

MASARYKOVA UNIVERZITA
PŘÍRODOVĚDECKÁ FAKULTA
GEOGRAFICKÝ ÚSTAV

HISTORICKÉ PODMÍNĚNOSTI EVROPSKÉHO SÍDELNÍHO SYSTÉMU

Diplomová práce

Miroslav Bolek

Vedoucí práce: Mgr. Ondřej Mulíček, Ph.D.

Brno 2013

Bibliografický záznam

Autor: Bc. Miroslav Bolek
Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita
Geografický ústav

Název práce: Historické podmíněnosti evropského sídelního systému

Studijní program: Geografie a kartografie

Studijní obor: Učitelství geografie a kartografie pro střední školy
Učitelství historie pro střední školy

Vedoucí práce: Mgr. Ondřej Mulíček, Ph.D.

Akademický rok: 2012/2013

Počet stran: 121+28

Klíčová slova: sídelní systém, historie osídlení, Evropa, město, městské sídlo, urbanizace, longue durée

Bibliographic Entry

Author: Bc. Miroslav Bolek
Faculty of Science, Masaryk University
Department of Geography

Title of Thesis: Historic conditionalities of European settlement system

Degree programme: Geography and Cartography

Field of Study: Upper Secondary School Teacher Training in Geography and Cartography
Upper Secondary School Teacher Training in History

Supervisor: Mgr. Ondřej Mulíček, Ph.D.

Academic Year: 2012/2013

Number of Pages: 121+28

Keywords: settlement system, settlement history, Europe, city, urban settlement, urbanization, longue durée

Abstrakt

Tématem práce je analýza historických souvislostí ovlivňujících vývoj evropského sídelního systému od starověku do 20. století. Cílem práce je retrospektivní zhodnocení procesů a jejich dopadů na současnou podobu sídelního systému Evropy v měřítku převážně makroregionálních struktur. Metodou práce je interpretace a analýza historiografické a geografické literatury a konfrontace nabytých poznatků s dostupnou datovou základnou ve vybraných případových studiích. Výsledkem je zhodnocení hlavních tendencí vývoje evropského sídelního systému v procesech dlouhého trvání (*longue durée*) a demonstrace vybraných jevů v grafových a mapových výstupech.

Abstract

The theme of this diploma thesis is an analysis of historical conditionalities which formed the settlement system in Europe from antiquity to the 20th century. The aim of this work is a retrospective review of processes and their impacts on macro-scale structures of the current forms of European settlement system. The methods used in this thesis are interpretation and analysis of historiographical and geographical literature and confrontation of this information with available data base in selected case studies. The result is an assessment of the main trends in the evolution of European settlement system in the processes of long duration (*longue durée*) and demonstration of selected phenomena in graph and map outputs.

Masarykova univerzita

Přírodovědecká fakulta

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

Student: Miroslav Bolek
Studijní program: Geografie a kartografie
Studijní obor: Učitelství geografie a kartografie pro střední školy

Ředitel Geografického ústavu Přírodovědecké fakulty MU Vám ve smyslu Studijního a zkušebního řádu MU určuje diplomovou práci s tématem:

Historické podmíněnosti evropského sídelního systému

Historic conditionalities of European settlement system

Zásady pro vypracování:

Cílem diplomové práce je zhodnocení morfologie a funkční provázanosti současného evropského sídelního systému se zvláštním důrazem na historické podmíněnosti vývoje.

Práce by měla být alespoň rámcově členěna do následujících etap:

1. Úvodní rešeršní pasáž zaměřená na teoretické aspekty vývoje sídelních systémů s důrazem na nestatické koncepty.
2. Ve vhodné míře detailu zpracované retrospektivní zhodnocení vývoje evropského sídelního systému, zachycení významných tendencí a časoprostorových setrvačných struktur.
3. Konfrontace zjištěných historických vývojových trajektorií se současnou prostorovou a funkční organizací evropského sídelního systému.
4. Identifikace a interpretace současných vzorců ve světle historického vývoje; naznačení role historické setrvačnosti v měřítku regionálních či makroregionálních sídelních systémů.

Rozsah grafických prací: podle potřeby

Rozsah průvodní zprávy: cca 70-80 stran

Seznam odborné literatury:

Geyer, H.S. (2002): International Handbook of Urban Systems. Edward Elgar, Cheltenham, UK.

De Vries, J. (1984): European Urbanization 1500 - 1800, Routledge.

Vedoucí diplomové práce:

Mgr. Ondřej Mulíček, Ph.D.

Podpis vedoucího práce:

.....

Datum zadání diplomové práce:

říjen 2010

Datum odevzdání diplomové práce:

do 11. května 2012

RNDr. Vladimír Herber, CSc.
pedagogický zástupce ředitele ústavu

Zadání práce převzal(a): ..... dne .....

Poděkování

Na tomto místě bych rád vyjádřil své poděkování Mgr. Ondřeji Mulíčkovi, Ph.D. za odborné vedení, cenné rady, podnětné připomínky a vstřícný přístup po dobu tvorby této diplomové práce.

Dále bych rád poděkoval Andreji Nogové, Kamile Klemešové, Anně Pečinkové, Veronice Jančarové, Davidu Fiedorovi, Ladislavu Čechovi a rodičům za radu, pomoc či podporu po dobu tvorby práce.

Prohlášení

Prohlašuji tímto, že jsem zadanou diplomovou práci vypracoval samostatně pod vedením Mgr. Ondřeje Mulíčka, Ph.D. a uvedl v seznamu literatury veškerou použitou literaturu a další zdroje.

Brno, 1. května 2013

-----
vlastnoruční podpis autora

OBSAH

1	Úvod do problematiky vývoje evropských měst a sídelního systému	13
1.1	Sídelní systém: podstata a specifika	14
2	Metodika výzkumu	15
2.1	Datová základna a kvantitativní analýzy	15
2.1.1	Problematika vymezení města	16
2.2	Literatura, prameny a jejich analýza	17
2.3	Zpracování dat	17
3	Vybrané historické a současné přístupy v urbánní geografii	19
4	Kvantitativní metody výzkumu sídelních systémů	22
4.1	Modely a přístupy	22
4.1.1	Modely hierarchické organizace	23
4.1.1.1	Zipfův zákon (<i>Rank-Size Rule</i>)	23
4.1.1.2	Zákon vedoucího města (<i>Primate City</i>)	26
4.1.1.3	Gibratův model (<i>zákon proporčního růstu</i>)	28
4.2	Modely prostorové organizace	28
4.2.1.1	Teorie centrálních míst (<i>Central Place Theories</i>)	28
4.2.1.2	„Necentrální místa“ (<i>Non-Central Places</i>)	31
5	Vývoj evropského sídelního systému: struktury a tendence	32
5.1	Charakter evropského osídlení ve starověku	32
5.1.1	Sídelní systém antického Řecka	32
5.1.1.1	Demografické poměry	32
5.1.1.2	Řecká polis	34
5.1.1.3	Řecká kolonizace	35
5.1.1.4	Fénická kolonizace a Etrurie	37
5.1.2	Sídelní systém římské říše a její expanze	39
5.2	Sídelní systém středověké Evropy	41
5.2.1	Demografické poměry v 6. až 8. století: první morová epidemie	41
5.2.2	Dědictví Říma, Byzanc a expanze Arabů	42
5.2.3	Kolonizace ve středověku	45
5.2.4	Urbanizace a ekonomický rozvoj vrcholného středověku	46
5.2.5	Pandemie moru (<i>černá smrt</i>)	47
5.2.5.1	Dopady pandemie a demografické poměry 14. a 15. stol. ...	48
5.2.6	Ekonomické aspekty vývoje a obchodní aktivity ve středověku	49
5.2.6.1	Hanzovní liga	49
5.2.6.2	Benátky, Janov a středomořský obchod s Levantou na prahu raného novověku	51
5.3	Proměny evropského sídelního systému v raném novověku	52
5.3.1	Demografický a ekonomický rozvoj v 16. století	52
5.3.2	Třicetiletá válka a demografický úpadek 17. století	54
5.3.3	Vestfálský mír, teritorialita a formování národních států	55

5.3.4	Jižní a jihovýchodní Evropa a její osídlení v novověku.....	57
5.4	Průmyslová revoluce a proměna sídelního systému	58
5.5	Evropský sídelní systém ve 20. století: vybrané procesy.....	60
5.5.1	První světová válka a rozpad starých monarchií	60
5.5.1.1	Republika Rakousko a Vídeň	62
5.5.1.2	Maďarské království a Budapešť	63
5.5.2	Urbanizace, vývoj a specifika městských systémů v socialistických zemích střední, východní a jihovýchodní Evropy	67
5.5.2.1	„Socialistický experiment“ v Rusku	67
5.5.2.2	Socialistická města středovýchodní a jihovýchodní Evropy a jejich specifika	68
5.5.2.3	Systemizace v Rumunsku	69
5.5.2.4	Transformace postsocialistických měst střední, jihovýchodní a východní Evropy po roce 1989	69
5.5.3	Evropský sídelní systém ve 2. pol. 20. stol.	70
5.5.3.1	<i>Modrý banán</i> a další ekonomické teorie jádra a periferie	70
5.5.3.2	Historické dědictví versus perspektivy do budoucna?.....	72
5.5.4	Globalizace a <i>world cities</i>	73
6	Historický vývoj sídelního systému České republiky	75
6.1	Pravěké osídlení území České republiky	75
6.2	Příchod Slovanů, Velká Morava a středověká kolonizace.....	75
6.2.1	Dálkový obchod ve středověku	77
6.2.2	Královská a poddanská města v Českých zemích.....	77
6.3	Osídlení českých zemí v novověku.....	79
6.3.1	Česká města 18. století: v předvečer průmyslové revoluce.....	80
6.3.2	Česká města a průmyslová revoluce	81
7	Evropský sídelní systém: výslednice časoprostorových proměn	83
8	Závěr	94
9	Využití studovaného tématu ve výuce středoškolského zeměpisu.....	98
10	Rejstřík.....	99
11	Bibliografie.....	109
11.1	Knižní literatura	109
11.2	Příspěvky z periodik.....	117
11.3	Kartografická díla.....	119
11.4	Internetové online zdroje a elektronické dokumenty a publikace.....	119
11.5	Webové stránky.....	120
11.6	Právní předpisy a normy	120
12	Seznam použitých zkratk a znaků.....	121
13	Přílohy	122

1 ÚVOD DO PROBLEMATIKY VÝVOJE EVROPSKÝCH MĚST A SÍDELNÍHO SYSTÉMU

Zkoumání historických souvislostí a procesů ve vývoji systému osídlení na evropském kontinentu představuje poměrně komplexní problém, neboť analýza této problematiky vyžaduje zahrnutí širokého spektra vědeckých přístupů. Tento problém mj. dokládá rozsáhlá řada vědeckých prací, které se na téma, později klasifikované jako disciplína *urbánní geografie*, začaly objevovat již v průběhu 18. století. Mnoho z těchto prací se omezuje na teoretické aspekty výzkumu sídelních systémů, jiné na analýzu lokální sítě měst určitého regionu, a to je ještě za předpokladu značného časového omezení, kdy zkoumaný časový interval vymezuje několik desítek či stovek let.

Právě již zmíněná časová variabilita a prostorová rozlehlost značně komplikuje studium problému vývoje sídelního systému v Evropě (viz kapitola 2.1), zároveň však přináší širší spektrum poznatků, aplikovatelných přístupů apod. Evropa je totiž kontinentem s historicky velice dlouhým vývojem městského osídlení, který se započal již v 1. tisíciletí př. n. l. v oblasti Středomoří a jehož geneze byla poznamenána mnoha proměnami. K této problematice velmi úzce přiléhá otázka vědeckých přístupů ke zkoumání sídelních systémů a jejich vývoje.

V práci kombinuji převážně dva poněkud rozdílné přístupy. Jedná se o pohled preferovaný převážně historiky, kteří ve větší míře svůj výzkum realizují případovými studii. Snaží se vystihnout město např. na základě jeho právního postavení, na jeho roli ve světě dané epochy; časté jsou sondy do *mikrohistorie* a *každodennosti*. Historikové pak mnohdy užívají induktivního přístupu, kdy své poznatky na úrovni města zobecňují pro celý sídelní systém.

Druhý přístup je reprezentován převážně geograficko-demografickou tradicí. Velmi zjednodušeně můžeme říci, že geografové při vymezení města pracují s jeho prostorovou jedinečností — jinými slovy, větší váhu přiřkládají těm znakům, které odlišují městské osídlení od jeho rurálního zázemí (anglicko-jazyčná literatura používá termín *urban-rural dichotomy*), zkoumají funkční mechanismy *městskosti* apod. Tato dichotomie mezi venkovským a městským sídlem může být aplikována na nejrůznější projevy a procesy,¹ přesto však prodělává dynamický významový vývoj v čase a v posledních 30 až 40 letech bývá v rozvinutých zemích poněkud stírána (PUMAIN in CHAMPION – HUGO, 2004, s. 231). Urbánní geografové tedy zkoumají procesy uvnitř města, stejně jako procesy mezi jednotlivými sídly. Své výzkumy ve větší míře než historikové opírají o kvantitativní poznatky, hledají a interpretují prostorové vazby.

---

¹ Jedná se o dichotomii v rovině rozdílů profesních, environmentálních, rozdílů v počtu obyvatel a v hustotě osídlení mezi městem a venkovem, rozdílů v sociální mobilitě a směrech migrace, stejně jako v sociální stratifikaci urbánní a rurální společnosti a v systémech sociální interakce.

Dovolil bych si ale zdůraznit, že výše popsané charakteristiky přístupu historie a geografie k problematice města a osídlení je schematická, polarizovaná a v detailech a konkrétních případech se značně liší (nemluvě o přístupu k problematice města ze zorného úhlu dalších disciplín, např. sociologie, urbánního plánování, ekonomie či ekologie). Snaha o propojení těchto dvou pohledů nechť přispěje ne-li k podrobnějšímu, tak alespoň k pokud možno odlišnému pohledu na problematiku zkoumání vývoje měst a sídelních systémů. Současné prostorové vzorce osídlení sice vykazují určité zákonitosti, které je třeba zhodnotit, kvantifikovat a interpretovat, zároveň se ale pokoušet o pochopení současného stavu jako výslednice trajektorie historického vývoje.

1.1 *Sídelní systém: podstata a specifika*

Výše byla ve zkratce naznačena problematika vědeckého přístupu ke studiu měst ve dvou rovinách *hierarchické organizace*, které charakterizují:

1. *intraurbánní* vztahy, čili město jako systém (*city as system*), zkoumající jeho vnitřní strukturu, a
2. *interurbánní* vztahy, neboli systém osídlení (sídelní systém, *system of cities*), tedy procesy na úrovni mezi jednotlivými sídly.

Americký geograf britského původu Brian J. L. Berry definoval sídelní systém jako systém navzájem propojených „městských míst“ (BERRY, 1964). Allan R. Pred, další z amerických geografů, charakterizoval sídelní systém jako regionální či národní systém sídel natolik provázaný, že změny v jedné z částí takového systému generují odpovídající změny v jiných částech (tj. sídlech) v systému (PRED, 1977). Sídelní systém se tedy od pouhé „sumy“ či „množiny měst“ (*aggregate of cities*) liší procesy, které sídelní systém utvářejí a ovlivňují (DE VRIES, 2007, s. 82), tzn., dělají „množinu měst“ systémem.

Sídelní systémy obecně vykazují určitá charakteristická specifika, mezi která např. patří:

- *Fraktální struktura*: a to jak na úrovni vnitřní struktury sídel, tak i na úrovni sídelního systému, především pak v případě *aglomerací* je zaznamenatelná repetice stejné prostorové morfologie (zastavěných ploch, dojížděkových proudů, technických sítí apod.) na úrovni rozdílných měřítek (PUMAIN in CHAMPION – HUGO, 2004, s. 241).
- *Hierarchická diferenciac*e: sídelní systém je hierarchicky organizován dle určitých ukazatelů (demografických, ekonomických aj.), což přináší jistá funkční specifika (např. difúze inovačních procesů v systému apod.). Problematice hierarchické diferenciac je věnována kapitola 4.2.1.1.
- *Setrvačnost v čase*: procesy probíhající v sídelním systému často mívají dlouhodobé dopady na jeho strukturu, která se v makroměřítku mění velmi pozvolně.

2 METODIKA VÝZKUMU

2.1 *Datová základna a kvantitativní analýzy*

Pro zkoumání charakteristik sídelního systému a jeho vývoje lze využívat poměrně širokou škálu prostředků. Teoretickému zhodnocení kvantitativních metod a modelů se věnuje kapitola 1. Nejčastěji využívaným kvantitativním ukazatelem je populační velikost sídla. Důvodem jeho frekventovaného používání je (ve srovnání s jinými ukazateli) poměrně lehká dostupnost demografických dat pro urbánní populaci, navíc v časovém horizontu několika posledních staletí.

Populaci sídel lze částečně zrekonstruovat i pro předcházející období, např. na základě počtu obydlí (poměrně nepřesná metoda) či v dokumentech majetkoprávní nebo katastrální povahy (např. v prostředí českých zemí *berní rula* z poloviny 17. století). Pro představu o populačních velikostech vybraných (zpravidla největších) sídel pro starší dějiny (starověk a středověk) mohou posloužit např. údaje o velikosti udržovaných armád v případě antických městských států nebo měst středověké Itálie, o importu potravin, odhady cestovatelů a jiných osob či odhady na základě rozlohy města (např. dle průběhu hradeb) a předpokládané hustoty osídlení (např. CHANDLER, 1987). Josiah C. Russell např. ve své monografii o antické a středověké demografii odhaduje populaci byzantské říše pro léta 350, 600, 800, 1000 a 1200 (viz Tab. 1). Odhady populačních velikostí však konstruoval na základě předpokladu, že v největším městě Konstantinopoli žije 1,5 % obyvatelstva celé říše. Je tedy značně diskutabilní, zdali tento konstantní poměr je univerzálně platný (uvažujeme-li navíc populační fluktuace, územní změny, míru urbanizace apod.) a byzantolog Charanis (1972, s. 2) dále poukazuje na nebezpečí chybných odhadů samotné datové základny, tedy populační velikosti Konstantinopole. Při použití rozmanitých metod odhadů se ve všech případech proto jedná pouze o hrubá čísla s omezenou vypovídací hodnotou, kdy lze navíc mnohdy jen s obtížemi konstruovat časové řady pro představu o delším populačním vývoji sídel.

Tab. 1. Odhady počtu obyvatel byzantské říše v letech 350 až 1200.

<i>rok</i>	<i>počet obyvatel</i>
350	24 000 000
600	19 000 000
800	11 000 000
1000	15 000 000
1200	7 000 000

Zdroj: Russell, 1958, s. 148.

Populační velikost sídla je rovněž často využívána pro skutečnost, že supluje další ukazatele (např. počet obydlí, je odrazem významnosti sídla, může reflektovat jeho dynamiku vývoje nebo v širších souvislostech i jeho ekonomický potenciál apod.). Jak

však uvádím na jiných místech, dostupnost dat není vždy ideální pro více regionů v jednom časovém období, a proto využitelnost pro širší analýzu může být značně problematická.

2.1.1 Problematika vymezení města

Základním problémem je snaha o *vymezení* města, o jeho *definici*. Zde se dostává ke slovu problém nerovnoměrnosti vývoje. Jistě nemůžeme určit pravidlo, kterým si kupříkladu definujeme jednotnou charakteristiku pro města patnáctého století. Italská města té doby lze těžko srovnávat se soudobými městy např. ve Skandinávii apod. Existují také případy, kdy venkovská sídla mívají více obyvatel než města. Příkladem takové situace z Rumunska, nahlédneme-li do dat cenzu z roku 1930, může být skutečnost, že některá rurální sídla *t. č.* čítala okolo 10 tisíc obyvatel, přičemž status města (*orașe*, sg. *orașul*) mívala sídla populačně značně menší. Tuto vzájemnou *neporovnatelnost* urbánních sídel napříč Evropou si ze statistického hlediska uvědomoval např. již Paul M. G. Meuriot (1897) na konci 19. století a problém je i navzdory snaze mezinárodních organizací i jednotlivých výzkumníků stále aktuální. V současnosti je v některých zemích Evropy město definováno na základě administrativního (např. *Greater London*) či právního vymezení, v jiných zemích jsou za města považována sídla nad určitou populační hranicí, v Itálii a Španělsku je takovou hranicí hodnota 10 tisíc obyvatel (PUMAIN in CHAMPION – HUGO, 2004, s. 238–239). Podobný problém vyvstává i s pokusy o vymezení města na základě pracovní dojížděky. Pumain (*Ibid.*, s. 239) uvádí, že oficiální statistické vymezení *dojížděkových regionů* (*daily urban systems*), které lépe vystihují funkční charakteristiky měst, je v současnosti v Evropě spíše výjimkou. Poprvé podobnou klasifikaci sestavili Peter Hall a Dennis Hay (1980), jejíž jednotky označili jako *Metropolitan Economic Labor Areas*, později upravené jako *Functional Urban Regions* (CHESHIRE *et al.*, 1988). Vybrali lokality s více než 60 tisíci pracovními místy a jejich region vytyčili na základě nadpoloviční pracovní dojížděky právě do tohoto centra.

Netřeba dodávat, že pokud pravidlo o vymezení města nelze zobecnit prostorově, již vůbec toto není možné aplikovat v dlouhém časovém rozpětí. Samostatnou kapitolu pro evaluaci města na základě jeho populační velikosti představuje problém *katastrálního* vymezení. Toto platí zvláště pro moderní sídla, neboť ve středověku a raném novověku byla mnohá města od okolí ostře oddělena hradbami (PUMAIN, 2003, s. 2). Časová dimenze se zde opět promítá např. v problému rozrůstání města a pohlcování původně samostatných sídel (HOHENBERG – LEES, 1995, s. 218). Ze statistického hlediska tak uvedme jeden příklad za všechny: v Německu před rokem 1929 figurují sídla Barmen, Elberfeld, Vohwinkel, Ronsdorf, Cronenberg a Langerfeld jako samostatná sídla, která byla následně katastrálně spojena jako město Barmen-Elberfeld, později přejmenované na Wuppertal. Poněkud lépe lze vymezit město dle jeho *funkčních* charakteristik, kterými se liší od rurálních sídel, tj. přítomností administrativních a řídicích orgánů správy, přítomností směny zboží (tržní funkce), jako náboženská centra atd.

Předkládaná práce se tedy z hlediska použití kvantitativních metod opírá především o analýzy populačních charakteristik sídel v systému osídlení a jejich vývoj v čase, získaných na základě studia publikací historických populačních cenzů vybraných

zemí Evropy, popř. literatury zabývající se touto tematikou (viz následující kapitola 2.2). Poměrně vhodným nástrojem pro podobné analýzy je Zipfovo pravidlo *rank-size*, jehož podstata, aplikace, výhody a omezení jsou hodnoceny v kapitole 4.1.1.1.

2.2 *Literatura, prameny a jejich analýza*

Jak již název napovídá, sídelní systém není pouze souborem měst jakožto navzájem izolovaných entit, ale organickou strukturou, kde nezastupitelnou roli hrají vztahy mezi jednotlivými entitami systému: *městy*, která jsou ovlivňována vnitřními i vnějšími procesy. Stěžejní částí práce je tedy retrospektivní zhodnocení důležitých procesů, které určitým způsobem formovaly evropský sídelní systém jako celek, resp. jeho komponenty. Základnou pro tuto část byla rozsáhlá rešerše a analýza geografické a historické literatury, stejně jako historických i současných statistických příruček pro zpracování datové základny.

Vzhledem k prostorovému i časovému rozpětí studovaného tématu na jedné straně a požadavky na rozsah práce na straně druhé kladu důraz spíše na obecné a nejdůležitější procesy, které formovaly sídelní systémy evropských makroregionů v duchu historického přístupu *longue durée*, tj. dlouhotrvajících pozvolných procesů,² jak je charakterizoval Fernand Braudel (1980). Nicméně, pro lepší demonstraci procesů je pochopitelně nutné odbočování k individuálním případům. Poněkud problematické je také věnovat alespoň rámcově stejný prostor všem evropským regionům z důvodu omezené přístupnosti literatury a limitovaného rozsahu práce.

V závěru práce předkládám konfrontaci poznatků získaných na základě dvou výše zmíněných přístupů, tj. rešerše literatury a kvantitativních analýz, které konfrontují s historickým vývojem a současným stavem vybraných (modelových) zemí Evropy. Dílčí poznatky jsou graficky zpracovány ve formě tabulek, grafů či map.

2.3 *Zpracování dat*

Grafické výstupy, především pak tabulky a grafy, jsou pro lepší přehlednost umístěny přímo v textu. V případě grafických prací větších rozměrů, převážně map, pak ve formě příloh na konci práce, případně ve zjednodušené černobílé formě přímo v textu. Na tabulky, fotografie, grafy i mapy jsou pro lepší přehlednost a pohodlnost přímo v textu umístěny odkazy s příslušným číslem.

Všechny autorské mapové přílohy byly vytvořeny v programu *ArcMAP* od společnosti ESRI na základě dat Geografického ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, volně dostupných dat (viz literatura) a dat autorské tvorby na

---

² Braudel rozlišoval tři roviny procesů v čase: první označil jako *histoire événementielle*, tj. sled jednotlivých událostí, druhou jako *histoire conjoncturelle*, vyznačující se opakujícími se vzory událostí středního rozsahu a poslední *histoire structurelle*, jež je typická svými znaky dlouhého trvání (*longue durée*) formujícími realitu v dlouhodobých časových horizontech (ŠRUBAŘ, 2001, s. 150).

základě jiných kartografických a textových zdrojů. Grafy byly vytvořeny v aplikacích *Excel* od společnosti Microsoft a *Statistica* z produkce společnosti StatSoft. Literatura a prameny psané cyrilicí jsou transkribovány do latinky na základě normy ČSN ISO 9 (010185).

Toponyma uvádím v původním jazyce, výjimku tvoří vžitá česká exonyma (např. *Drážďany* namísto Dresden, *Vratislav* místo Wrocław apod.). V užívání některých archaických toponym již dochází k jejich vytrácení z obecného povědomí (např. Székesfehérvár místo *Stoličný Bělehrad*, Iași místo *Jasy* apod.), přesto jsem v práci použil jejich české ekvivalenty pro jejich přirozenější flexi v českém jazyce. Jiná archaická exonyma již zcela vymizela z užívání, a proto jsem zvolil vžitý název daného jazyka (Vilnius místo *Vilno*, Chemnitz místo *Saská Kamenice* apod.). Hovořím-li v textu o době, kdy dané toponymum náleželo do jiného (jinojazyčného) státního útvaru, uvádím pro úplnost dvojí označení (příp. trojí v případě existence českého exonyma): např. Vratislav (Wrocław) před rokem 1945 uvádím jako *Breslau*, Košice či Kluž (Cluj) před rokem 1918 jako *Kassa* a *Kolozsvár*, ukrajinské Černivci (Černovice) v meziválečné době označuji *Cernăuți* atd. Istanbul před rokem 1453 označuji jako *Konstantinopol*, příp. *Cařihrad*, pro období před 4. stoletím n. l. uvádím označení *Byzantion*.

3 VYBRANÉ HISTORICKÉ A SOUČASNÉ PŘÍSTUPY V URBÁNNÍ GEOGRAFII

Jak již bylo stručně naznačeno v úvodu, výzkum města a sídelních systémů má na poli geografie i historie své počátky již v 18. století, kdy v tehdejších pracích byly formulovány ekonomické aspekty města. Mezi otce zakladatele se řadí především britský ekonom a filosof **Adam Smith** (1723–1790), který je autorem díla *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*.³ Smith ve svém klasickém díle pracuje s ekonomickou rolí měst; pozornost věnuje především dělbě práce a hospodářské produkci a pracuje s myšlenkou města jako centra ekonomické modernizace.

Dalším britským ekonomem je **Thomas R. Malthus** (1766–1834), který ve svém díle *An Essay on the Principle of Population*⁴ pracuje s ekonomikou venkova a města, resp. s produktivitou zemědělské ekonomiky a aplikuje své myšlenky na budoucí vývoj populace v závislosti na možnostech obživy.

Stěžejním klasickým dílem zabývajícím se evropskými městy a vývojem evropského sídelního systému ve středověku je práce belgického historika Henri Pirenna *Les villes du Moyen Âge*⁵ (v originále vydána 1927). **Henri Pirenne** (1862–1935) zde popisuje vývoj měst a jejich ekonomického postavení a vazeb od pozdně antických dob, kdy došlo k rozpadu (západo)římské říše, přes následnou stagnaci dálkového námořního obchodu spojenou s izolací městských ekonomik k následnému oživení kontinentální ekonomické výměny v 11. století.

Následujícím obdobím raného novověku a vývojem měst a sídelního systému v Evropě tohoto období se zabýval francouzský historik **Fernand Braudel** (1902–1985). Braudel chápe raný novověk jako období vzájemného spolupůsobení starého feudálního řádu s prvky rodícího se kapitalismu, přičemž ohniskem jejich vzájemného střetu je právě raně novověké město. Na rozdíl od Pirenna Braudel neklade důraz na námořní obchod, ale na ekonomickou výměnu mezi městem a jeho zázemím. Zde formuluje svůj koncept o dominanci měst. Město jako autochtonní hospodářská jednotka podle Braudela dominuje určitému zázemí a na základě rozlohy tohoto teritoria se odvíjí postavení města v rámci sídelního systému. Braudel tedy vnímá vrcholně středověkou Evropu jako soubor městských ekonomik, které se koncentrují na ose okolo dvou pólů orientovaných na dálkový obchod: severní jádrová oblast tvořená hanzovními městy a komplex měst severní Itálie (BRAUDEL, 1984, s. 113; TAYLOR – HOYLER, 2000, s. 178).

³ Česky *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*, zkráceně známé jako *Bohatství národů*, poprvé vydáno 1776, které vyšlo v českém jazyce např. v roce 2001 v Praze (SMITH, 2001).

⁴ Česky vyšlo v Brně roku 2002 pod názvem *Esej o principu populace* (MALTHUS, 2002).

⁵ Česky bylo toto dílo vydáno již následujícího roku 1928 pod názvem *Středověká města* a je v současnosti dostupné v několika knihovnách na území ČR (PIRENNE, 1928).

Braudel takto vymezuje postupný geografický posun těžiště evropského sídelního systému na základě hospodářské hegemonie evropských měst. V Braudelově pojetí je patrný vliv jakési oscilace tohoto těžiště mezi mediteránní a severozápadní Evropou: po ekonomické dominanci Benátek, která skončila na počátku 16. století, se ekonomické centrum přesunulo do Antverp a o půl století později (okolo 1550) zpět do Středomoří, do Janova. Na počátku 17. století došlo opět k posunu ekonomického centra Evropy k atlantickému pobřeží, tentokrát do Amsterdamu. V oblasti severozápadní Evropy již ekonomický *nodus* Evropy zůstal, neboť na počátku 19. století převzal tuto funkci Londýn (BRAUDEL, 1999, s. 50–51).

I přes střídavé etapy hegemonie a úpadku si však výše zmíněná města a jejich regiony zachovaly charakter ekonomických jader, ke kterým se v 19. století během průmyslové revoluce připojilo západoněmecké Porýní, a které dnes tvoří významnou ekonomickou osu a urbánní jádrovou oblast evropského kontinentu, od roku 1989 známou pod označením *Modrý banán*.

Americký historik nizozemského původu **Jan de Vries** (*1943), stejně jako Fernand Braudel, se věnoval městu a sídelnímu systému na prahu novověku. I on reflektuje specifikum přerodu města od feudalismu ke kapitalismu, přičemž v tomto období vyzdvihuje úlohu *venkovské protoindustrializace*. De Vries poukazuje, že právě venkovská protoindustrializace byla hnacím motorem kapitalismu, neboť skýtala relativní svobodu a lepší organizaci práce nežli zakonzervovaný cechovní systém ve městech, který své zázemí často limitoval nejrůznějšími tzv. *městskými právy*. Stěžejním dílem de Vriese je jeho *European Urbanization 1500–1800*, pokrývající urbánní vývoj makroregionů Evropy v raném novověku. De Vriesův přínos spočívá mj. v sestavení poměrně rozsáhlé datové základny pro studium měst v období raného novověku v Evropě (de Vries do své studie nezahrnuje Evropu východní a jihovýchodní, tj. oblasti bývalého carského Ruska a osmanské říše, kterým věnuje pouze krátký dodatek v závěru práce).

Ze široké škály dalších prací jmenujme alespoň některé. Pro starší dějiny vývoje evropského osídlení a urbánní historie, konkrétně pro období starověku a středověku, je mj. stěžejní dílo britského historika **Normana J. G. Poundse** (1912–2006), konkrétně práce *An Historical Geography of Europe: 450 B. C. – 1330 A. D.* Dalším významným odborníkem na poli historické urbánní geografie je **Peter Clark**, od roku 2000 profesor helsinské univerzity a jeden ze zakladatelů *European Association for Urban History*. Těžiště jeho odborné činnosti leží ve výzkumu měst v období raného novověku (16. až 18. století). Je mj. editorem druhého a třetího svazku trojdílné *Cambridge Urban History of Britain* či autorem monografie *European Cities and Towns 400–2000*. Podobně i dílo *The Making of Urban Europe 1000–1994* autorů **Paula M. Hohenberga** (*1933) a profesorky historie na University of Pennsylvania **Lynn H. Lees** (*1941) je cenným příspěvkem k vývoji osídlení a urbanizace od středověku přes průmyslovou revoluci po současnost. Podobně cennou datovou základnu odhadů populačních velikostí některých evropských měst od starověku po novověk obsahuje i práce *Four Thousand Years of Urban Growth*, jejímž autorem je americký historik **Tertius Chandler** (1915–2000); případně dílo *3000 Years of Urban Growth*, které sepsal s historikem Geraldem Foxem (*1934).

Z hlediska kvantitativních statistických analýz je mimořádně přínosná práce francouzské geografky **Denise Pumain** (*1946), profesorky na pařížské Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne. Denise Pumain, stejně jako další urbánní geografové Brian J. L. Berry či Paul Claval, byli za svou vědeckou činnost mj. oceněni cenou *Lauréat Prix International de Géographie Vautrin Lud* (Mezinárodní geografická cena Vautrina Luda).

4 KVANTITATIVNÍ METODY VÝZKUMU SÍDELNÍCH SYSTÉMŮ

4.1 *Modely a přístupy*

Pro výzkum sídelních systémů byla vytvořena celá řada kvantitativních metod a modelů. Některé tzv. *statické* modely a metody popisují a zkoumají systém především v jeho prostorové dimenzi. Zkoumají převážně horizontální vztahy v systémech na několika úrovních; další pracují s hierarchickou organizací sídelního systému (tj. vertikální vztahy).

Jiné modely a metody zohledňují i *dynamický* vývoj sídelního systému v čase, snaží se reflektovat genezi systému a na základě získaných poznatků případně predikovat budoucí vývoj. V následující kapitole budou některé podrobněji popsány.

Dlužno podotknout, že některé z těchto modelů byly převzaty do sociální geografie z přírodních věd, a částečně proto zjednodušují realitu, neboť pracují s omezeným počtem proměnných, čímž nemusí komplexně obsáhnout problematiku vývoje sídelních systémů (PUMAIN, 2003, s. 1). Modely nereflektují (a ani nemohou reflektovat) tzv. *měkké faktory*⁶ ovlivňující utváření sídelního systému, náhodné fluktuace apod. Důraz na modely (s nadměrným používáním kvantitativních statistických dat) může problematiku vývoje sídelních systémů posunout do roviny poněkud vzdálené reálnému vývoji. Evoluce sídelních systémů probíhala jako proces narušovaný a usměrňovaný specifickými jednotlivostmi (demografickými, ekonomickými, politickými aj.). Ve své práci se proto snažím o organický přístup k problematice s důrazem na vysvětlení jevů, které sídelní systém v jeho historickém vývoji podminily.

Velké úskalí představuje datová základna, která zvláště pro výzkum sídelních systémů v kontinentálním měřítku vykazuje značné regionální disproporce. Plošná data nebývají v nadnárodním měřítku kompletní, což platí dvojnásob pro starší období. Použití kvantitativních dat pro zkoumání historického vývoje sídelních systémů v dlouhých časových horizontech představuje komplikaci kvůli poměrně mladé tradici statistických šetření na oficiální státní úrovni (viz kapitola 2.1). Ačkoli jsou známé příklady populačních censů svého druhu již ze starověku (KUHRT, 1995, s. 695), k systematickým soupisům obyvatelstva přistupovaly orgány státních správ až v průběhu 18. a 19. století, nejdříve ve Skandinávii.⁷ I pro tato data však existují určitá omezení, např. rozdíly v metodice jejich sběru či změny hranic států, převážně ve východní Evropě. Tento problém se do určité

---

⁶ Mezi faktory, které se označují za *měkké*, lze řadit činitele, jejichž reálný dopad je obtížně měřitelný a kvantifikovatelný. Často se jedná o jevy, které generuje sociální sféra, a souvisí tedy s lidským jednáním a rozhodováním, s kategoriemi jako jsou emoce, sympatie, potřeby a pudy.

⁷ Dánské království 1700–1701, Island v rámci Dánského království 1703, jednalo se však pouze o součty dospělých mužů či o soupisy daňových odvodů. Za podobný soupis bychom mohli považovat poddanské soupisy, např. *berní rulu* pro Království české (1654) či *lánové rejstříky* pro Markrabství moravské, jejichž realizace byly schváleny roku 1655. První moderní census byl realizován již roku 1666, avšak mimo Evropu v Kanadě (WOLFE, 1932, s. 357).

míry týká také Itálie a Německa, které jako sjednocené státy vznikly až v 2. polovině 19. století (viz kapitola 7).

Následující podkapitoly charakterizují vybrané nejdůležitější a nejfrekventovaněji využívané kvantitativní modely a přístupy pro výzkum sídelních systémů.

4.1.1 Modely hierarchické organizace

Tyto modely kladou pozornost na výzkum vertikálních vztahů v sídelních systémech, tj. na míru zastoupení a organizaci určitého znaku mezi sídly uvnitř systému. Již bylo uvedeno, že jedním z nejfrekventovaněji sledovaných znaků bývá populační velikost sídla. Demografická velikost je sice značně zjednodušujícím, nicméně jedním z nejlépe vypovídajících ukazatelů, protože často koreluje s dalšími ekonomickými a jinými ukazateli (např. počet pracovních míst, počet domů apod.).

4.1.1.1 ZIPFŮV ZÁKON (*RANK-SIZE RULE*)

Právě s demografickou velikostí nejčastěji operuje *pravidlo rank-size* (tj. zákon pořadí a velikosti), jež je pojmenováno po americkém filologovi Georgi K. Zipfovi, který jej poprvé aplikoval v kryptografii (práce *Human Behaviour and the Principle of Least Effort*, 1949) na četnosti výskytu slov v určitém textu psaném přirozeným jazykem. Aplikace pravidel ve smyslu Zipfova rank-size v geografii našla místo právě ve výzkumu sídelních systémů ještě před Zipfem v pracích Auerbacha (1913) a Lotky (1926).

Bylo vyzorováno, že populační velikost určitého sídla X (P_X) v množině sídel určitého sídelního systému se rovná podílu populační velikosti největšího města (P_1) sídelního systému a pořadí města X v sídelním systému (R_X), tedy:

$$P_X = \frac{P_1}{R_X}.$$

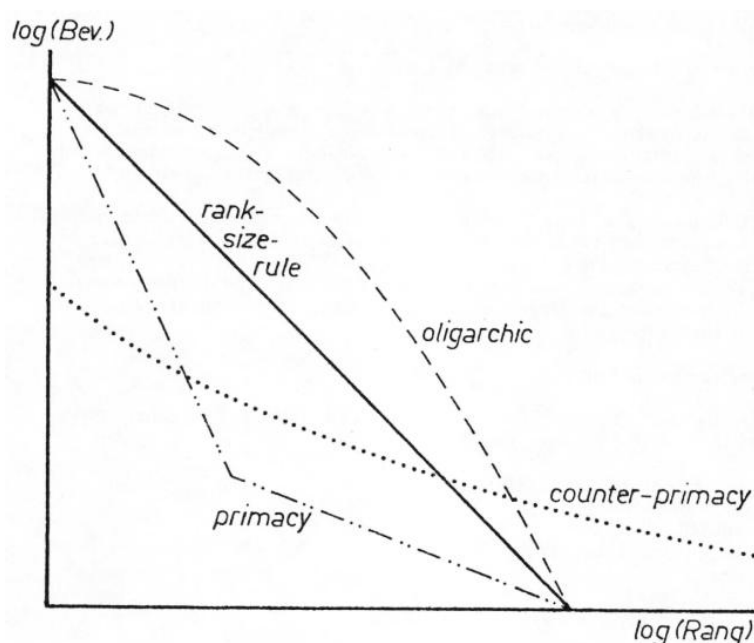
Takto sestavená křivka pro sídelní systém by měla nabývat tvaru obrácené geometrické posloupnosti (PUMAIN, 2003, s. 5) a vychází z Paretova rozdělení⁸ (tzn., že ve 20 % největších měst žije 80 % populace — DE VRIES, 2007, s. 85). Rank-size pravidlo je pro svou jednoduchost poměrně oblíbené a právě na populační velikost bývá nejčastěji aplikováno.⁹ Dalším důvodem používání populační velikosti jako veličiny pro konstrukci rank-size křivek je rovněž poměrně dobrá statistická dostupnost těchto demografických údajů (FABMANN, 1986, s. 4).

⁸ Pojmenováno podle italského ekonoma Vilfreda Pareta (1848–1923).

⁹ Jako veličiny pro pravidlo rank-size se však používají i ekonomické charakteristiky, nejčastěji např. velikost HDP vztažená na jednotku města apod. Takovéto výzkumy mohou přinášet značně odlišné výsledky, než poskytují výzkumy založené na demografických datech, avšak v praxi tato data bývají hůře dostupná (data se často sbírají a aplikují na místa sídel ředitelství společností a ne na místa reálné produkce — viz PUMAIN, 2003, s. 4).

Faktem je, že v praxi tomuto ideálnímu rozložení mnoho sídelních systémů neodpovídá, což přináší informace nejen o míře centralizace či decentralizace sídelního systému, ale částečně i o hospodářském charakteru regionu či jeho historickém vývoji apod. Kromě rank-size rozdělení někteří autoři (např. FAßMANN, 1986, s. 5–6) vyčleňují ještě další typy rozdělení (*distribution*) dle průběhu křivky populačních velikostí:

- *oligarchic distribution*: sídelní systém je tvořen větším počtem populačně silných a dominujících měst,
- *primacy distribution*: sídelnímu systému výrazně dominuje největší město,
- *counter-primacy distribution*: sídelní systém s nepříliš výrazným prvním městem, ale poměrně silnějšími sídly střední kategorie (Obr. 1).

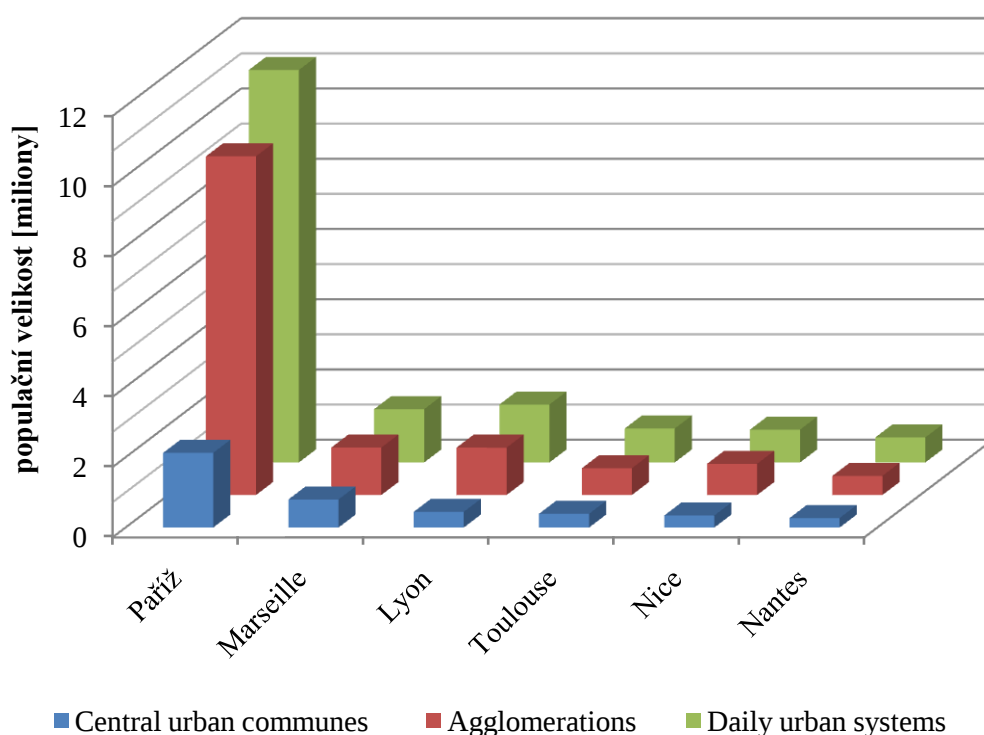
Obr. 1. Příklady průběhu křivek pro jednotlivé typy populačního rozložení sídelních systémů vynesené na logaritmické osy (x: populace, y: pořadí měst).

Zdroj: FAßMANN, 1986, s. 6.

V zásadě podobná je i typologie sestavená Carol Smith (1982, s. 80), která rozlišuje tři typy rozdělení sídel v systému osídlení dle populační velikosti:

- *log-normální (log-normalcy)*: převážně ekonomicky rozvinuté země moderní doby; strmost regresní přímky okolo -1,
- *konkávní (concavity)*: velká města jsou poněkud upozaděna; rozdělení je charakteristické pro sídelní systémy předmoderní doby a pro ekonomicky méně rozvinuté systémy současného světa,
- *konvexní (convexity)*: nejméně častý případ, kdy vedoucí města svou populační velikostí silně převyšují ostatní, přičemž strmost regresní přímky překračuje hodnotu -1.

Určitou překážku při aplikaci pravidla představuje vymezení sídelního systému, neboť každé stanovení hranic (např. sídelní systém státu) je umělým konstruktem. Hranice státu nebývají neprostupnou bariérou — ačkoli tak bývají vnímány (DE VRIES, 2007, s. 83) — a vně státních hranic působí faktory ovlivňující sídelní systémy, což ještě umocňuje současná globalizace. Pumain (2000, s. 80) uvádí, že hranice limitují intenzitu interakcí mezi lokalitami náležejícími do rozdílných teritorií (států), avšak vývoj sídelních systémů v daných konturách obvykle pokračuje bez ohledu na změny těchto hranic. Podobně i Faßmann (1986, s. 5) prezentuje hypotézu, že určujícím faktorem průběhu rank-size křivky není sídelní systém státu vymezeného hranicemi, nýbrž že průběh křivky určuje velikost území, pro které je konstruována. Malecki (1979, s. 50) zdůrazňuje hodnotu populační velikosti, kterou zvolíme jako prahovou pro výzkum, a nad kterou zahrneme sídla do výzkumu rank-size rozdělení.

Obr. 2. Populační vymezení vybraných francouzských měst na základě tří kritérií. Sídelní systém Francie vymezený na základě *daily urban systems* (*denní městský systém* nebo *dojížděkový region*) demonstruje Obr. 22.

Zdroj: upraveno dle PUMAIN, 2003, s. 3.

Dalším problémem je vlastní populační velikost sídla, jelikož dnešní města nebývají od svého suburbánního zázemí nikterak ostře oddělena (nemluvě o rozsáhlých konurbacích). Toto omezení lze částečně kompenzovat několikerou delimitací hranic sídla (Obr. 2), např. na základě katastrálního vymezení, na základě denní dojížděky či stanovení hranic aglomerace apod. (PUMAIN, 2003, s. 3–4). Sklon a průběh křivek či pořadí sídel pak mohou značně variovat.

Jak již bylo uvedeno výše, rank-size pravidlo je pro svou jednoduchost poměrně oblíbeným nástrojem pro výzkum sídelních systémů. Jeho přínos by však zřejmě neměl spočívat pouze v plochem popisu, ale využít poznatky z aplikace rank-size pravidla pro analýzu hlubších souvislostí, které sídelní systém utvářely.

4.1.1.2 ZÁKON VEDOUCÍHO MĚSTA (*PRIMATE CITY*)

Zákon vedoucího města reflektuje skutečnost, že největší město v sídelním systému bývá populačně nadproporčně větší než města ostatní. Zákon poprvé formuloval americký geograf Mark Jefferson v roce 1939 a argumentoval tím, že největší město v určitém okamžiku akumuluje kritické množství funkcí, které následně determinuje i do budoucna jeho vedoucí postavení. Vedoucí město definoval jako minimálně dvakrát větší a dvakrát významnější než město druhé (JEFFERSON, 1939). Pumain (2003, s. 6) poukazuje, že u dvou třetin států světa má první město více než dvakrát větší populaci než město druhé, tzn., vymyká se Zipfovu rank-size rozdělení.

Jefferson míru významnosti vedoucího města vyjádřil pomocí veličiny *primacy index*, kterou formuloval jako podíl populační velikosti prvního města a populační velikosti druhého města. S alternativními vyjádřeními primacy indexu přišli v následujících letech další geografové, např. Berry (1961), Mehta (1964), McGreevey (1971) či El Shakhs (1972) (FABMANN, 1986, s. 22). Sheppard (1982, s. 18) navrhnul rozšířený vzorec, ve kterém kalkuluje nejen s prvním a druhým městem, ale i s dalšími městy v pořadí:

$$I_N = \frac{1}{N-2} \sum_{i=1}^{N-2} \left(\frac{\log P_1 - \log P_{i+1}}{\log P_{i+1} - \log P_{i+2}} \right) \left(\frac{\log(i+2) - \log(i+1)}{\log(i+1) - \log(i)} \right)$$

kde N je celkový počet sídel v systému a P je populace daného sídla.

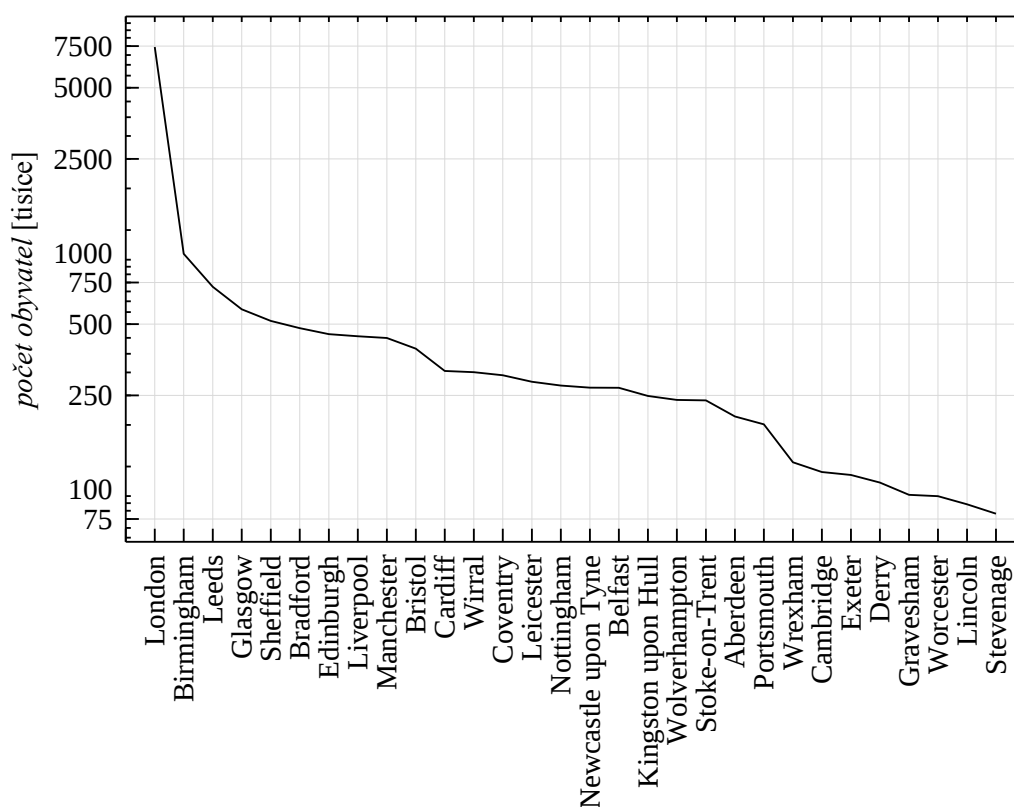
Zákon bývá aplikovatelný především na sídelní systémy států střední a menší rozlohy s nižším stupněm urbanizace (např. postkoloniální země); rovněž země s heterogenní národnostní strukturou mívají významnější centra národnostních skupin, čímž pozice vedoucího města může poněkud ustupovat do pozadí (HERBERT – THOMAS, 1997). Jak již bylo uvedeno výše, Smith (1982) rozlišuje tři typy rozdělení populačních velikostí měst (*log-normální*, *konvexní* a *konkávní*), přičemž podotýká, že nadproporční vedoucí město může být „přítomno“ u všech tří uvedených typů. Velmi podobně i Berry (1961, s. 584) tvrdí, že populační rozdělení sídelního systému s dominancí vedoucího města se realizuje v zemích:

- které jsou menší rozlohy,
- jejichž historie osídlení je poměrně krátká a

- čím jednodušší je hospodářský a politický život země a čím nižší je její ekonomický rozvoj.

Pumain (2003, s. 7) naopak s druhým bodem Berryho myšlenky beze zbytku nesouhlasí. Tvrdí, že v průběhu času neexistuje náznak jakékoliv konvergence sídel v systému k ideálnímu průběhu rank-size křivky, a že tedy existence vedoucího města nereflektuje nižší stádium urbanizace v sídelním systému. Naopak zdůrazňuje, že odchylky od Zipfova pravidla jsou především v horní části křivky spíše pravidlem než deviací, čímž *de facto* navazuje na výrok Smith (1982). Pumain argumentuje tvrzením, že sídla v horní části rank-size křivky jsou díky velké akumulaci funkcí apod. ve skutečnosti součástí mnohem rozsáhlejšího sídelního systému než hierarchicky nižší sídla v regionu.

Na druhou stranu Pumain uvádí jiné populační pravidlo, podle kterého populace prvního města dané země v drtivé většině případů tvoří 10 až 30 % celkové urbánní populace všech měst v zemi, přičemž v menších státech tato hodnota směřuje k horní 30% hranici (PUMAIN, 2003, s. 8).

Obr. 3. Populační velikosti třiceti největších měst Velké Británie pro rok 2004. Z grafu je patrná dominance Londýna (7 429 200 obyvatel). Druhý Birmingham čítá populaci 992 400 obyvatel, čili téměř 7,5× méně než Londýn.

Zdroj: vlastní tvorba dle urbanaudit.org [online], data pro 2004.

V evropském sídelním systému bychom za vedoucí města (*primate cities*) mohli označit Budapešť (TAŞAN-KOK, 2004, s. 41), Paříž či Vídeň (PACIONE, 2005, s. 105). Mimořádně nadproporčním vedoucím městem je i Londýn, nejen v kontextu sídelního systému Britských ostrovů (Obr. 3), ale i v rámci sídelního systému celé severozápadní Evropy (DE VRIES, 2007, s. 98). Jeho pozice vedoucího města je vedle např. Paříže či Dublinu patrná již od středověku (HOHENBERG – LEES, 1995, s. 56).

4.1.1.3 GIBRATŮV MODEL (*ZÁKON PROPORČNÍHO RŮSTU*)

Další z modelů, který využívá převážně ukazatele populační velikosti k reflexi geneze sídelního systému, představil na počátku 30. let 20. století ve své práci *Les inégalités économiques* (1931) francouzský statistik Robert P. L. Gibrat (1904–1980). Základem teorie je tvrzení, že počáteční malé nerovnosti (např. populační rozdíly či kumulace určitých funkcí) v sídelním systému s odstupem poměrně dlouhého času (v horizontu stovek let) generují současné hierarchicky odstupňované rozložení sídelního systému. V každém okamžiku totiž většina sídel změní hodnotu určité veličiny dP_i (např. svou populační velikost P_i) o shodné množství r (s možnými individuálními fluktuacemi e_i), čímž dojde k zesílení nepatrných počátečních nerovností a tím k hierarchickému odstupňování sídelního systému (PUMAIN, 2000, s. 75):

$$dP_i = r P_i + e_i .$$

Přínos Gibratova modelu spočívá v popisu růstu sídelních systémů a nabízí vysvětlení jejich hierarchické struktury. Pumain (*Ibid.*, s. 76) zdůrazňuje využitelnost modelu v predikci vývoje měst a sídelního systému v časovém horizontu několika desetiletí.

Model nicméně pracuje se sídly jakožto s množinou izolovaných entit a nezohledňuje jejich vzájemné vztahy a provázanost, což je skutečnost, která množinu sídel (*aggregate of cities*) dělá sídelním systémem. Slabinou je rovněž skutečnost, že model demonstuje změny (růst, stagnace, krize a úpadek), ale nevysvětluje jejich příčiny.

4.2 *Modely prostorové organizace*

4.2.1.1 TEORIE CENTRÁLNÍCH MÍST (*CENTRAL PLACE THEORIES*)

Teorie centrálních míst jsou typickým zástupcem statických teorií. Nejznámější je model sestavený Walterem Christallerem (1893–1969) ve 30. letech 20. století pro sídelní systém jižního Německa, čímž navázal na starší teorii geografa Johanna H. von Thünera z první poloviny 19. století. Christaller vyčlenil sedm hierarchických úrovní městských sídel (Tab. 2.) na základě dostupnosti typů služeb v daných lokalitách. Jako charakteristiku centrality používal počet telefonních hovorů uskutečňovaných z daného sídla. Tuto centralitu určil na základě vztahu:

$$Z_z = T_z - E_z \cdot \frac{T}{E_g} ,$$

kde velké Z označuje stupeň centrality sídla (malé z), T je počet telefonních hovorů, E je počet obyvatel sídla a g je jeho rozsah vlivu (VOTRUBEC, 1980, s. 234).

Tab. 2. Hierarchické úrovně centrálních míst a jejich vzájemné charakteristiky dle Christallera.

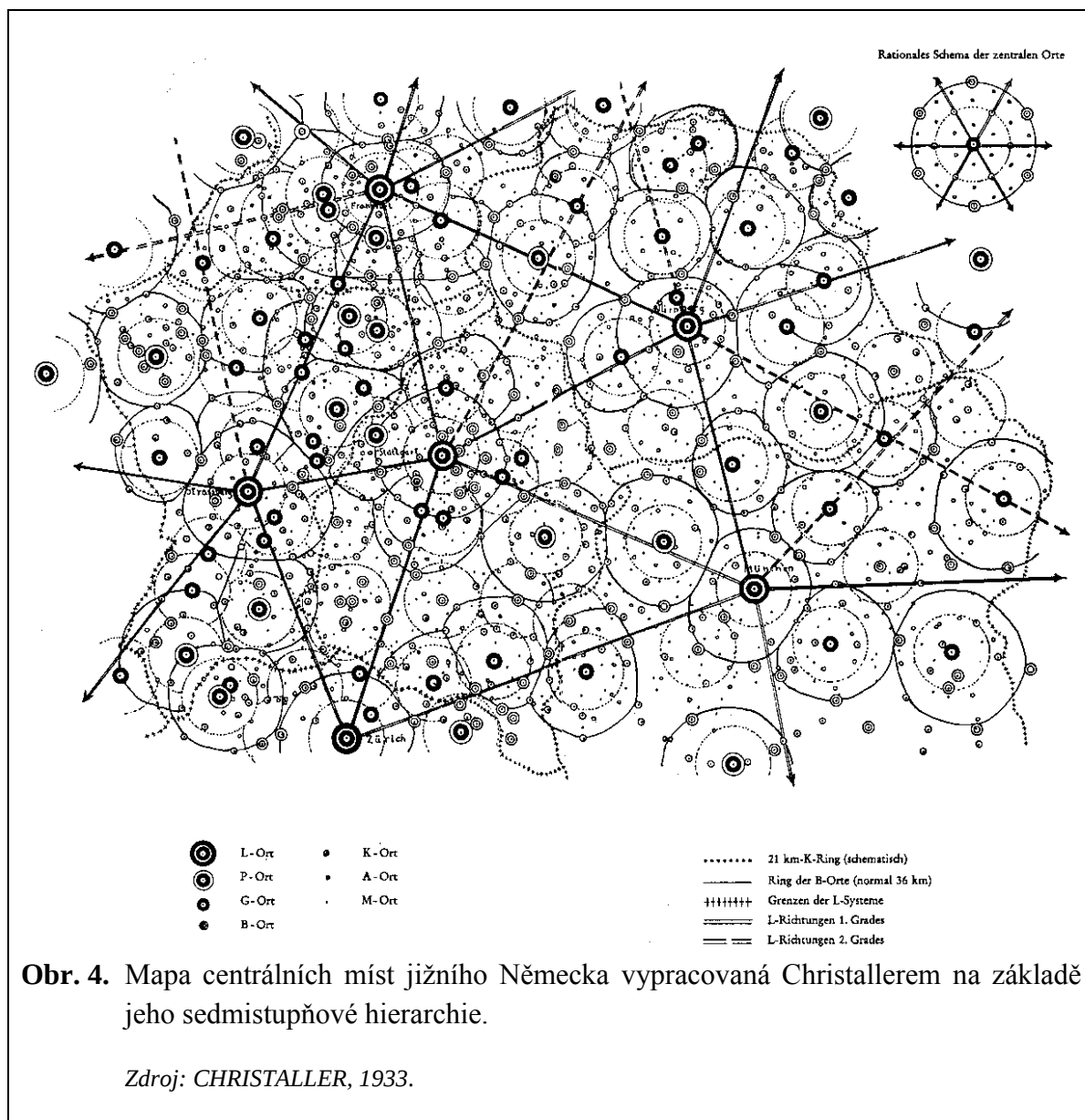
<i>Hierarchická úroveň sídla (český význam)</i>	<i>počet míst stejné úrovně</i>	<i>vzájemná vzdálenost sídel [km]</i>	<i>rozloha obsluhovaného území [km²]</i>	<i>počet nabízených typů služeb</i>	<i>populace místa</i>	<i>populace obsluhovaného území</i>
Marktort (<i>tržní</i>)	486	7	44	40	1 000	3 500
Amtsort (<i>administrativní prvního stupně</i>)	162	12	133	90	2 000	11 000
Kreisstadt (<i>okresní</i>)	54	21	400	180	4 000	35 000
Bezirksstadt (<i>subregionální</i>)	18	36	1 200	330	10 000	100 000
Gaustadt (<i>krajská</i>)	6	62	3 600	600	30 000	350 000
Provinzhauptstadt (<i>provinční</i>)	2	108	10 800	1 000	100 000	1 000 000
Landeshauptstadt (<i>zemská</i>)	1	186	32 400	2 000	500 000	3 500 000

Zdroj: PACIONE, 2005, s. 168.

Čím vyšší je úroveň sídla, tím širší škálu služeb by potenciálně mělo nabízet. Každá hierarchická úroveň má kromě nových funkcí obsahovat stejné typy funkcí jako úrovně nižší. Jinými slovy, služby např. pekaře, klenotníka či právníka vykazují rozdílnou úroveň poptávky, stejně jako rozdílné vzdálenosti, které jsou zákazníci za těmito službami ochotni cestovat (HOHENBERG – LEES, 1995, s. 49).

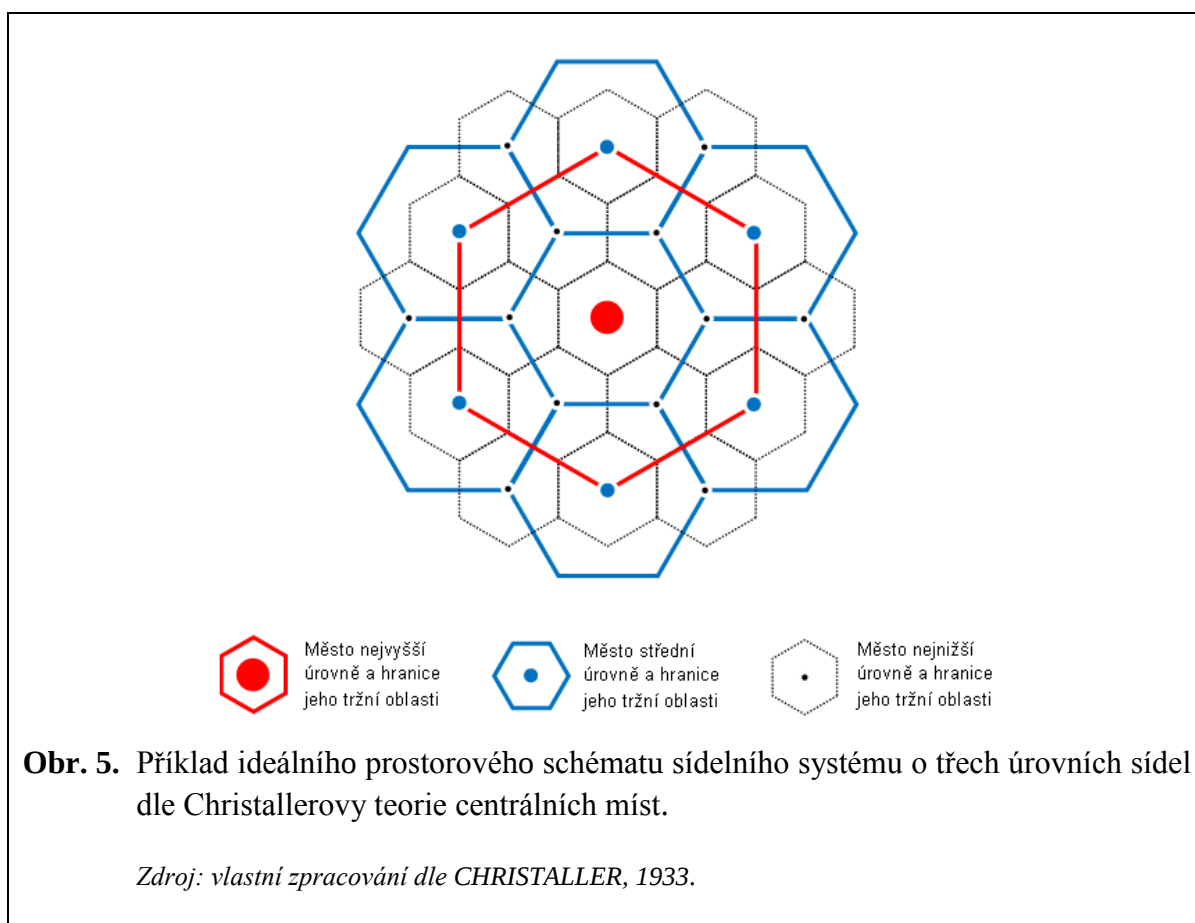
Jak demonstruje výše přiložená tabulka, Christaller vyčlenil hierarchii sídel na základě jejich průměrné vzájemné vzdálenosti, na základě plochy, kterou obsluhují (včetně její populace), přičemž také stanovil počet druhů služeb, které sídlo dané kategorie nabízí a jeho přibližný počet obyvatel. Následně rozčlenil města jižního Německa do těchto kategorií a vše vizualizoval ve formě mapového výstupu (Obr. 4).

Christaller svou teorii rozvíjel i v pozdějších letech, kdy např. pracoval s rolí dopravní infrastruktury či přítomností administrativních funkcí jako proměnných v procesu utváření sídelního systému.

Christallerův přínos spočívá především ve faktu, že jako jeden z prvních věnoval pozornost centralitě sídla na základě dostupností služeb, nicméně Christallerův systém, vytvořený pro převážně rovinný reliéf jižního Německa, je pouze omezeně aplikovatelný v praxi, především na zemědělské regiony (VOTRUBEC, 1980, s. 236). Většina sídelních systémů vykazuje určité disproporce a poruchy vůči obecnému Christallerovu schématu, např. sídelní systémy vysoce industrializovaných oblastí (NEEF, 1950).

Dalším problémem Christallerovy teorie je její statické pojetí, kdy nereflektuje historický vývoj sídelního systému. Právě historický vývoj byl svědkem proměn hierarchických pozic jednotlivých sídel v sídelním systému (důležitými ovlivňujícími faktory byla např. průmyslová revoluce či budování železnic v 19. století apod.). Pumain (2003, s. 8) dodává, že ačkoli je Christallerův model v určitých ohledech stále platný, přestává odpovídat stále intenzivněji urbanizovaným sídelním systémům, jejichž města již zdaleka neslouží jen jako centrální místa služeb okolnímu venkovskému obyvatelstvu.

4.2.1.2 „NECENTRÁLNÍ MÍSTA“ (*NON-CENTRAL PLACES*)

Závěrem této kapitoly ještě uvedme, že za tzv. *non-central places* bývají označována sídla městského typu, jejichž pozice nepramení z centrality poskytované kvantitou a kvalitou služeb, nýbrž z jiných zdrojů, nepodléhajících nabídce a poptávce po službách. Takovými místy podle Geyera (2002, s. 5) jsou hornická sídla, centra náboženského významu aj., jejichž umístění je závislé na tzv. *locational constants* (volně přeložitelné jako *lokalizační konstanty*).

Tyto *locational constants* Richardson (1973, s. 173) dělí na následující skupiny:

- imobilní přírodní zdroje, např. ložiska nerostných surovin, podzemních vod apod.,
- stará města, jejichž původně výhodný lokalizační faktor se postupem doby stal nepodstatným,
- města, která mají význam jako uzly z hlediska budoucí výstavby dopravní infrastruktury apod.

5 VÝVOJ EVROPSKÉHO SÍDELNÍHO SYSTÉMU: STRUKTURY A TENDENCE

5.1 Charakter evropského osídlení ve starověku

Antické období evropských dějin bychom mohli hrubě vymezit asi půl druhým tisíciletím mezi roky 1000 př. n. l. a 500 n. l. Nositeli antické civilizace byly řecké městské státy a později římská říše, nicméně prvními městskými kulturami v mediteránní oblasti byly starší civilizace (*mínojská* a *mykénská*). Všechny tyto civilizace se geograficky rozprostíraly v oblasti Středozemního moře. Jedním z důvodů takového rozložení byla mimořádně důležitá úloha tohoto moře jako přirozené dopravní tepny. Logicky i největší města tohoto období se z valné části rozprostírala na březích Středozemního (a Černého) moře.

5.1.1 Sídelní systém antického Řecka

5.1.1.1 DEMOGRAFICKÉ POMĚRY

Populační velikost těchto městských sídel byla poměrně omezená — např. v klasické době řeckých dějin (cca 500 př. n. l. – 323 př. n. l.) jen šest měst přesahovalo počet sta tisíc obyvatel (ZAMAROVSKÝ, 1972, s. 149). Konkrétně se jednalo o sicilská města *Akragás* (dnes Agrigento), *Katané* (Catania — POUNDS, 1973, s. 53) a *Syrakúsy* (dnešní Siracusa, rovněž na Sicílii), a dále egejská centra Athény a Korinth (dnes v Řecku) a Efez a Milét (dnes na egejském pobřeží v Turecku).

Okolo roku 400 př. n. l. čítala celková populace na území dnešního Řecka asi 3,5 milionu obyvatel, přičemž dalších zhruba 4 až 6,5 milionu Řeků žilo na Sicílii a v jižní Itálii (Velké Řecko, tzv. *Magna Græcia*), na černomořském pobřeží a v Malé Asii (HANSEN, 2006). Oblasti Attiky (a Velkého Řecka) představovaly v 5. století př. n. l. pravděpodobně nejhustěji osídlené regiony starověkého světa (BELOCH, 1886). Pounds (1973, s. 54) odhaduje obyvatelstvo *poleis* (tj. městských států, viz kapitoly 5.1.1.2 a 5.1.1.3) jižní Itálie asi na 150 tisíc osob a obyvatelstvo městských států Sicílie asi na 350 tisíc obyvatel. Nicméně, před 6. stoletím př. n. l. je z důvodu silných agrárních funkcí tehdejších *měst* vhodné hovořit spíše o protourbánních sídlech (CLARK, 2009, s. 15).

Pounds však zároveň zdůrazňuje problematičnost odhadu populace v těchto podmínkách. Jedinými datovými základnami, z kterých lze alespoň částečně rekonstruovat přibližné počty obyvatel jednotlivých *poleis*, můžou být početní stavy armád, počty lodí daného městského státu nebo příspěvky *poleis* do rozpočtu *Athénské námořní společnosti* (viz dále). Užitečné mohou být rovněž informace o rozlohách obdělávané půdy, výnosy obchodu obilninami či rozlohy intravilánu sídel (POUNDS, 1973, s. 51). Pro demonstraci Pounds (*Ibid.*, s. 52–53) uvádí odhady populační velikosti Athén provedené několika autory (BELOCH, 1886; EHRENBURG, 1960; KAHRSTEDT, 1909, GOMME, 1933; TOD, 1953 — viz Tab. 3). Odhady jsou pro zpřesnění rozvrstveny dle sociálních skupin obyvatel města.

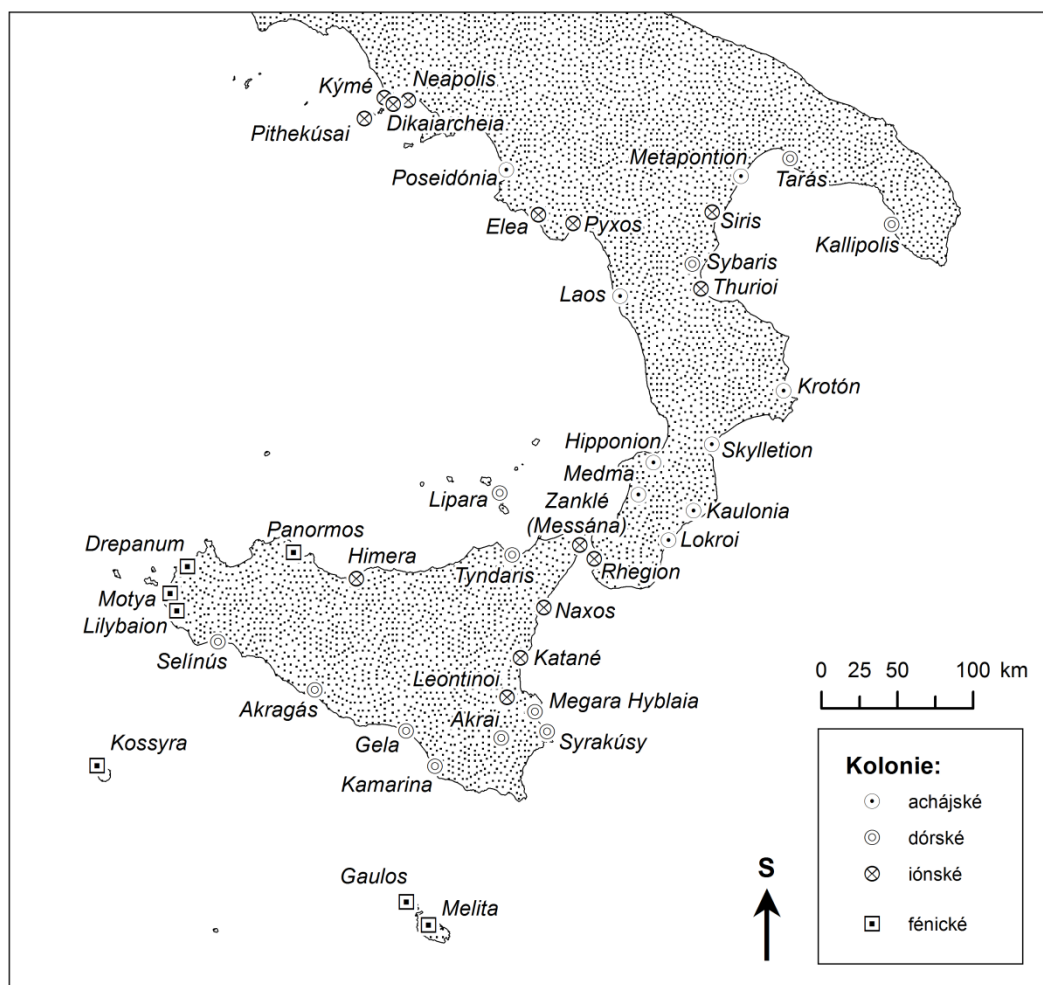
Tab. 3. Odhady populace Athén (v tisících) dle několika autorů.

<i>Autor</i>	<i>Občané</i>		<i>Metoikové</i> ¹⁰		<i>Otroci</i>	Σ
		– s <i>rodinami</i>		– s <i>rodinami</i>		
Beloch	35	135	5	—	100	285
Ehrenberg – Kahrstedt	35 – 45	110 – 150	10 – 15	25 – 40	80 – 110	215 – 300
Gomme	43	172	9 – 15	28 – 50	115	315 – 500
Tod	—	150 – 170	—	35 – 40	80 – 100	265 – 310

Zdroj: převzato z POUNDS, 1973, s. 53, který vycházel z BELOCH, 1886, s. 367–374; EHRENBURG, 1960, s. 32–39; KAHRSTEDT, 1909, s. 655–670; GOMME, 1933, s. 61–68; TOD, 1953, s. 1–32.

Procesy získávání demografických údajů, které bychom mohli nazvat sčítáním lidu (nikoli však v současném smyslu slova), jsou v Řecku známy až z helénistické doby. Okolo roku 317 př. n. l. provedl Demétrios z Faléru v Athénách sčítání mužů všech sociálních skupin (svobodných občanů, *metoiků* i otroků), avšak ženy a děti do sčítání nebyly zahrnuty (WOLFE, 1932, s. 359).

¹⁰ *Metoikové* (sg. μέτοικος *métoikos*) byli svobodnými obyvateli Athén, kteří se živili převážně obchodem a řemeslnictvím a jelikož pocházeli z různých řeckých obcí, museli platit zvláštní daň z hlavy (*metoikion*).

Obr. 6. Řecké (achájské, dórské a iónské) a fénické kolonie v oblasti Velkého Řecka (*Magna Græcia*).

Zdroj: vlastní zpracování dle POUNDS, 1973, s. 40 a BURIAN – OLIVA, 1984, s. 279–280.

5.1.1.2 ŘECKÁ POLIS

Tato města spolu s dalšími centry v egejské oblasti tvořila suverénní entity, tzv. *πόλεις poleis* (sg. *πόλις polis*) — *městské státy*. *Poleis* se jako politické útvary začaly konstituovat v archaickém období řeckých dějin (cca 1000 př. n. l. – 500 př. n. l.) a svého největšího rozmachu dosáhly v již zmíněné době klasické. Jejich počet fluktoval, některé z nich si podmaňovaly druhé; častý byl také tzv. *synoikismos* (συνοικισμός), čili proces spojování vesnic za účelem vytvoření městského státu. Na tomto principu např. vznikl roku 370 př. n. l. spojením asi čtyřiceti vesnic městský stát *Megalopolis* (dnešní Megalopoli v Arkádii). Docházelo také ke spolenectvím městských států za účelem obrany proti

vnějšímu nepříteli, např. Athénami vedený *Athénský námořní spolek* proti Peršanům, známý také jako *Délský spolek*,¹¹ ke kterému svého času patřilo minimálně 343 *poleis*. Počet jednotek, které je možné označit za *městské státy*, pak včetně Peloponésu, středního a západního Řecka, dosahoval počtu přibližně jednoho tisíce (POUNDS, 1973, s. 28).

Polis však netvořilo pouze město samotné, nýbrž i nezbytné zemědělské zázemí. Pounds (*Ibid.*, s. 30) např. uvádí, že obyvatelstvo Athén nedosahovalo ani poloviny počtu obyvatel celé athénské *polis* a centrální sídla menších městských států mohly připomínat spíše jen velké vesnice. Prostorové rozložení *poleis* značně limitovaly fyzicko-geografické podmínky, především přítomnost úrodné obdělavatelne půdy. Města se tedy koncentrovala převážně na pobřeží a ostrovech či v údolích řek, ačkoli tento jev nebyl pravidlem: např. v úrodné Thesálii *poleis* příliš nevznikaly, stejně tak na severním pobřeží Egejského moře apod. (*Ibid.*). Úpadek *poleis* nastal v době helénistické (cca 323 př. n. l. – 146 př. n. l.), konkrétně za vlády makedonských králů Filipa II. a jeho syna Alexandra III. Velikého.

Právě za vlády Alexandra Makedonského došlo díky jeho expanzivní politice k intenzivnímu zakládání měst (a dalších menších sídel či opevnění s vojenskými posádkami) v dobytých územích, které ve většině případů nesly jméno svého zakladatele — *Ἀλεξάνδρεια Alexandreia*. K této zakladatelské činnosti však docházelo mimo evropský kontinent — především v oblasti Egypta, Blízkého východu a střední Asie. Do těchto míst byly řeckými a makedonskými vojáky a osadníky následně importovány civilizační prvky antického Řecka.

Stejně jako u středověkého města i u města antického hrál významnou roli také jeho aspekt obranný, kdy opevněná *polis* zajišťovala úlohu pevnosti nejen pro domácí městské obyvatelstvo, ale rovněž pro rurální populaci z jeho okolí. Jakýmsi „městem ve městě“ bylo zvlášť opevněné, většinou nad okolní terén vyvýšené místo v srdci města, tzv. *akropolis* (*ακρόπολις*; možný český ekvivalent je *vyšehrad*). Další významnou funkcí antického města byla jeho úloha náboženského centra. U některých měst (např. Delfy, kde operovala známá Apollónova věštírna, podobně jako v maloasijské Didymě) tato funkce představovala významný, ne-li základní ekonomický příjem. Podobně těžila z přítomnosti Diovy svatyně i Olympie, kde navíc od roku 776 př. n. l.¹² probíhaly známé *olympijské hry*.

5.1.1.3 ŘECKÁ KOLONIZACE

Demografický přírůstek, limitovaná výkonnost zemědělství v poměrně hornatém terénu Řecka a potřeba chránit vzdálená odbytiště a obchodní zájmy se okolo roku 1000 př. n. l. staly důvodem k zakládání nových městských států na maloasijském pobřeží.¹³ Vznikla tak města *Efesos* (Efez), *Miléto*s, *Halikarnassos* (Bodrum) či *Pergamon*

¹¹ Podle ostrova Délos, kde byla uložena pokladnice *Athénské námořní spolku* (POUNDS, 1973, s. 34).

¹² Pravděpodobně se jedná o fiktivní datum (BURIAN – OLIVA, 1984, s. 279).

¹³ Řecké etnikum zde žilo až do roku 1922, kdy na základě zvláštní mezistátní dohody v rámci *Lausannské smlouvy* došlo mezi Tureckem a Řeckem k výměně obyvatelstva. Na základě této smlouvy více než 1,1 milionu Řeků opustilo turecké území a asi 380 tisíc Turků opustilo Řecko (BILLY, 1937, s. 181).

(Bergama). Příčiny migrací a kolonizací vzdálených oblastí mohly mít i politický rozměr, kdy politicky nespokojení občané formujících se *poleis* mohli založit vlastní městský stát s jiným politickým zřízením (BURIAN – OLIVA, 1984, s. 278).

Podobné příčiny daly do pohybu i druhou vlnu řecké kolonizace, která započala v polovině 8. století př. n. l. a trvala do 1. poloviny 6. století př. n. l. Prostorově byla mnohem rozsáhlejší než tzv. první vlna (POUNDS, 1973, s. 36) a zasáhla západní Středomoří, dále relativně úrodné oblasti Sicílie a jižní Itálie (již zmíněné Velké Řecko, latinsky označované *Magna Græcia*: nejstarší kolonií založenou již před polovinou 8. století byla *Pithekússai*, následovala osada *Kýmé*, viz Obr. 6), severní Afriky (*Kyrenaika* a delta Nilu) a Černého moře (na Krymu a stepích jižní Ukrajiny tzv. *Taurida* a v oblasti Zakavkazska *Kolchida*).

Docházelo k zakládání nových městských států, tzv. *apoikií* (sg. *ἀποικία apoikia*) a obchodních stanic (tzv. *emporiai*, sg. *ἐμπόρια emporia*), které si se svým mateřským městem (*μητρόπολις metropolis*) uchovávaly společné zvyky a povědomí, méně často i politické konexe. Docházelo i případům, kdy novou *apoikii* založilo obyvatelstvo z více *poleis* a rovněž nové *apoikie* pak často zakládaly své vlastní kolonie (BURIAN – OLIVA, 1984, s. 278).

V západním Středomoří tak např. na přelomu 7. a 6. století př. n. l. vznikly osady *Massalia* (Marseille) ležící při ústí Rhôny, později důležité centrum pro obchod s Kelty, či *Nikaia* (Nice), v jižní Itálii např. již zmíněné *Pithekússai* a *Kýmé*, *Neapolis* či *Taras* (jediná spartská kolonie, dnes Tarent), *Krotón*, na Sicílii již zmíněný *Akragás* či *Syrakúsy*, které se rozrostly v největší a nejmocnější městský stát Velkého Řecka. Na severozápadě Sicílie se však řecké zájmy střetávaly se zájmy Féníčanů, na Korsice pak navíc se zájmy Etrusků. Féníčané s Etrusky se dokonce vojensky spojili proti řeckým kolonistům, ti však společné síly protivníka porazili (*Ibid.*, s. 280 — viz dále o Féníčanech a Etruscích).

Na západním pobřeží Černého moře vznikly osady *Odessos* (Varna), *Apollónia* (Sozopol) či *Tomoi* (římské *Tomis*, dnes Constanța). Na severním černomořském pobřeží, které, jak již bylo zmíněno, Řekové nazývali *Tauris*, Milétáňané při ústí Dněstru založili *Tyrás* (Bilhorod-Dnistrovskij), na Krymu pak v 5. století př. n. l. byla založena nejvýznamnější kolonie v severním Černomoří *Chersonéssos Tauridský* (viz Foto 1, dnes Sevastopol), *Theodosia* (Feodosija) a *Pantikapaion* (Kerč) (*Ibid.*, s. 281). Na východním pobřeží v oblasti *Kolchidy* pak vznikly osady *Dioskúrias*, *Fásis* aj. Při ústí Donu — Řeky nazývaný *Tanais* — do Azovského moře byla založena stejnojmenná osada. Na jižním pobřeží Černého moře Řekové založili mj. osady *Sinópe* (Sinop) a později *Trapezunt* (Trabzon). V roce 667 př. n. l. dórští kolonisté založili na evropském břehu průlivu Bospor osadu *Byzantion*, jejíž vysoce strategická poloha se stala klíčovým lokalizačním faktorem o téměř tisíc let později, kdy římský císař Konstantin Veliký se rozhodl na místě Byzantia vybudovat nové hlavní město římské říše — Konstantinopolis.

V deltě Nilu vznikla kolonie *Naukratis*, jediné dlouhodobě existující řecké osídlení v Egyptě, která byla mimořádně významná pro realizaci obchodu s Egyptem a transfer prvků egyptské kultury do Řecka. Řekové rovněž kolonizovali pobřežní oblast Libye — *Kyrenaiku* (dnes Barka) — kde založili několik osad.

Foto 1. Antické město *Chersonesos Tauridský* na předměstí Sevastopolu na Krymu (v pozadí katedrála sv. Vladimíra z 19. století).

Zdroj: archiv autora, 2010.

5.1.1.4 FÉNICKÁ KOLONIZACE A ETRURIE

Souběžně s řeckou kolonizací probíhala na březích Středozemního moře také kolonizace **Féničany**,¹⁴ jejíž počátky však spadají již do konce 2. tisíciletí př. n. l. Expanzi Féničanů ze své vlasti na Blízkém východě směrem do západního Středomoří usnadnil pád mykénské civilizace (BURIAN – OLIVA, 1984, s. 318). Z nich pravděpodobně nejstarší je na atlantském pobřeží dnešního Španělska ležící přístav *Gades*, dnešní Cádiz, založený okolo roku 1110 př. n. l. Většina fénických měst však kromě již zmíněného jižního Španělska a přilehlých oblastí v povodí řeky *Tartesso* (dnes Guadalquivir) ležela na severoafrickém pobřeží (např. *Kartágo* či *Leptis Magna*), na Baleárách a Maltě, kterou kolonizovali od 8. stol. př. n. l., v jižní Sardinii a na Sicílii, kterou Féničané začali kolonizovat pravděpodobně v 9. stol. př. n. l. (osady *Motya* a *Panormos*, dnes Palermo) a ve své pravlasti na Blízkém východě (*Tyros* aj.) (VOTRUBEC, 1980, s. 152). Právě fénická

¹⁴ Pojem *Punové* užívali Římané pro Féničany usedlé na severoafrickém pobřeží.

města na Blízkém východě a Kartágo, které roku 814 př. n. l. založili kolonisté z Tyru, byly mateřskými městy všech evropských fénických osad, které však nikdy nedosáhly takové míry politické autonomie jako řecké městské státy (POUNDS, 1973, s. 41).

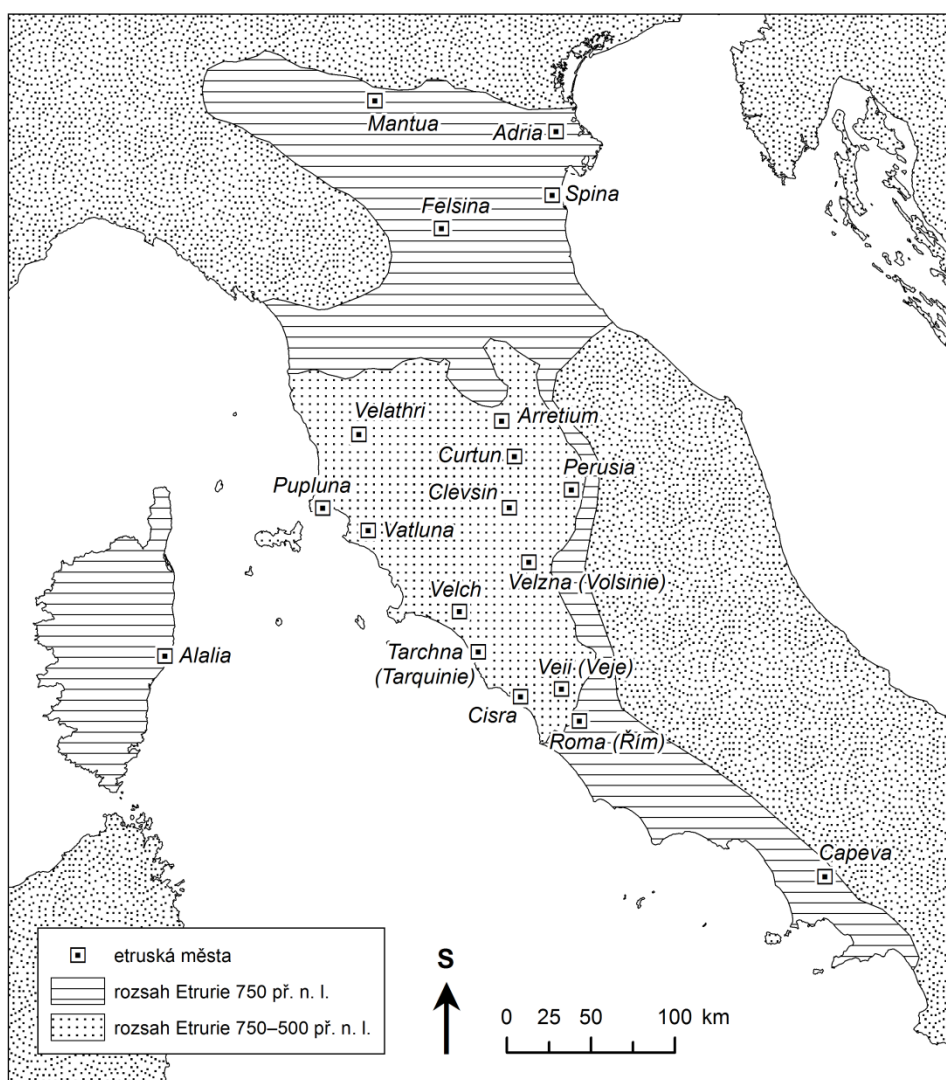
Dalším etnikem, které kolonizovalo převážně vnitrozemské části severní a střední Itálie, byli **Etruskové**.¹⁵ Na severu bylo území Etrurie ohraničeno řekou Pád, resp. Alpami, na jihu pak přímo sousedilo s řeckými osadami *Kýmé*, *Neapolis* ad. Etruskové, jejichž historicky doložený původ můžeme klást do 8. století př. n. l. ve střední Itálii, zde založili velký počet měst, jež by se politicky i ekonomicky daly označit za *městské státy* (viz Obr. 7), které vynikaly řemeslnou a uměleckou činností. Ve městě *Veje* (latinsky *Veii*) působila sochařská škola, města *Caere* (též *Cisra* nebo *Caisra*), *Tarquinie* a *Vulci* byly významné keramickými dílnami, *Volsinie* bylo náboženským centrem. *Pupluna* těžila ze své strategické polohy blízko ostrova *Ilva* (dnes Elba), kde se nacházela ložiska železné rudy. V nedaleké *Vatluně* se vyráběly zlaté šperky atp. Tyto výrobky byly předmětem dálkového obchodu, např. s baltskými regiony, Černomořím, Malou Asií, Afrikou či dokonce Skandinávií apod. (BURIAN – OLIVA, 1984, s. 319–321).

Podobně jako v jiných případech, i u etruských sídel jsou populační odhady velmi rámcové; jedním z pramenů pro určení počtů obyvatel měst jsou archeologické nálezy etruských pohřebišť. Heurgon (1961, s. 180) odhaduje populaci města *Caere* na přibližně 25 tisíc osob; Ward-Perkins (in WOLSTENHOLME – O'CONNOR, 1959, s. 80–81) pak celkovou urbánní populaci Etrurie vyčísľuje asi na 200 tisíc obyvatel.

Etruská civilizace expandovala v 6. století na sever do povodí Pádu, kde Etruskové založili města *Felsina* (dnes Boloňa), *Mantua* (Mantova), *Spina* a *Adria*. Od 4. století př. n. l. začal postupně vliv etruské civilizace slábnout na úkor Říma, který již roku 396 př. n. l. dobyt významné etruské centrum *Veje*.

---

¹⁵ Označení Etruskové pochází od Římanů, kteří toto etnikum nazývali také *Tusci*. Pojmenování *Tusci* je základem slova *Toscana* (Toskánsko). Řekové je nazývali *Τυρρηνοί Tyrrhénoi*, jež jako toponymum vešlo do názvu Tyrrhénského moře (BURIAN – OLIVA, 1984, s. 318). Podobně i Jaderské moře získalo své označení po etruském přístavu *Adria*.

Obr. 7. Etruské osídlení mezi 8. a 6. stoletím př. n. l.

Zdroj: vlastní zpracování dle BURIAN – OLIVA, 1984, s. 329.

5.1.2 Sídelní systém římské říše a její expanze

Starověký Řím¹⁶ byl prvním politickým útvarům, který sjednotil rozsáhlé oblasti v Evropě, Asii a Africe pod jednu vládu. V dobách největšího územního rozmachu, který nastal za vlády císaře Traiana (98–117 n. l.), římská říše zabírala území od Británie na severozápadě po Egypt na jihovýchodě a od Maroka na jihozápadě po Krym na severovýchodě a Mezopotámii na východě.

¹⁶ Starověkým Římem zde souhrnně označujeme dějiny římského *království* (asi 753–509 př. n. l.), *republiky* (509–27 př. n. l.) a *císařství* (27 př. n. l. – 476 n. l., resp. 1453 n. l.).

Ačkoli hranice římské říše doznávaly dynamických změn v čase, i přesto Římané vytvořili poměrně propracovaný systém správy na svém území. Nejvyššími správními jednotkami byly *provincie*, kdy první z nich (Sicílie a Korsika se Sardinii) začaly vznikat ruku v ruce s expanzí Říma a byly zavedeny ještě v období republiky. Postupně za císařství se počet provincií rozrostl na několik desítek,¹⁷ přičemž docházelo k jejich slučování, rozdělování a změnám hranic v důsledku výbojů apod.

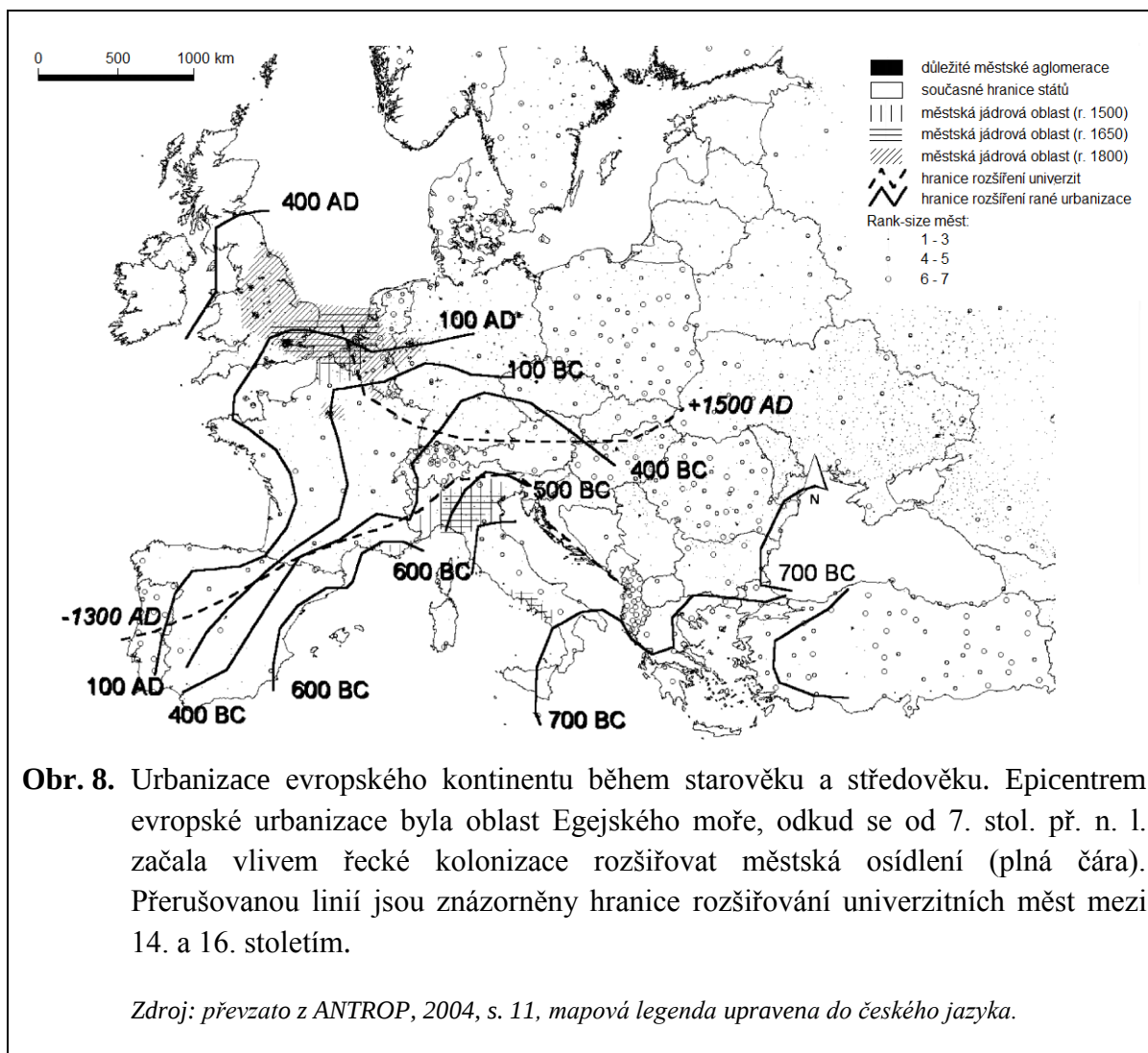
Správní středisko každé provincie představovalo nejdůležitější článek správy až do 4. století, kdy postupně správní funkci začala přebírat sídla biskupství a církevní správa (viz Příloha 2). Některá římská provinční centra, stejně jako i další městská sídla, především na pobřeží, často navazovala na starší fénické nebo řecké osídlení, ve vnitrozemí Apeninského poloostrova pak na sídla etruská. Přesto však Římané založili mnoho nových sídel, především na severu v Galii, Británii, Podunají a jinde (více o nich v kapitole 5.2.2). Některá města nebo *castra* (sg. *castrum*, tj. opevněný vojenský tábor) přetrvala do současnosti. V severní Africe se jedná např. o *Tingis* (dnes Tanger) či *Hadrumentum* (Sousse), na Blízkém východě pak o fénická městská sídla staršího data (viz výše).

Na samotném evropském kontinentu jmenujme např. hispánská provinční sídla *Hispalis* (dnes Sevilla), *Carthago Nova* (čili Nové Kartágo, dnes Cartagena), *Bracara* (dnes portugalská Braga) či *Caesaraugusta* (Zaragoza). Dalšími sídly na Pyrenejském poloostrově, na jejichž troskách vyrostla současná významná města, jsou např. *Barcino* (Barcelona), *Valentia* (Valencie) či *Toletum* (Toledo), jejichž antický název se stal základem současného pojmenování. Podobné příklady¹⁸ bychom našli i v jiných částech říše: v Británii *Londinium* (Londýn), v Galii známý příklad Paříže (římská *Lutetia Parisiorum*), v dnešní jižní Francii *Massalia* (Marseille) či *Nicaea* (Nice) apod.

---

¹⁷ Osídlení a centra provincií římského císařství v době rozdělení říše na západořímskou a východořímskou po smrti císaře Theodosia I. okolo roku 395 n. l. zobrazuje mapová příloha (Příloha 2).

¹⁸ O římských sídlech v Podunají více v kapitole 5.2.

Obr. 8. Urbanizace evropského kontinentu během starověku a středověku. Epicentrem evropské urbanizace byla oblast Egejského moře, odkud se od 7. stol. př. n. l. začala vlivem řecké kolonizace rozšiřovat městská osídlení (plná čára). Přerušovanou linií jsou znázorněny hranice rozšiřování univerzitních měst mezi 14. a 16. stoletím.

Zdroj: převzato z ANTROP, 2004, s. 11, mapová legenda upravena do českého jazyka.

5.2 Sídelní systém středověké Evropy

5.2.1 Demografické poměry v 6. až 8. století: první morová epidemie

Významným demografickým otřesem na přelomu starověku a středověku se stala epidemie *dýmějového moru*,¹⁹ který postihnul rozsáhlé oblasti Evropy. Mor se rozšířil do Egypta z Etiopie (ZÁSTĚROVÁ, 1992, s. 74), odkud se dále šířil do Persie. V důsledku války byzantské říše — jejímž císařem byl t. č. Justinián I. (odtud užívané pojmenování

¹⁹ Mor se projevoval ve třech formách: *septické*, *dýmějové (bubonické)* a *plicní*. Dýmějový mor byl na člověka přenášen blechami, které se infikovaly na přenašeči, kterými byli hlodavci, především krysy. Projevoval se zánětem lymfatické soustavy, přičemž mizí žlázy při tomto zánětu zduřely a vytvářely tzv. *bubony* (neboli se „nadýmaly“, odtud české označení *dýměje*). Smrtnost (*letalita*) při dýmějové formě se bez léčení pohybuje okolo 50 %. K přenosu z člověka na člověka docházelo při plicní formě onemocnění, u které byla smrtnost podstatně vyšší, prakticky se pohybovala okolo 95 % (JULÁK, 2006, s. 227–228).

justiniánský mor) — s Persií se mor dále dostal do Byzance. V roce 541 je mor zaznamenán v egyptském přístavu Pelúision a v Alexandrii, přičemž na konci roku byl zaznamenán již v Konstantinopoli (MEIER, 2009, s. 106). Na následky moru zemřela v Konstantinopoli asi třetina obyvatel. Ačkoli Russell (1968, s. 181) uvádí, že epidemie zahubila asi polovinu rurálního obyvatelstva, přesto byl mor hlavně *městským fenoménem* díky vysoké koncentraci obyvatelstva na relativně malém prostoru, kdy venkovské obyvatelstvo bývalo zpravidla méně postiženo (DURLIAT in MORRISON – LEFORT, 1989, s. 118).

Morová epidemie se šířila dále na západ do Evropy, např. v roce 590 byl zaznamenán v Římě a dokonce nezůstala ušetřena ani Galie, Irsko (RUSSELL, 1968, s. 178–179) a Skandinávie: Meier (2009, s. 106–107) hrubě odhaduje, že ve Středomoří na následky moru zemřela asi čtvrtina obyvatelstva. Nicméně, populační odhady uvedené v mnohých soudobých historických pramenech je potřeba brát s rezervou: Ioannes z Efezu udával, že jen v Konstantinopoli zemřelo denně 16 tisíc obyvatel; Prokopios z Kaisareie vyčísľuje, že během moru přišla o život polovina populace celé byzantské říše. Faktem je, že některá menší sídla zcela zanikala, neboť přeživší obyvatelstvo se stěhovalo do sídel větších. Po morových ranách obvykle následoval hladomor, neboť zemědělství nemělo dostatečné lidské kapacity pro produkci potravin.

Vlny morových nákaz následně propukaly periodicky, vždy alespoň jednou za generaci. Další mor postihnul Konstantinopol již v roce 558 a dle soudobých pramenů nebylo v Konstantinopoli dost živých, aby stíhali pohřbívat mrtvé (*Ibid.*, s. 108). Morové rány se opakovaly až do poloviny 8. století, kdy z dosud ne zcela jasných příčin odezněly (MCCORMICK in LITTLE, 2007, s. 292) a další morová pandemie se do Evropy vrátila až v polovině 14. století (o středověké *černé smrti* — viz kapitola 5.2.5).

5.2.2 Dědictví Říma, Byzanc a expanze Arabů

Pirenne (1927) ve své klasické práci *Středověká města* (v originále *Les villes du Moyen Âge*) poukazuje na změny osídlení ve staletích následujících po rozpadu římské říše. Ačkoli se v období stěhování národů na troskách této říše etablovaly raně středověké státy, z nichž nejstabilnějším útvarem byla bezesporu francká říše, Středozevní moře stále sehrávalo nezastupitelnou roli v dálkovém obchodu mezi městskými centry na jeho pobřeží (a jejich zázemím).²⁰

Zánik západořímské říše byl ve skutečnosti pouze formálním momentem. Její rozpad byl mnohem dlouhodobějším procesem, který na stávající sídelní systém neměl většího vlivu. Naopak mnohem citelnější dopad pro středozevní obchod znamenala expanze Arabů od 30. let 7. století. Arabové (v Evropě označovaní též *Maurové*) během

²⁰ Nicméně, Pounds (1973, s. 20) podotýká, že se jednalo převážně o obchod luxusním či regionálně limitovaným zbožím (olivový olej, víno), zatímco potraviny denní potřeby nikdy nedosáhly významnější pozice v dálkovém obchodě.

několika desetiletí obsadili území severní Afriky a Blízkého východu, přičemž od roku 711 začali pronikat na Pyrenejský poloostrov, kde založili emirát (později prohlášen za chalífát) s hlavním městem v Córdobě. Mocenský zenit muslimů na Pyrenejském poloostrově spadá do 10. století, kdy se Córdobský chalífát stal nejvýznamnější obchodní mocností soudobé Evropy. Córdoba se stala významným ekonomickým a kulturním centrem středověké Evropy. Patřila mezi populačně největší evropská města a v roce 1000 její populace předčila pravděpodobně i Konstantinopol. Córdobský chalífát se však v 11. století rozpadl na řadu menších států, čímž byla oslabena jeho vojenská moc a Arabové začali být z Pyrenejského poloostrova vytlačováni během tzv. *reconquisty*, až roku 1492 padla poslední muslimská pevnost Granada.

Tab. 4. Populační odhady pro největší maurská města na Pyrenejském poloostrově pro období mezi lety 800 až 1200. Letopočet v závorce u názvu města označuje rok dobytí Španěly za *reconquisty*.

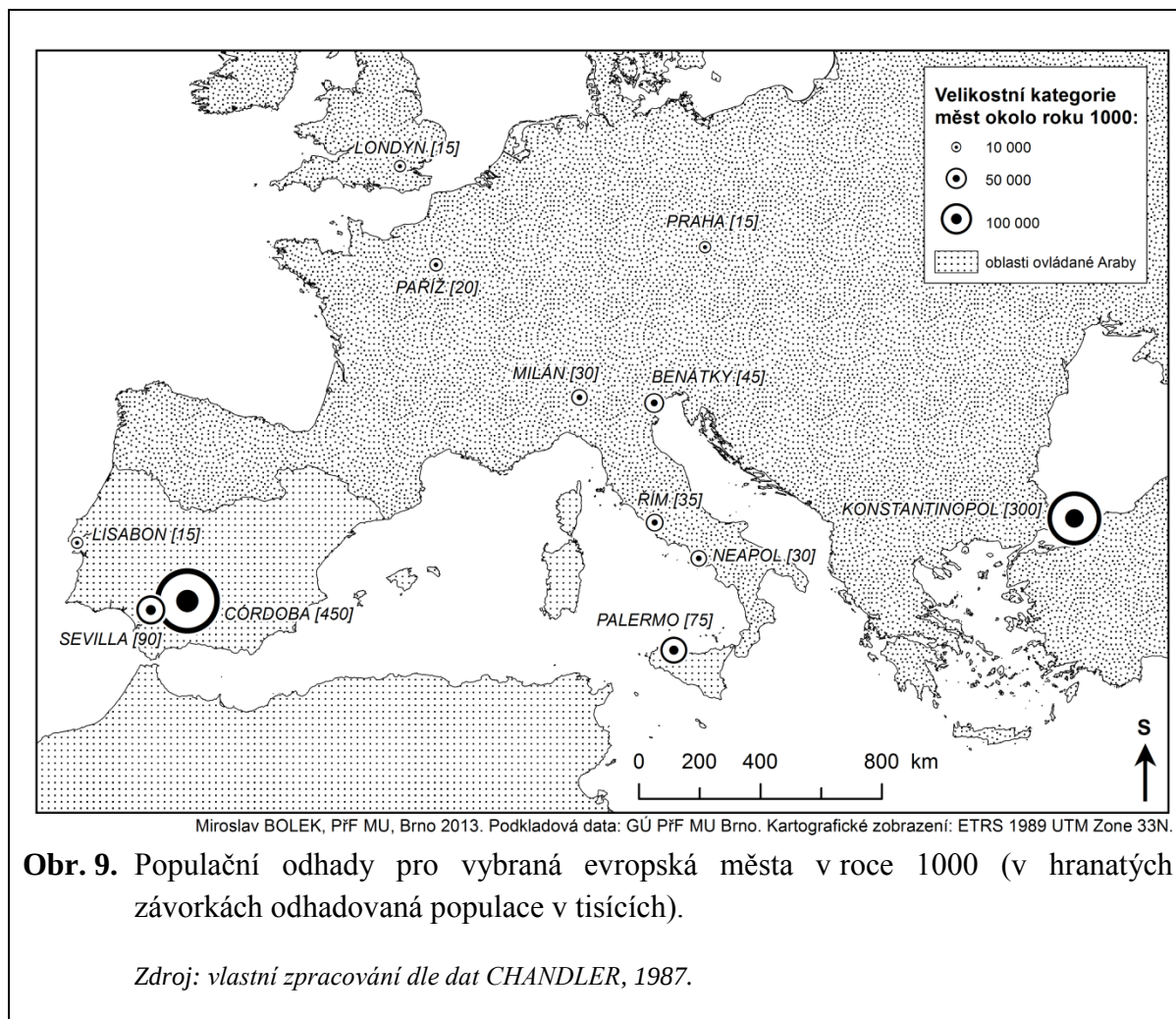
	800	900	1000	1100	1150	1200
Córdoba (1236)	160 000	200 000	450 000	60 000	60 000	60 000
Sevilla (1248)	35 000	40 000	90 000	125 000	125 000	150 000
Granada (1492)	—	—	—	60 000	60 000	60 000

Zdroj: CHANDLER, 1987.

Byzantská říše tak v důsledku arabské expanze přišla o podstatnou část svého území ve východním Středomoří, zahrnující pobřeží od Sýrie do severní Afriky. Příčinami tohoto procesu byly nižší početní stavy byzantské armády, jednak zdecimované morovými ranami předcházejících let (viz kapitola 5.2.1), jednak početně menší kvůli nižším příjmům byzantské státní pokladny, která tak nedokázala efektivně konkurovat arabským expanzivním snahám (RUSSELL, 1968, s. 172). Nejcitelnější ztrátou pro Byzanc byl Egypt, který zásoboval říši obilninami a papyrem.²¹ V Byzanci, podobně jako t. č. v západní Evropě, během 6. a 7. století docházelo k úpadku měst. V celé říši zanikla řada menších měst a mnohé další se transformovaly na fortifikovaná sídla (*kastron*), jejichž rozloha se často omezila na prostor antické opevněné *akropolis*. Athény např. degradovaly na osídlení rurálního charakteru. Po ztrátě Alexandrie a Antiochie za arabských výbojů jediným „velkoměstem“ *par excellence* (největší město středověké Evropy) zůstala Konstantinopolis, ve které žilo okolo poloviny 6. století asi 400 tisíc obyvatel. Avšak i počet obyvatel Konstantinopole (Slovany nazývané *Cařihrad*) však procházel značnými fluktuacemi (např. morové rány a epidemie), a tak na sklonku 7. století žilo

²¹ Právě papyrus byl jednou z klíčových komodit dálkového obchodu mezi Byzancí a říší Franků. Pirenne dodává, že roku 677 přestala papyrus užívat francká královská kancelář, ačkoli občasné zmínky o jeho užívání pocházejí např. z Itálie i z pozdější doby — viz PIRENNE, 1928, s. 30 a 194.

v Konstantinopoli dle odhadu asi pouhých 80 tisíc obyvatel (HRADEČNÝ *et al.*, 2004, s. 113–116). Chandler (1987) klade populační maximum Konstantinopole do 10. a 11. století a odhaduje jej na 300 tisíc obyvatel. Silný populační úbytek nastal na počátku 13. století během křížových výprav, kdy během 4. výpravy byla Konstantinopol dobyta západními křížáckými vojsky. Ani následné obnovení byzantské říše o více než půlstoletí později již neznamenal výraznější oživení Konstantinopole a v polovině 15. století před konečným pádem Byzance čítalo město asi jen 45 tisíc obyvatel (včetně cizinců, např. žoldnéřů a janovských kupců apod., pro přehled viz data pro Konstantinopolis v Obr. 10).

Městská sídla středověké Evropy jižně od bývalého *limes romanus*, tj. severní hranice římské říše, často navazovala na osídlení antické, konkrétně na římská města a *castra*, ačkoli Mumford (1961) uvádí, že většina městských sídel západní Evropy vznikla až mezi polovinou 13. a polovinou 14. století. Jde konkrétně o mnohá sídla táhnoucí se od Velké Británie přes Francii, Porýní a jižní Německo do Podunají a Rumunska. V mnoha případech (VOTRUBEC, 1980, s. 160) se původní název římské osady dostal do názvu současného: v Británii London (Londýn, římské *Londinium*), na území Francie např. Paris (Paříž, římská *Lutetia Parisiorum*), na území Německa např. Trevír (Trier, římská *Augusta*

Treverorum), Augsburg (*Augusta Vindelicorum*), Řezno (Regensburg, římská *Castra Regina*), Kolín nad Rýnem (Köln, římská *Colonia Agrippina*), Mohuč (Mainz, římské *Moguntiscum*) či Worms (*Borbetomagnus*), v Rakousku Vídeň (Wien, *Vindobona*) či v Srbsku např. Niš (*Naissus*). Některé současné názvy již antický název nereflektují, např. Budapešť (Budapest, římské *Aquincum*). Ke kontinuitě výše uvedených sídel od antiky do raného středověku významným způsobem přispěla také přítomnost biskupa, neboť právě církevní činitelé téměř výlučně představovali jediný organizovaný správní útvar raně středověké Evropy.

5.2.3 Kolonizace ve středověku

Votrubec (1980) poukazuje, že především právě z Porýní se městská kultura raného středověku, spojená se zakládáním nových měst (na základě tzv. *městských práv*, především *práva augsburského, magdeburského* aj.), šíří dále na východ a jihovýchod, mj. i do zemí Koruny české.²² Bechtel (1951) uvádí, že na území Německa existovalo v 9. století pouze asi 40 sídel městského typu, o století později již 90 a v 11. století asi 120 sídel.

Německé etnikum bylo významným aktérem v kolonizaci střední a východní Evropy, což z ekonomického, politického a právního hlediska představovalo jednu z nejintenzivnějších transformací těchto regionů (POSTAN in GRAUS *et al.*, 1970; POUNDS, 1971). Kolonisté z Německa často přicházeli kolonizovat zemědělsky méně příhodné oblasti, především ve vyšších nadmořských výškách, mj. pohraniční oblasti Čech (více v kapitole 6.2). Analogickým případem je Sedmihradsko, kam uherští králové pozvali německé kolonisty z Vestfálska a dalších oblastí, aby kolonizovali řídké osídlený hornatý prostor karpatského oblouku. Němci zde založili některá nová sídla, např. Brašov (*Kronstadt*), Sibiu (*Hermannstadt*) či Sighișoara (*Schäßburg*). Podobně jako v českých zemích zde žili do konce druhé světové války, kdy byli z velké části vystěhováni.²³ Podobně Němci kolonizovali také východní pobřeží Baltského moře, kde se později konstituoval spolek hanzovních měst (více v kapitole 5.2.6.1) a pronikali dále do polských měst, např. do Krakova a rovněž do Lvova, kde spolu s Armény tvořili významnou kupeckou komunitu (LIGGIO, 2007, s. 135).

Fyzicko-geografické lokalizační faktory hrály v procesu středověké kolonizace významnou úlohu. Votrubec (1980, s. 202) uvádí několik typů. Důležitým faktorem byl např. výskyt brodu na vodních tocích, zároveň v místech s nižší frekvencí překonávání

²² Města zemí Koruny české byla ovlivněna převážně již zmíněnými německými městskými právy, která se šířila především ze Saska, Slezska či Bavorska. Existují však výjimky: např. v případě Hodonína, který byl ovlivněn uherským okruhem městského práva Stoličného Bělehradu (Székesfehérvár).

²³ Ke koordinovanému odchodu Němců docházelo i za Ceaușeskovy vlády, kdy na základě dohody uzavřené mezi Spolkovou republikou Německo a Rumunskem opustilo Rumunsko mezi lety 1967 až 1989 asi dvě stě tisíc etnických Němců (MIHOK, 1990). Dnes v Sedmihradsku žije nepatrná menšina.

takových toků.²⁴ Podobnou paralelu lze najít v místech horských překážek při jejich úpatích (v Čechách např. sídla v Podkrušnohorských pánvích). Sídla mj. vznikala ve vzdálenostech rovnajících se zhruba jednomu dni cesty (PUMAIN, 2000, s. 81). Plnila tedy funkce zastávek pro nocleh, doplnění zásob, výměnu koní apod.

5.2.4 Urbanizace a ekonomický rozvoj vrcholného středověku

V 11. a 12. století začalo po období relativní stagnace docházet k opětovnému ekonomickému oživení spojenému nejen s intenzivnější urbanizací, ale také s nárůstem venkovské populace a politické stability, např. v Anglii (HOHENBERG – LEES, 1995, s. 47). S nárůstem právní bezpečnosti a politické stability docházelo rovněž k ožívování lokálního obchodu. Pro obchod byly výhodnější podmínky v oblastech, kde docházelo k produktivní specializaci (např. zemědělství, pastevectví, hornictví, rybolov apod.), resp. na hranicích těchto oblastí. Nicholas (1978) např. uvádí, že Gent vděčí za svůj počáteční vzestup své výhodné poloze na hranici zemědělské a pastevecké oblasti.

Tak jako Walter Christaller klasifikoval sedm hierarchických úrovní sídel (viz kapitola 4.2.1.1), podobně i britští historikové Peter Clark a Paul Slack kategorizovali anglická města do čtyř úrovní (CLARK – SLACK, 1976) na základě jejich populační velikosti, funkční complexity a politické moci:

- *market towns*,
- *country towns*,
- *provincial capitals*,
- *national capitals*.

Hohenberg a Lees (1995, s. 51) uvádějí, že nejvíce měst spadalo do první kategorie, která zahrnovala polovinu urbánní populace středověké Evropy a byla charakteristická sídly s méně než dvěma tisíci obyvatel. Pounds (1973) odhaduje, že okolo roku 1330 přibližně 75 % francouzských, 90 % německých a 95 % švýcarských měst spadalo právě do této kategorie.

Města střední velikosti byla dle Hohenberga a Lees (1995, s. 53) rozptýlena po celém kontinentu, ačkoli jejich počet byl poměrně malý a koncentrace nebyla rovnoměrná. Největší hustotu těchto měst střední kategorie vykazovaly Flandry, Porýní, Francie a Itálie. Zvláště ve Flandrech a v severní Itálii města prosperovala z produkce plátna. Můžeme se zamyslet, do jaké míry tuto koncentraci středně velkých sídel, jež mnohdy byly významnými obchodními centry, podmiňuje historická kontinuita starověkého osídlení.

Naopak, v některých regionech evropské periferie, např. ve Skotsku, Irsku, Skandinávii či Rusku, města této kategorie nebyla prakticky zastoupena (*Ibid.*). Tichomirov (1959) odhaduje počet opevněných měst v Rusku na konci 11. století na

²⁴ Votrubec (1980, s. 202) demonstruje tento příklad na Praze, která leží ve výhodném místě z hlediska překonávání vodního toku (Vltavy) západovýchodním směrem: o 30 km na jih by bylo nutné kromě Vltavy překročit ještě Sázavu a Berounku, o 30 km na sever pak dvakrát Labe, Cidlinu a Jizeru.

přibližně jedno sto, přičemž po invazi Mongolů ve 13. století jejich počet odhaduje na tři sta. Města Kyjev s 50 tisíci a Novgorod s 20 tisíci obyvateli byly nadproportními výjimkami. Rozman (1976) odhaduje tehdejší ruskou (a celkově severoevropskou) urbánní populaci v rozmezí 3 až 4 % celkové populace.

Prakticky celá Skandinávie byla politicky sjednocena personální unií již na konci 14. století, kdy roku 1397 spojením norského království (ke kterému patřil Island), švédského království (jehož součástí bylo Finsko) a dánského království vznikla tzv. *Kalmarská unie*. Z politického hlediska bylo toto sjednocení částečně produktem snahy čelit rostoucímu vlivu hanzovních měst, kterým je věnována kapitola 5.2.6.

Tab. 5. Počty sídel v severní Evropě a odhady jejich populace okolo roku 1330.

<i>Velikostní kategorie sídla</i>	<i>Počet sídel</i>	<i>Odhadovaná celková populace</i>
nad 50 000	1	90 000
25 000 – 50 000	8	240 000
10 000 – 25 000	38	570 000
2 000 – 10 000	220	1 100 000
méně než 2 000	3 000	2 250 000
Σ	3 267	4 250 000

Zdroj: POUNDS, 1973, s. 358.

Výrazným znakem pro mnoho měst vrcholného středověku bylo zakládání univerzit. Clark (2009, s. 54) udává, že mezi lety 1340 a 1500 jich vzniklo v Evropě asi padesát. Již roku 1088 vznikla univerzita v severoitalské Boloni, v polovině 12. století univerzita v Paříži. Následovalo založení univerzit v anglických městech Oxford a Cambridge a v italské Modeně. První univerzita na území Španělska vznikla roku 1218 v Salamance.

5.2.5 Pandemie moru (černá smrt)

V polovině 13. století zasáhla prakticky celou Evropu pandemie moru. Pro onemocnění, které je způsobeno bakterií *Yersinia pestis*, se vžilo označení *černá smrt*. Jednalo se o první a velmi intenzivní morovou nákazu od dob tzv. *justiniánského moru*, který postihoval Byzanc v několika vlnách od poloviny 6. století. Nákaza se rozšířila do Evropy pravděpodobně z Asie vlivem expanze Mongolů (Tatarů). Je možné, že rychlému šíření nákazy napomáhaly také klimatické podmínky, kdy během 13. století došlo k ochlazení klimatu a následným nižším výnosům v zemědělství, což mělo za následek propukání hladomorů (např. ve Flandrech) a celkové oslabení imunity obyvatel.

Mor se rozšířil do Evropy pravděpodobně z Krymu, kde Tataři roku 1347 obléhali janovský přístav *Kaffa* (dnes Feodosija). Jelikož v tatarském vojsku propukl mor, zařadili mezi obléhací metody také metání těl mrtvých spolubojovníků za hradby Kaffy. Janované následně rozšířili nákazu do Byzance (ještě téhož roku byl mor zaznamenán v Konstantinopoli a Trapezuntu). V říjnu 1347 janovská obchodní flotila zakotvila v sicilské Messině, odkud se mor začal šířit po celé jižní a jihozápadní Evropě. Během roku 1348 nákaza postupovala dále na severovýchod do alpských zemí, přičemž během roku 1349 byla zasažena již polovina Evropy. Na počátku 50. let byl mor zaznamenán v severní Evropě a v Rusku, ačkoli některé oblasti (např. část Čech a Polska) byly pandemií zasaženy jen okrajově a některé prakticky zcela ušetřeny (viz Příloha 3).

5.2.5.1 DOPADY PANDEMIE A DEMOGRAFICKÉ POMĚRY 14. A 15. STOL.

Demografické odhady obětí velké morové pandemie se díky neexistenci statistických záznamů pochopitelně různí a kvůli prostorovému rozsahu jen velmi hrubě stanovují. Ziegler (1969) odhadnul počet obětí v Evropě na 20 až 25 miliónů, tedy asi jednu třetinu celkové populace. Benedictow (2004) prezentuje poněkud vyšší odhady: tehdejší evropskou populaci vyčíslil na 80 miliónů, přičemž *černé smrti* přisoudil asi 48 miliónů obětí, tzn. asi 60 % populace.

Pravda zřejmě leží někde mezi těmito krajními hodnotami a poněkud přesnější odhady lze provést pouze na základě pramenů pro menší regiony. Russell (1948) pomocí precizních statistických analýz vyčíslil počet obětí moru v Anglii mezi lety 1348 až 1350 na 20 % celkové populace. Z důvodu t. č. nízké urbanizace a malé hustoty osídlení Anglie se pravděpodobně jedná o nejnižší hodnoty z postižených regionů ve srovnání s evropským průměrem. Helleiner (in RICH – WILSON, 1967, s. 6–7) cituje poslední vůli z konce roku 1348 ze středoitalského města Viterbo, jejíž zřizovatel poznamenává, že během moru zemřely v toskánské části Církevního státu dvě třetiny obyvatel. Letopisec z jižních Tyrol dokonce prohlašuje, že v jeho regionu přežila jen jedna šestina obyvatel. Na základě pramenů města Givry v Burgundsku z roku 1348 a z Brém z roku 1350 dosahovala úmrtnost v těchto městech asi 40 až 50 %. Podobně vysoká úroveň úmrtnosti postihla i Hamburk, Sienu, Florencii či Palermo. Populace Londýna mezi počátkem 14. a počátkem 15. století klesla ze 100 tisíc na polovinu (CLARK, 2009, s. 35).

Tyto údaje o demografických ztrátách, ač jistě zkreslené, mají lepší vypovídací hodnotu pro tuto práci, neboť se převážně týkají počtů obětí urbánní populace. Údaje pro venkovskou populaci byly vzhledem k menší hustotě osídlení pravděpodobně nižší. Avšak i některá města byla ušetřena těžkého průběhu moru (viz Příloha 3) nebo byla zasažena jen okrajově, např. některá města v Lombardii (HELLEINER in RICH – WILSON, 1967, s. 7–8).

Mor způsoboval větší úmrtnost hlavně mezi ženami a dětmi²⁵ a demografické následky epidemie se tak projevovaly ještě po dlouhou dobu. Florencie byla morovou ranou postižena poměrně výrazně (viz Příloha 3). Na počátku 14. století měla asi 100 tisíc obyvatel, přičemž o sto let později čítala pouhých 60 tisíc (BYRNE, 2012, s. 110), ztratila tedy přibližně 40 % obyvatelstva a začala populačně růst až po roce 1460 (HERLIHY – KLAPISCH-ZUBER, 1978). Mezi roky 1427 až 1480 vzrostla populace Florencie o pouhé čtyři tisíce z 37 na 41 tisíc a do poloviny 16. století na 59 tisíc obyvatel, což dle Hohenberga a Lees (1995, s. 74) byla ne více než polovina počtu z počátku 14. století.

Dlužno podotknout, že morová pandemie z poloviny 14. století byla pouze největší co do rozsahu a obětí. Další epidemie propukaly v Evropě v následujících tři sta padesáti letech až do 18. století, ačkoli z plošného hlediska v méně ničivých rozměrech a s menšími demografickými následky. Nicméně, tyto cyklické vlny moru, které po pandemii přicházely prakticky v každé dekádě, měly za následek táhlou demografickou stagnaci evropské populace po celé 15. století a až do 18. století představovaly významný faktor krátkodobých i dlouhodobých populačních fluktuací (HELLEINER in RICH – WILSON, 1967, s. 5). Například v Nizozemsku během následujících morových epidemií v letech 1400–1401 a 1438–1439 přišla o život asi pětina až čtvrtina populace (BYRNE, 2012, s. 109–110). Při moru v roce 1656 ztratily Janov a Neapol polovinu svého obyvatelstva (MOLS in CIPOLLA, 1974). Existovaly však i případy silného populačního růstu, např. obyvatelstvo severoitalské Verony se mezi lety 1425 a 1502 téměř ztrojnásobilo (BYRNE, 2012, s. 110).

5.2.6 Ekonomické aspekty vývoje a obchodní aktivity ve středověku

5.2.6.1 HANZOVNÍ LIGA

Hanzovní liga²⁶ byla ojedinělým fenoménem na mapě středověké Evropy. Zatímco italští obchodní giganti typu Benátek, Janova aj. vystupovali převážně jako rivalové, německá města se za účelem prosazení obchodních zájmů dokázala spojit (DE ROOVER in POSTAN *et al.*, 1963, s. 105). Konstituovala se v polovině 12. století mezi městy severního Německa jako reakce na *t. č.* oslabenou politickou moc ve Svaté říši římské. Původně se jednalo o seskupení jednotlivých obchodníků, mezi polovinou 13. a polovinou 14. století se však realizace obchodních aktivit přenesla na samotná města (*Ibid.*, s. 111).

Hanzovní města se rozkládala od Brugg a Londýna na západě po Novgorod na východě a od Bergenu na severu po Krakov na jihu. Jelikož hlavní komunikační tepnou

²⁵ Pravděpodobným důvodem bylo delší setrvávání žen a dětí v domácnostech, kde byli v intenzivnějším styku s přenašeči infekce, kterými byly především krysy napadené blechami (BYRNE, 2012, s. 109).

²⁶ Rozsah a členy hanzovní ligy zobrazuje Příloha 4 na konci práce.

bylo Baltské moře, byla lokalizována především na pobřeží, mnohá z nich však ležela také na splavných řekách hluboko ve vnitrozemí (např. již zmíněný Krakov či Vratislav).

Celkový počet hanzovních měst byl téměř dvě stě (LIGGIO, 2007, s. 134). Ne všechna z těchto sídel byla přímými členy ligy; v některých městech měla hanza pouze své sklady či obchodní pobočky — tzv. *kontory* — konkrétně *Brücke (Bryggen)* v Bergenu (viz Foto 2), v Bruggách, *Stahlhof (Steelyard)* v Londýně a *Peterhof* v Novgorodě (FINK, 2011, s. 176).

Foto 2. Hanzovní kontor *Brücke (Bryggen)* v norském Bergenu, dnes zapsaný na Seznamu světového dědictví UNESCO.

Zdroj: archiv autora, 2010.

Města ligy se nikdy politicky nesjednotila, neměla společné finance, rozpočet, armádu ani flotilu, bezpečnost provozu zajišťovala pouze ozbrojenými obchodními loděmi. Dollinger (1970, s. xvii–xviii) uvádí, že ačkoli členové hanzy měli velmi různorodé ekonomické a politické zájmy, téměř pět století existence ligy zajišťovala intenzivní poptávka a vzájemná obchodní komplementarita, zvláště mezi západoevropskými a východoevropskými trhy. Na východ se vyvážely textilní produkty z Flander, naopak do Flander a východní Anglie byly importovány ryby pro zdejší rostoucí populaci (LIGGIO, 2007, s. 136).

Ve srovnání s italskými obchodními aktivitami byl obchod hanzovních měst poněkud odlišný. Z důvodu menší populace v severní Evropě byl nejen objem obchodu znatelně nižší, ale i složení obchodovaných komodit: s výjimkou kožešin se jednalo o produkty převážně nižších prodejních cen (DE ROOVER in POSTAN *et al.*, 1963, s. 106). Nezanedbatelný konkurent vyvstal hanzovní lize v 16. století v podobě nizozemských

měst. Vliv hanzy postupně slábnul, přičemž poslední sněm se sešel v Lübecku roku 1669 (DOLLINGER, 1970, s. xv).

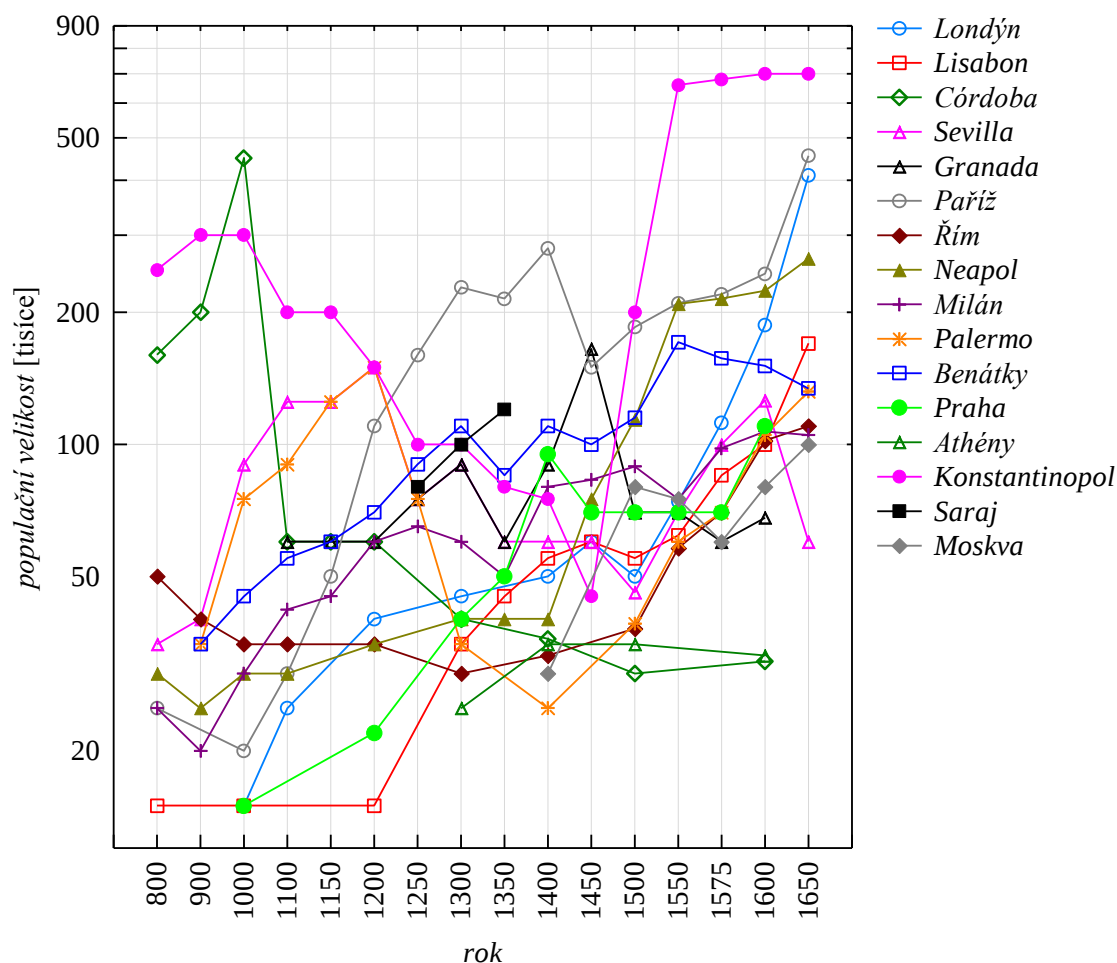
5.2.6.2 BENÁTKY, JANOV A STŘEDOMOŘSKÝ OBCHOD S LEVANTOU NA PRAHU RANÉHO NOVOVĚKU

Tak jako fokálním bodem obchodních aktivit v severní Evropě byla hanza, v jižní Evropě vrcholného středověku byla obchodní a ekonomická centra situována v oblasti severní Itálie, z nichž nejvýznamnějšími byly Benátky, Janov, Florencie a Milán. Poslední dvě jmenovaná města se orientovala převážně na výrobu, zatímco Benátky a Janov se staly velmocemi v mediteránním námořním obchodu. Benátky, které se na počátku 16. století staly stotisícovým městem (Chandler, 1987 uvádí tuto mez již pro polovinu 15. století), byly hlavním importérem luxusního zboží z Orientu do Evropy, především hedvábí.

Dalším obchodním centrem východního Středomoří byla od 15. století Dubrovnická republika (italsky označovaná jako republika *Ragusa*), která se orientovala na obchod komoditami spíše denní potřeby (sůl, vlna, obilniny apod. — PARRY in RICH – WILSON, 1967, s. 155). Do té doby střídavě politicky podléhala sousedům (Byzanc, Benátky, osmanská říše apod.). Podobně i další jaderské město Split (italsky *Spalato*) bylo napojeno na dálkový středomořský obchod (CLARK, 2009, s. 40–41).

Původním motivátorem realizace dálkového námořního obchodu byl pravděpodobně problém nedostatečného samozásobitelství těchto měst, neboť převážně aridní klima (v kombinaci s dlouhodobým zemědělským využíváním fyzikálně ne zcela vyhovujících půd) neposkytovalo podmínky pro uživení narůstající populace. Nárůst urbánní populace během 16. století a nevyhovující podmínky pro zemědělství v mediteránním prostoru ve spojitosti s výkyvy agrárních výnosů měly za následek časté hladomory. Neapol byla stížena rozsáhlými hladomory v krátkém období mezi lety 1560 a 1591 celkem šestkrát. Velkým producentem obilnin byla osmanská říše (hlavně v černomořském regionu), nicméně její narůstající urbánní populace v Konstantinopoli rovněž musela čelit hladomorům v letech 1589, 1597 a 1600 (PARRY in RICH – WILSON, 1967, s. 158–159).

Obchod s východním Středomořím byl poněkud utlumen během 15. a 16. století vlivem expanze osmanské říše na Balkán a v důsledku zámořských objevů, které otevřely možnost dálkového obchodu s Orientem, především pro Anglii a Nizozemsko. Tyto procesy stály u počátku ekonomické stagnace a poklesu vlivu nejen Benátek a Janova, ale také dalších severoitalských měst, např. Mantovy, Pávie, Turína či Milána (CLARK, 2009, s. 113). Nicméně, i přesto zůstávaly Benátky a Janov významnými finančními a bankovními centry Evropy až do 18. století (BRAUDEL, 1972, s. 322).

Obr. 10. Odhady populačních velikostí vybraných evropských měst v letech 800 až 1650.

Zdroj: vlastní tvorba dle dat CHANDLER, 1987.

5.3 Proměny evropského sídelního systému v raném novověku

5.3.1 Demografický a ekonomický rozvoj v 16. století

Dle Wallersteina (1974; 1980) byl hlavním aktérem v přerodu sídelního systému Evropy vývoj kapitalismu a eurocentrické světové ekonomiky během 16. století, který se začal formovat okolo ekonomických center v oblasti jižní Anglie, severní Francie a Nizozemska. Podle Wallersteinovy *teorie světového systému* právě tyto oblasti dokázaly na základě akumulace kapitálu z nerovné obchodní výměny s mimoevropskými regiony (tj. kolonialismu) dosáhnout kontinentální ekonomické hegemonie, čímž se počala formovat

první ekonomická jádrová oblast Evropy²⁷ a oblasti severní Itálie byly „odsunuty“ do kategorie semiperiferie (TAYLOR – HOYLER, 2000, s. 178 — viz předcházející kapitola).

Podle Rokkana (1980) tak začaly krystalizovat dvě osy na evropském kontinentě. První z nich měla severo-jihní gradient a charakterizovala Evropu na základě kulturních diferencí: na protestantský sever a katolický jih. Druhá osa pak, vyjádřená na základě ekonomických kvalit, procházela ze západu na východ.²⁸

V celé západní Evropě během 16. století docházelo k výrazné urbanizaci a celkovému populačnímu růstu (což reflektuje i Příloha 1, resp. matice tranzicí pro léta 1500–1550 a 1550–1600), ačkoli Evropu stíhaly náboženské války. De Vries (2007, s. 133) udává, že během 16. století celková populace Evropy vzrostla o 30 %, přičemž každoroční nárůst průměrně činil 0,26 %. Obchodní centra na jihu Nizozemska profitovala z obchodu se Středomořím, především devadesátitisícové Antverpy. Antverpy obchodovaly také s německými městy, s Anglií, a skrz Portugalce pronikaly rovněž do dálkového obchodu s Asií. Dalšími centry ekonomického rozvoje se stával Gent a Brusel. Amsterdam a další města severního Nizozemska zvětšovaly svůj podíl v obchodě s městy hanzovní ligy. Obchod nizozemských měst byl dočasně ochromen nizozemskou revolucí (1555–1609) za nezávislost na Španělsku. Nicméně, nezávislost severním nizozemským provinciím (dnešní Nizozemsko) přinesla vhodné podmínky pro další rozvoj obchodu, a tak během 17. století se nizozemská města vypracovala do vedoucí ekonomické pozice v Evropě. Amsterdam, jehož populace v roce 1622 vzrostla na 105 tisíc, stále více pronikal do zámořského obchodu. V 70. letech 17. století míra urbanizace v Nizozemsku dosáhla na svou dobu mimořádných 42 %, což bylo pravděpodobně soudobé evropské maximum (CLARK, 2009, s. 114–115), nicméně již v 70. letech 15. století žilo jen v Holandsku 44 % obyvatel ve městech (Holandsko tak bylo nejvíce urbanizovanou provincií Nizozemska — *Ibid.*, s. 35).

Podobně jako nizozemská revoluce, která měla náboženský podtext (tlak španělského krále Filipa II. na nizozemské kalvinisty), stejně i ve Francii *hugenotské války*²⁹ zanechaly nepříznivý dopad na francouzských městech. Například Lyon v první polovině 15. století čítal asi 60 tisíc obyvatel, zatímco během hugenotských válek se jeho populace zmenšila na polovinu. Následně došlo k opětovnému nárůstu na hodnotu 67 tisíc. Podobně i populace města Orléans se zredukovala ze 47 na 37 tisíc.

V případě Itálie vedle Benátek docházelo k výraznému populačnímu růstu u prakticky všech velkých severoitalských center. Chandler (1987) např. uvádí populační nárůst u Milána ve 2. polovině 16. století o 25 %. Nárůst obyvatelstva zaznamenávaly také

²⁷ Jejíž dynamiku a setrvačnost v čase by bylo možné doložit současnou mírou centrality, kterou dokládá např. teorie *Modrého banánu*, formulovaná na sklonku 80. let 20. století (viz kapitola 5.5.3).

²⁸ Taylor a Hoyler (2000, s. 178) tuto tezi dále rozšiřují ve smyslu, že v pozdější době došlo k přeměně tohoto modelu: průmyslová revoluce přinesla ekonomické rozdělení v severo-jihním směru, zatímco studená válka přispěla ke kulturní diferenciaci na ose západ-východ.

²⁹ *Hugenoti* je označení pro francouzské protestanty. Války mezi hugenoty a katolíky propukly v 60. letech 16. století a byly (dočasně) ukončeny až *ediktem nantským* v roce 1598.

Florence, Boloňa, Padova či Verona, částečně jako důsledek imigrace venkovského obyvatelstva (CLARK, 2009, s. 109 a 112). Nicméně k populačnímu růstu docházelo v několika případech také v jižní Evropě, např. v Neapoli, která na počátku 16. století, kdy se dostala pod vládu Španělska, překonala hranici sta tisíc obyvatel.

Faktem je, že ve Skandinávii (ale také v Irsku, Skotsku a ve východní Evropě) nebyl proces zakládání nových měst ukončen souběžně se západní a střední Evropou, ale poněkud později — nová města byla zakládána ještě hojně v 17. století. Počet měst ve Švédsku vzrostl z 53 na 85 měst mezi lety 1580–1680, v Norsku vzniklo 27 měst mezi 16. a 18. stoletím a ve Finsku, které ve středověku čítalo pouze 7 sídel urbánního typu, bylo během novověku založeno dalších 23 měst. Nicméně, většina z těchto měst zůstávala malými sídly. Blom (1977) udává, že z uvedených 32 švédských měst, které vznikly ve zmíněném století mezi lety 1580–1680, mělo patnáct měst ještě při cenzu v roce 1800 méně než jeden tisíc obyvatel, dalších deset čítalo populaci v rozmezí 1–2 tisíce, přičemž ani dvě největší z těchto měst nepřesáhla 3 600 obyvatel.

5.3.2 Třicetiletá válka a demografický úpadek 17. století

Po populačním růstu v 16. století přineslo následující století demografický úpadek měst téměř v celé Evropě (kromě Anglie), který přetrval v některých regionech až do prvních desetiletí 18. století (CLARK, 2009, s. 110). Jednou z příčin této demografické krize byla třicetiletá válka, která zasáhla podstatnou část Evropy v letech 1618 až 1648. Demografický propad přehledně dokumentuje rovněž de Vriesem sestavené tranziční matice populačních velikostí sídel rozříděné do velikostních skupin v padesátiletých časových intervalech, které jsou uvedeny v příloze (Příloha 1). Právě v případě tranziční matice pro léta 1600 až 1650 je patrný poněkud masivnější propad mezi zkoumanými městy do nižších velikostních kategorií. Jedinými městy, která se rozrostla o dvě kategorie, jsou Stockholm a Amsterdam, který zvýšil svou populaci v první polovině 17. století z asi 65 na 175 tisíc obyvatel. Největší propad pak zaznamenala španělská města Valladolid a Cuenca a především německý Magdeburg, který byl drasticky vydrancován katolickými vojsky v květnu 1631. De Vries (2007, s. 273) uvádí populaci Magdeburku na počátku 17. století asi 40 tisíc, přičemž v polovině století pouhých 5 tisíc obyvatel (!).

Demografická krize zasáhla španělská města již v poslední dekádě 16. století po rozsáhlé morové epidemii. Nejcitelnější populační regres zaznamenala Sevilla, která dle Clarka (2009, s. 114) během 17. století přišla o polovinu své populace, částečně kvůli ztrátě obchodního monopolu s Cádizem v polovině 17. století. Clarkovy odhady se však poněkud rozcházejí s daty de Vriesa a Chandlera: de Vries (2007, s. 278) sice připouští populační pokles v polovině 17. století asi na 60 tisíc, avšak na počátku i na konci století uvádí populaci Sevilly okolo 90 tisíc. Chandler (1987) udává pro polovinu století shodnou populační velikost jako de Vries, avšak pro začátek 17. století uvádí populaci 126 tisíc a pro konec století pouhých 80 tisíc. V dalších městech Andalusie nebyl urbánní pokles tak výrazný. Jediným městem, které zaznamenávalo výrazný růst, byl Madrid, jehož populace okolo roku 1620 činila asi 150 tisíc obyvatel. Podobně jako další hlavní města formujících se absolutistických monarchií v raném novověku totiž Madrid koncentroval obchodníky a obyvatelstvo z menších sídelních center (CLARK, 2009, s. 114).

Tab. 6. Srovnání počtu měst dle velikostních kategorií od 16. do 18. století v Evropě dle de Vriese a Bairocha. Regrese v datech de Vriese u kategorií menších měst po roce 1650 je způsobena především demografickým otřesem po třicetileté válce.

Velikostní kategorie	Rok						
	1500	1550	1600	1650	1700	1750	1800
nad 100 000	4	3	8	10	11	12	17
40 000 – 99 999	14	23	29	24	32	36	47
20 000 – 39 999	37	46	59	53	64	75	94
10 000 – 19 999	99	101	124	110	117	138	206
5 000 – 9 999	363	361	366	341	331	407	544
Σ	517	534	586	538	555	668	908

Zdroj: přepracováno dle DE VRIES, 2007, s. 70.

Velikostní kategorie	Rok				
	1500	1600	1700	1750	1800
nad 750 000	—	—	—	—	1
500 000 – 749 999	—	—	2	2	1
300 000 – 499 999	—	—	—	1	1
200 000 – 299 999	1	2	1	2	5
100 000 – 199 999	3	10	9	12	16
50 000 – 99 999	21	24	24	27	43
20 000 – 49 999	76	87	105	131	154
Σ	101	123	141	175	221

Zdroj: přepracováno dle BAIROCH, 1977, s. 41.

5.3.3 Vestfálský mír, teritorialita a formování národních států

Třicetiletá válka a uzavření vestfálského míru v Münsteru a Osnabrücku znamenalo *de facto* první celoevropské vymezení mezinárodního práva na principu teritoriality a suverenity: evropské státy se tak staly subjekty mezinárodního práva s absolutní suverenitou, kterou mohly aplikovat na svém území. Z tohoto procesu často těžila hlavní města, která se stávala významnými centry akumulace administrativních funkcí (CLAVAL, 2000, s. 73). Typickým příkladem takovéto země s centralizovaným správním systémem je Francie v 17. a 18. století, případně další absolutistické monarchie (rakouská monarchie, Ruské impérium po Petrovi I.). Jejich hlavní města, tedy Paříž, která v polovině 16. století měla 250 tisíc obyvatel a o století později již 450 tisíc (CLARK, 2009, s. 115–116), Vídeň a nově budovaný Petrohrad, dále utužovaly pozice skrz svůj

právní systém (založený na římském právu), který se stal nástrojem kontroly celého teritoria státu. Již od středověku pozici hlavních měst posilovala rovněž přítomnost panovníka, jeho dvora a šlechty, kteří se stávali mecenáši umění, vědy a řemesel. Hlavní města tak kromě své politické pozice posilovaly i pozici kulturního centra s institucemi budovanými k tomuto účelu (univerzity, divadla apod.).

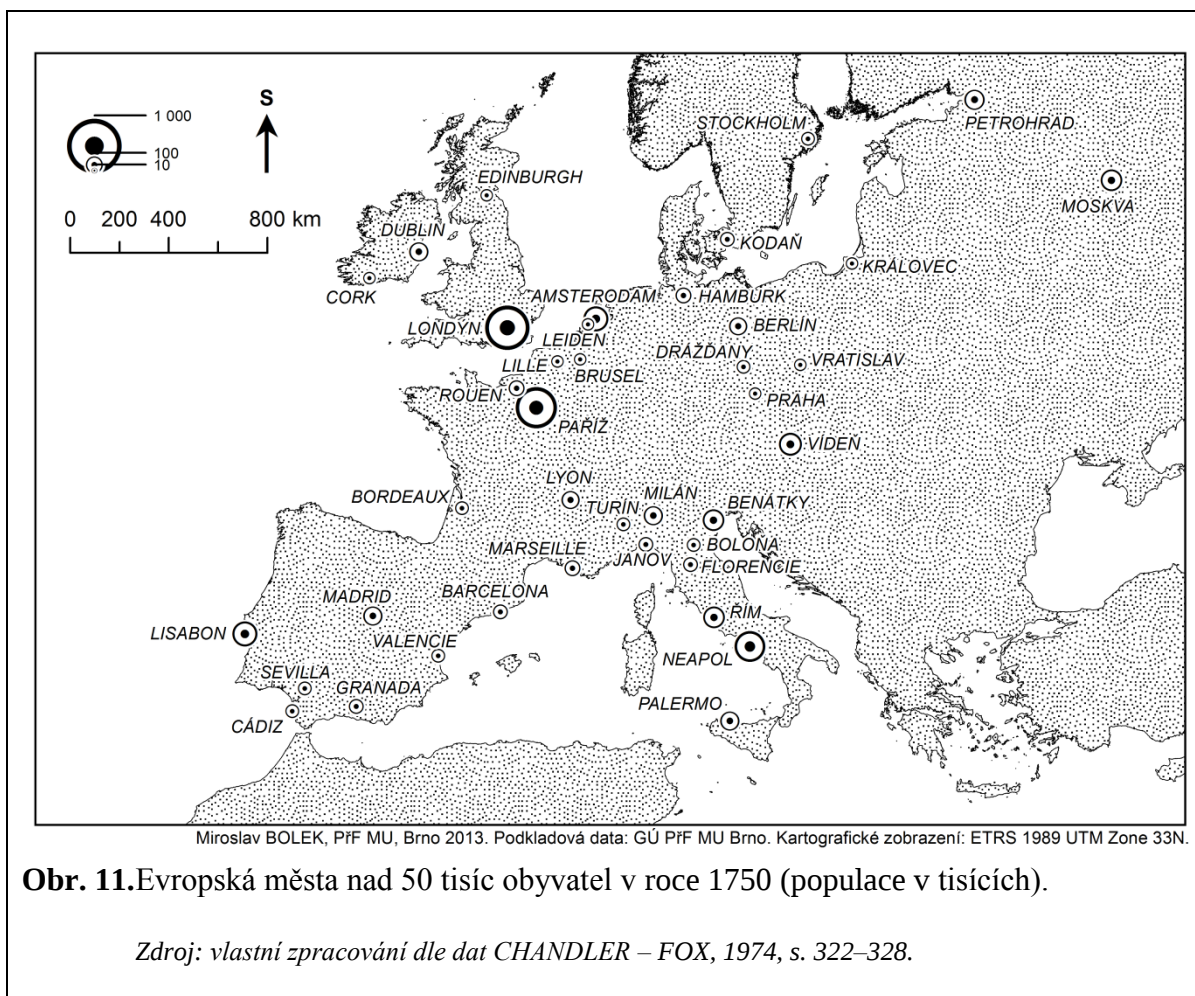
Takto budovaná hlavní města se stala kvalitativně zcela novým urbánním fenoménem (*Ibid.*, s. 109) a často zpětně působila na zbytková území svého státu a stávala se jednotícím kulturním uzlem. V následujícím období (např. ve Francii po velké revoluci 1789) se tak hlavní města v některých případech stávala symbolickými monumenty probouzejícího se nacionálního cítění (CLAVAL, 2000, s. 76), v jiných případech dokonce překračovala hranice svých mateřských zemí. V případě Rumunska před první světovou válkou se Bukurešť stala centrem rumunského nacionalismu, který koordinoval kulturní a jiné aktivity Rumunů i za hranicemi Rumunska, především v Sedmihradsku, náležejícímu t. č. k uherské části Rakousko-Uherska. Podobně i po *třetím dělení Polska* (1795) se Varšava stala centrem polského nacionalismu koordinující činnost polských vlastenců na území pruského/německého, rakouského i ruského záboru Polska (DIJKINK, 2000, s. 66).

Claval (2000, s. 75) jako opačný státotvorný proces označuje model, jehož typickým představitelem je Švýcarsko. To vzniklo jako stát, jehož hlavní jednotící silou je společný konsenzus rozdílných komunit a jeho centrum tedy nebylo budováno jako symbolický monument panovnické moci či později jako symbol prosperity a velikosti národa. Jeho funkce se převážně omezovaly na čistě administrativní či ekonomické záležitosti, což může být jeden z důvodů, proč je Bern v populační velikosti až na třetím místě za Curychem a Ženevou (urbanaudit.org [online], data pro 2004), které navíc byly a jsou sídly významných mezinárodních institucí (např. meziválečná Společnost národů apod.).³⁰

Podobně i oblasti bývalé Svaté říše římské (tj. především území dnešního Německa a Itálie) podléhaly ve větší míře lokálním autoritám, což je jedna z příčin současného více decentralizovaného sídelního systému těchto zemí (viz Obr. 18). Nicméně, výše uvedené příklady představují krajní charakteristiky a většina hlavních měst představuje přechodné typy s kombinací výše uvedených znaků.

---

³⁰ Přesto však Ženeva ztratila během 90. let určitou část své pozice na Curychu, který na úkor Ženevy dokázal mj. „přilákat“ větší množství mezinárodních leteckých linek (CLAVAL, 2000, s. 78).

Obr. 11. Evropská města nad 50 tisíc obyvatel v roce 1750 (populace v tisících).

Zdroj: vlastní zpracování dle dat CHANDLER – FOX, 1974, s. 322–328.

5.3.4 Jižní a jihovýchodní Evropa a její osídlení v novověku

Specifickým regionem z hlediska urbánního vývoje je jižní a především jihovýchodní Evropa raného novověku. V 17. století sídelní systém jižní Evropy z demografického hlediska stagnoval, de Vries (2007, s. 98) hovoří dokonce o úpadku měst v populačním měřítku okolo 10 tisíc obyvatel, přesto v kategorii největších měst byl zaznamenáván populační růst. Tato urbánní stagnace 1. poloviny 17. století byla v prostoru Středomoří zřetelně patrná ještě o století později (*Ibid.*, s. 135–136). Jak již bylo uvedeno výše, jedním z důsledků tohoto procesu byla expanze osmanské říše a následný útlum obchodních aktivit ve východním Středomoří.

Musil (2001, s. 276–277) v podobném duchu charakterizuje i sídelní systém jihovýchodní Evropy, zejména centrální části Balkánu. Zdůrazňuje, že ačkoliv jihovýchodní Evropa zahrnuje v evropském měřítku mimořádně stará sídelní centra, spadající svým vznikem často do starověku, až do 20. století zůstávala města v tomto regionu velmi málo rozvinuta, což Musil (*Ibid.*, s. 277) vysvětluje mj. právě snižující se mocí Benátek, potlačenými modernizačními procesy v tomto regionu v 19. století apod. Wolff (1977, s. 229) uvádí, že na počátku 16. století pouze tři města v egejské oblasti měla více než 10 tisíc obyvatel: Edirne, Soluň (*Selanik*) a Athény (*Atina*). V podobné shodě vyznívá i Carterův (1977) výrok, který pro předcházející období mezi 13. a 16. stoletím

uvádí, že je možné na území bývalé Jugoslávie napočítat 1382 opevněných sídel městského typu, což je poměrně vysoký počet v kontrastu k nízké hodnotě celkové urbanizace regionu. Výjimkami pak podle Musila (*Ibid.*) jsou některá města na pobřeží, např. Split, který těžil z obchodních styků s Benátkami. Pounds (2001, s. 71) dále za výjimky označuje hornická sídla ve vnitrozemí Balkánu, hlavně v Srbsku, Bosně (CLARK, 2009, s. 113, hovoří o vzestupu Sarajeva z obchodu s Dubrovnickou republikou) a v Černé Hoře. Situaci demonstrují data Todorova (1977, s. 213), který uvádí, že ve 2. polovině 16. století balkánská osmanská města Sarajevo (*Saraybosna*), Nikopol (*Niğbolu*) a Skopje (*Üsküb*) čítala zhruba 10–15 tisíc obyvatel a již zmíněné Athény, Edirne a Soluň měly zhruba 20–30 tisíc obyvatel.

Ještě v 60. letech 19. století se např. urbánní populace Bulharska nebo Bosny pohybovala v rozmezí 12 a 18 %. V Srbsku dokonce počet obyvatel měst činil pouhých 8 % populace. Celková populace osmanské říše na Balkáně pak v roce 1815 činila přibližně 5,5 milionu a v polovině 19. století 8,3 milionu obyvatel (PALAIRET, 1997, s. 12 a 25), kdy mezi největší města osmanské říše na Balkáně t. č. patřila Soluň s asi 60–70 tisíci, Plovdiv (*Filibe*, 40 tisíc), Athény (31 tisíc) a Sofie (*Sofya*, 30 tisíc). Bělehrad v polovině 19. století čítal pouhých 17 tisíc obyvatel a v Bukurešti, hlavním městě čerstvě sjednocených rumunských knížectví, i s venkovskou populací žilo asi 42 tisíc obyvatel (DE VRIES, 2007, s. 338).

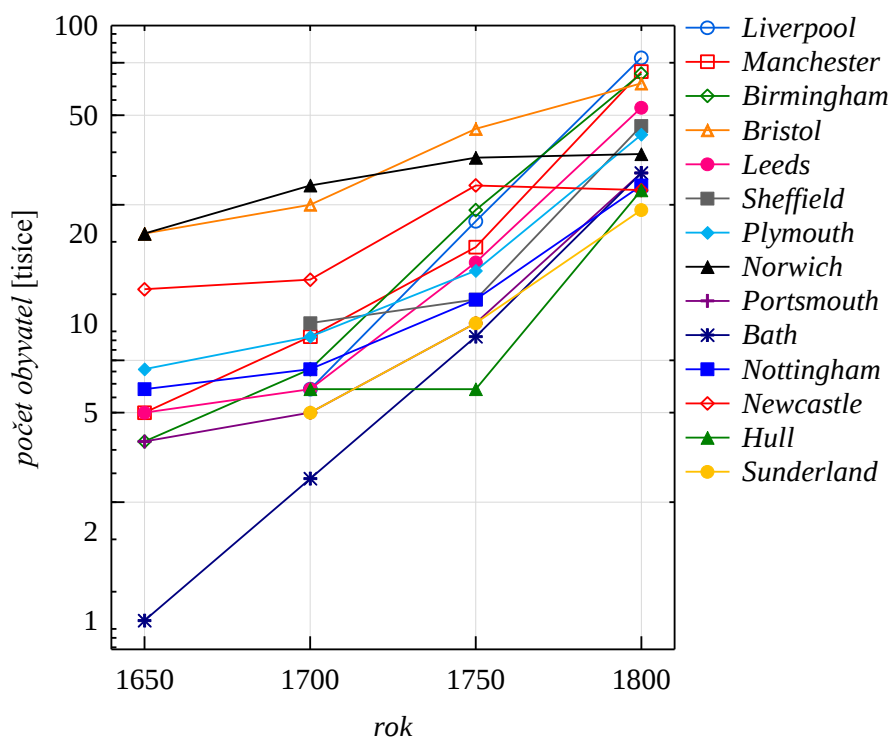
Podobný model, jaký uvádí de Vries pro města jižní Evropy sedmnáctého století, předkládá i Sahara (in FREITAG *et al.*, 2011, s. 27–28) pro sídla na území (historické) Makedonie v 50. až 70. letech 19. století. Největší města jako Soluň (cca 75–80 tisíc obyvatel), Bitola (*Manastir*, 40 tisíc), Sérres (*Siroz*, 25 tisíc) nebo Skopje (22–25 tisíc) zaznamenávaly v daném období populační růst mezi 30 a 50 %, stejně jako menší centra v populačním rozmezí 7–20 tisíc obyvatel (např. *Köprülü*, dnes Veles, nebo *İştib*, dnešní Štip apod.). Hlavním faktorem populačního nárůstu měla být migrace. Ostatní města byla charakteristická demografickou stagnací, případně populačním regresem (např. *İstormiçe*, dnes Strumica aj.).

Za jednu z příčin relativní nerozvinutosti sídel v tomto regionu bezesporu můžeme označit expanzi osmanské říše, resp. války z toho plynoucí a jejich neblahé dopady na obyvatelstvo v tomto regionu. Výraz *relativní* zdůrazňuji, jelikož např. oblasti západní Evropy se paralelně transformovaly do pozice jádrové oblasti kontinentu. Domnívám se však, že by bylo zavádějící negativní vliv osmanské expanze příliš paušalizovat, k čemuž evropská křesťanská historiografie mnohdy měla tendenci. Některá sídla naopak rostla a stávala se centry osmanských správních jednotek (*pašalíky* a *vilájety*). Je nesporné, že některá, především menší sídla, opravdu stagnovala, nicméně podobné příklady již byly uvedeny z různých regionů Evropy i rozdílných období.

5.4 Průmyslová revoluce a proměna sídelního systému

Pravděpodobně nejsilnější dopad (v horizontu několika staletí) na formování sídelního systému Evropy měl proces průmyslové revoluce. Přebytky v zemědělské výrobě, které umožnily specializaci lidské pracovní síly na jiné oblasti činnosti (technologický vývoj, organizace dělby práce atd.), stály u počátků tohoto procesu,

spadajících do druhé poloviny 18. století ve Velké Británii. I tak ovšem nedošlo k přestavbě evropského sídelního systému v generální rovině, avšak pouze k dílčím modifikacím.³¹ Především došlo v prostorové dimenzi (v kontinentálním měřítku) k nárůstu ekonomických rozdílů mezi severem a jihem kontinentu (MULÍČEK, 2008, s. 115); v hierarchické dimenzi pak k posílení nerovností v populační velikosti měst z důvodu rozvoje nových technologií v dopravních prostředcích (PUMAIN, 2003, s. 19).

Obr. 12. Populační vývoj měst Anglie (populace v tisících) mezi lety 1650 až 1800. Do šetření byla zařazena města, která v roce 1800 měla více než 20 tisíc obyvatel.

Zdroj: vlastní zpracování dle dat DE VRIES, 2007, s. 270–271.

Důsledky průmyslové revoluce vyvolaly v zásadě dvojí vliv na evropská města. U starých metropolí typu Londýna či Paříže došlo na základě určité setrvačnosti vývoje a lepších výchozích podmínek a jejich silného hierarchického statusu k vyšší akumulaci inovací a tím udržení a následnému utužení jejich pozice, čemuž napomáhalo postavení Paříže a Londýna jako center poměrně centralizovaných států v předchozím století (viz

³¹ Pumain (2003, s. 19) dokládá tuto tezi vysokou hodnotou korelace (korelační koeficient roven 0,8) mezi pořadím měst sídelního systému Evropy v polovině 18. století (před vypuknutím průmyslové revoluce) a v polovině 20. století (dlouho po jejím skončení).

kapitola 5.3). Na druhé straně během průmyslové revoluce došlo také k rapidnímu růstu dříve menších center typu Birminghamu, Manchesteru nebo měst v německém Porúří (PUMAIN, 2003, s. 19), neboť stále sílící požadavky na pracovní sílu v průmyslu vyvolávaly ekonomické tlaky na obyvatelstvo venkova, které již zároveň primární sektor nemohl uživit, a tak se stěhovalo za prací z venkova do měst (HAUSER, 1965). Celkově ve druhé polovině 18. století celková evropská populace vzrostla o 30 % (DE VRIES, 2007, s. 133) a v průběhu 19. století, resp. mezi léty 1800 a 1910, urbánní populace Evropy vzrostla šestinásobně (BAIROCH, 1977). Většina měst během 18. a 19. století přistoupila k likvidaci hradeb a zastaralých fortifikačních prvků, což v důsledku umožnilo prostorovou expanzi intravilánu a intenzifikovalo ekonomický rozvoj měst.

Dalším typickým průvodním znakem průmyslové revoluce byla intenzifikace a zkvalitnění staré dopravní infrastruktury a budování infrastruktury zcela nové. Již během 18. století začalo docházet k budování nových a kvalitnějších pozemních komunikací. Důvodem bývaly snahy vlád o lepší centralizaci země a zlepšení podmínek pro rychlejší přesuny vojsk. Např. v rakouské monarchii se k výstavbě státních, tzv. *císařských silnic*, začalo po vzoru Francie přistupovat již za válek o dědictví rakouské v 40. letech 18. století. Často se jednalo o první zpevněné komunikace. Do konce 18. století bylo v Čechách vybudováno asi 1400 km státních silnic (NOSEK, 2006, s. 10 [online]). Budování kvalitních pozemních komunikací se tak stalo jedním z předpokladů pro rozvoj obchodu, zkracování časových nákladů a zvyšování objemu transportu zboží i osob.

Od 20. let 19. století pak ve Velké Británii začal být budován z technologického hlediska zcela nový typ dopravní infrastruktury — železnice. Okolo poloviny století již základní síť železnic pokrývala celou severozápadní Evropu a v 70. letech 19. století železnice protkala prakticky celý kontinent. Existence železniční sítě vyvolala selektivní procesy v prostoru, neboť její přítomnost představovala velký potenciál pro rozvoj — mnohá venkovská sídla napojená na železnici se během relativně krátké doby rozrostla ve větší sídla urbánního charakteru, naopak mnohá města, jimž se železnice vyhnula (často pouze v první etapě výstavby), zaznamenala výraznou stagnaci (ANTROP, 2004, s. 12).

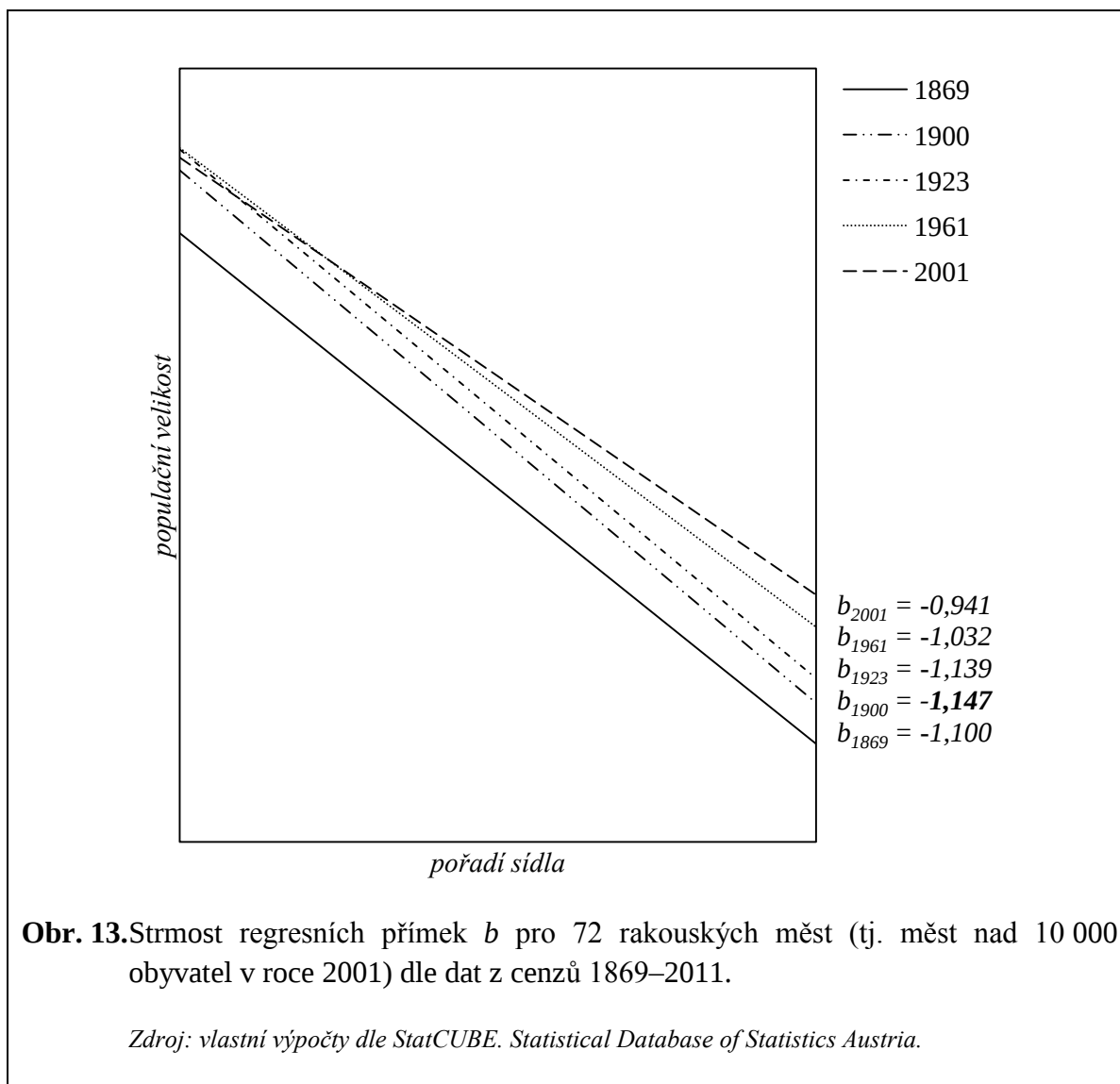
V následujících desetiletích po roce 1800 se procesy spojené s průmyslovou revolucí šířily dále do kontinentální Evropy, především do oblastí Nizozemska, západního Německa (Porýní a Porúří), do rakouské monarchie (o průmyslové revoluci v českých zemích více v kapitolách 6.3.1 a 6.3.2) a do severní Itálie. Zároveň však rozsáhlé oblasti evropské periferie zůstaly průmyslovou revolucí velmi slabě ovlivněny (HOHENBERG – LEES, 1995, s. 217), případně zde docházelo k industrializaci až mnohem později, např. v průběhu 20. století v době socialismu v některých zemích jihovýchodní Evropy.

5.5 *Evropský sídelní systém ve 20. století: vybrané procesy*

5.5.1 **První světová válka a rozpad starých monarchií**

První světová válka se stala osudovým střetem pro tzv. centrální mocnosti, tj. Německé císařství a Rakousko-Uhersko, které spolu s osmanskou říší a Bulharskem tuto válku prohrály. Pro Rakousko-Uhersko a Ruské impérium, které se celkově vyčerpalo již na počátku roku 1917, byl typický multietnický charakter. Ačkoli Rakousko-Uhersko a

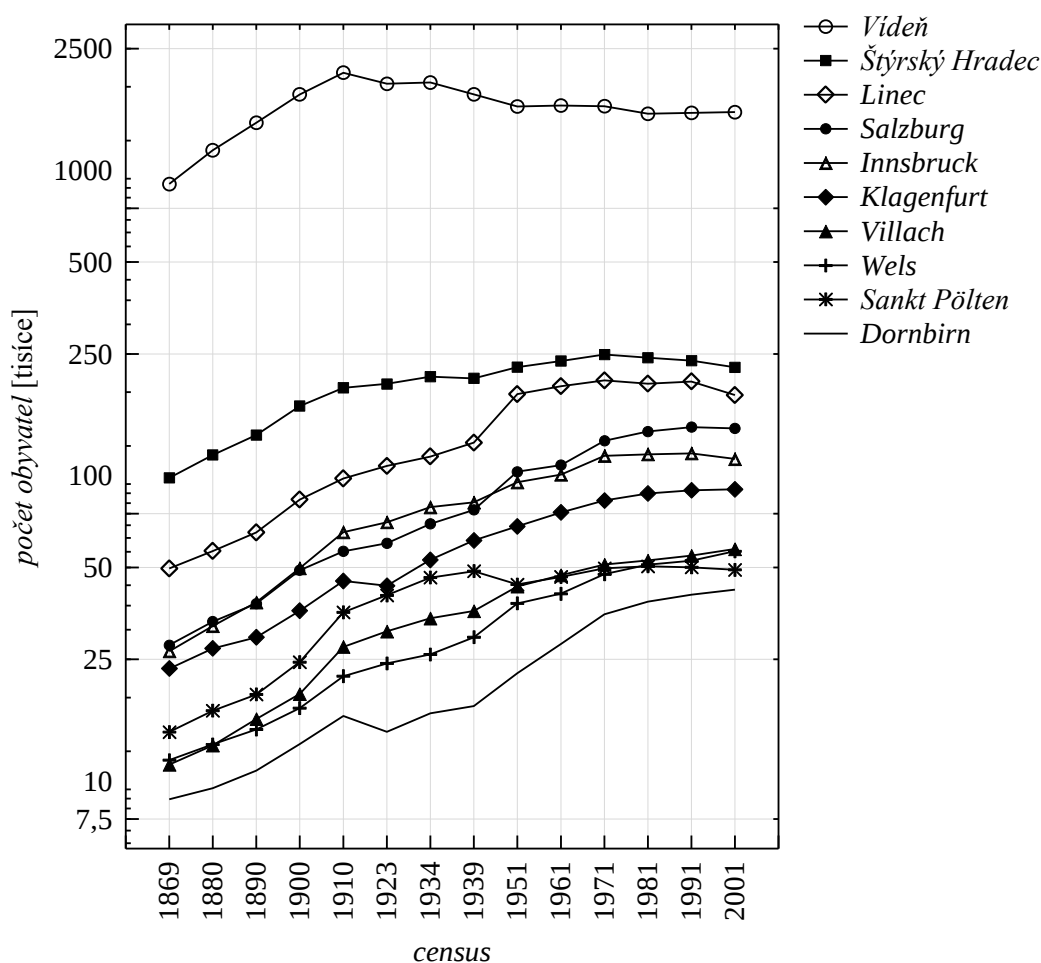
Německo byly již konstitučními monarchiemi, Rusko a osmanská říše byly posledními *de facto* absolutistickými monarchiemi na starém kontinentě. Pro Rusko, které za pařížských mírových jednání bylo již bolševické, znamenala první světová válka ztráty obrovských území a mocenskou degradaci.³² Pro Rakousko-Uhersko pak tato válka znamenala úplný rozpad, na jehož troskách vznikly nové státy.

³² Někteří autoři hovoří o „výmarském Rusku“ jako paralele k „výmarskému“ období v Německu — srov. GONĚC, 2002. V Evropě konkrétně Rusko přišlo o Finsko, zábor části Polska a o Besarábii se severní Bukovinou ve prospěch Rumunska.

5.5.1.1 REPUBLIKA RAKOUSKO A VÍDEŇ

Nová republika Rakousko tak nyní byla tvořena kromě Vídně osmi historickými zeměmi, a ač byla „poraženou zemí“, získala od Uher na základě *trianonské smlouvy* Burgenland. Vídeň, která byla za starého Rakousko-Uherska metropolí adekvátního významu pro tak rozsáhlé soustátí, se nyní ocitla jako hlavní město „vtěsnaná“ do nové Rakouské republiky, státu mnohem menší rozlohy v porovnání s bývalou monarchií. V roce 1923 tak v 6,5 milionovém Rakousku žilo 1,92 miliónů obyvatel ve Vídni, tj. téměř jedna třetina obyvatel země žila v hlavním městě. V kapitole 4.1.1.2 byl uveden výrok Pumain (2003, s. 8), která uvádí, že populační velikost vedoucího města obvykle tvoří 10 až 30 % urbánní populace státu. V případě meziválečné Vídně to třetina byla, nikoli však urbánní populace, ale populace celkové (!). Během následujících let začalo docházet k postupnému úbytku obyvatel ve Vídni, což dokládá graf v Obr. 13, který zobrazuje strmost regresních přímk b pro ta rakouská města, jejichž populace v roce 2001 čítala nad 10 000 obyvatel. Jak je patrné, největší strmost vykazovala regresní přímka zkonstruovaná pro sídelní systém v roce 1900 ($b = -1,147$). V následujících letech po první světové válce se strmost regresních přímk začala snižovat, např. v roce 2001 se rovnala hodnotě $-0,941$. Za pravděpodobnou příčinu tohoto jevu můžeme pokládat snižování počtu obyvatel Vídně po roce 1910 (resp. po první světové válce) a relativní posilování dalších center, což znázorňuje Obr. 14.

Obr. 14. Vývoj obyvatelstva deseti největších rakouských měst dle dat censů z let 1869–2001.

Zdroj: vlastní výpočty dle StatCUBE. Statistical Database of Statistics Austria.

5.5.1.2 MAĎARSKÉ KRÁLOVSTVÍ A BUDAPEŠŤ

Analogická situace by se dala vysledovat i v případě maďarského sídelního systému (viz Obr. 18: rank-size křivka pro největší města Maďarska). Hlavní a největší město Budapešť vzniklo roku 1873 (šest let po *rakousko-uherském vyrovnání*) spojením měst Buda, Pest a Obuda a bylo budováno jako nové reprezentativní sídlo Uherského království. Čítá asi 1 700 000 obyvatel (urbanaudit.org [online], data pro 2004), přičemž druhé populačně největší město Debrecín obývá 204 000 obyvatel (podle zákona rank-size by jeho populační velikost měla odpovídat polovině počtu obyvatel hlavního města, tedy asi 850 tisíc). Votrubec (1980, s. 248) argumentuje, že jedním z důvodů — podobně jako u

Vídně — je bývalá úloha Budapešti jako uherské metropole mnohem širšího významu.³³ Tento fakt dokládají např. výsledky rakouského cenzu z roku 1857, kdy mezi dvaceti největšími uherskými městy (Tab. 7) najdeme pět měst dnes rumunských, dvě města slovenská, chorvatské hlavní město Záhřeb a srbskou Subotici. Nutno poznamenat, že všechna se umístila na třetí až sedmnácté příčce dle populační velikosti. O půlstoletí později, v roce 1910, se mezi dvacet největších měst dostala navíc rumunská Sibiň (Sibiu) a srbská města ve Vojvodině Sombor a Vršac; pod dvacátou pozici se naopak propadly slovenské Košice.

Pro porovnání se současnou situací je přiložen graf rank-size křivky dvaceti pěti největších měst v územích bývalých zemí Svatoštěpánské koruny na Obr. 15. Je obtížné určit, do jaké míry průběh takto zkonstruované křivky určuje historická setrvačnost *de facto* tisícileté existence v rámci jednoho území (neuvažujeme-li osmanskou expanzi během 15. až 18. století), či pouhá velikost zvoleného území, kterou považuje za rozhodující v průběhu Zipfovy křivky Faßmann (1986, s. 5). V porovnání Obr. 15 s Tab. 7 se rovněž nabízí otázka, zdali silné pozice dnes již nemaďarských měst spíše nedeterminoval vývoj v samostatných státech po roce 1918.

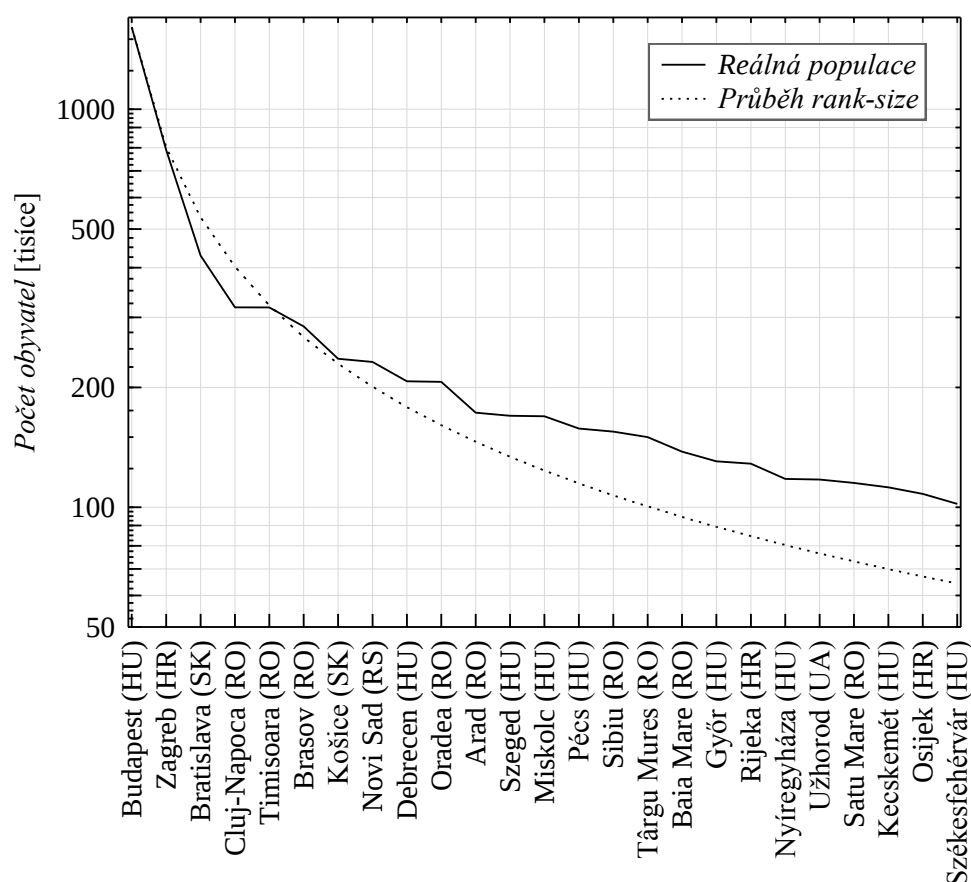
---

³³ *Země Svatoštěpánské koruny* kromě území dnešního Maďarska tvořilo území současné rakouské spolkové země Burgenland, území Slovenska, ukrajinské Zakarpatské oblasti, rumunského Sedmihradsko a temešvárského Banátu, srbské Vojvodiny, chorvatské Slavonie a s okolím města Rijeka (*Fiume*) a malé území dnes slovinského Pomurí. Maďarské království, které vzniklo roku 1918 jako nástupnický stát poraženého Rakousko-Uherska v dnešních hranicích, se muselo na základě *Trianonské smlouvy* z června 1920 vzdát plných 71,5 % svého dosavadního území, které si rozdělily Československá republika, Rumunské království, Království Srbů, Chorvatů a Slovinců a republika Rakousko, jejichž současnými nástupci jsou země uvedené výše.

Tab. 7. Dvacet největších měst zemí Svatoštěpánské koruny v roce 1857 a 1910.

<i>Pořadí</i>	<i>1857</i>		<i>1910</i>	
	<i>dnešní poloha</i>	<i>český/původní (maďarský) název</i>	<i>dnešní poloha</i>	<i>český/původní (maďarský) název</i>
1.	Maďarsko	Budapešť (Budapest)	Maďarsko	Budapešť (Budapest)
2.	Maďarsko	Segedín (Szeged)	Maďarsko	Segedín (Szeged)
3.	Srbsko	Subotica (Szabadka)	Srbsko	Subotica (Szabadka)
4.	Maďarsko	Debrecín (Debrecen)	Slovensko	Bratislava (Pozsony)
5.	Chorvatsko	Záhřeb (Zágráb)	Maďarsko	Hodmezővásárhely
6.	Slovensko	Bratislava (Pozsony)	Maďarsko	Kecskemét
7.	Rumunsko	Temešvár (Temesvár)	Maďarsko	Debrecín (Debrecen)
8.	Maďarsko	Kecskemét	Maďarsko	Makó
9.	Rumunsko	Oradea (Nagyvárad)	Rumunsko	Arad
10.	Rumunsko	Arad	Rumunsko	Brašov (Brassó)
11.	Maďarsko	Hodmezővásárhely	Maďarsko	Szentes
12.	Rumunsko	Kluž (Kolozsvár)	Rumunsko	Temešvár (Temesvár)
13.	Maďarsko	Miškovec (Miskolc)	Rumunsko	Oradea (Nagyvárad)
14.	Maďarsko	Pětikostelí (Pécs)	Srbsko	Sombor (Zombor)
15.	Maďarsko	Ráb (Győr)	Rumunsko	Kluž (Kolozsvár)
16.	Slovensko	Košice (Kassa)	Chorvatsko	Záhřeb (Zágráb)
17.	Rumunsko	Brašov (Brassó)	Srbsko	Vršac (Versecz)
18.	Maďarsko	Nyíregyháza	Maďarsko	Šoproň (Sopron)
19.	Maďarsko	Stoličný Bělehrad (Székesfehérvár)	Maďarsko	Baja
20.	Maďarsko	Kiskunfélegyháza	Rumunsko	Sibiň (Nagyszeben)

Zdroj: vlastní zpracování dle dat FAßMANN, 1986, s. 14.

Obr. 15. Populační rank-size křivka dvaceti pěti největších měst (nad sto tisíc obyvatel) v teritoriu bývalých zemí Svatoštěpánské koruny dle aktuálních cenů jednotlivých států, ve kterých dnes leží. Za povšimnutí stojí, že na 2. až 8. místě nefiguruje žádné dnes maďarské město (pro porovnání s rank-size křivkou současného Maďarska viz Obr. 18). Z celkového počtu 25 měst, které byly do grafu zařazeny, leží v Maďarsku (HU) pouhých 9 z nich, v Rumunsku (RO) pak rovněž 9 měst, v Chorvatsku (HR) 3, na Slovensku (SK) 2 města a v Srbsku (RS) a na Ukrajině (UA) leží po jednom městě.

Zdroj: vlastní zpracování dle dat:

Maďarsko: *A Magyar Köztársaság helységnévkönyve 2010. január 1. (Gazetteer of the Republic of Hungary. 1st January, 2010)* [online]; data pro 2010.

Rumunsko: *Population at the 1948, 1956, 1966, 1977, 1992 and 2002 Censuses by Municipalities and Towns* [online]; data pro 2002.

Slovensko: *Slovakia. Largest Cities and Towns and Statistics of their Population* [online]; data pro 2001.

Chorvatsko: *Census of Population, Households and Dwellings 2011. Population Contingents, by Town/Municipalities* [online]; data pro 2011.

Srbsko: *2011 Census of Population, Households and Dwellings in The Republic of Serbia: Ethnicity - Data by municipalities and cities* [online]; data pro 2011.

Ukrajina: *About number and composition population of Zakarpattia region by All-Ukrainian Population Census 2001* [online]; data pro 2001.

5.5.2 Urbanizace, vývoj a specifika městských systémů v socialistických zemích střední, východní a jihovýchodní Evropy

5.5.2.1 „SOCIALISTICKÝ EXPERIMENT“ V RUSKU

Realizace socialismu v Rusku je historiky někdy nazývána a interpretována (MALIA, 2004, s. 93) jako opravdový dějinný experiment. Marx totiž své učení stavěl na předpokladu, že bude aplikováno v Německu, které v druhé polovině 19. století již patřilo mezi přední industrializované země evropského kontinentu s početnou vrstvou dělnického obyvatelstva. První socialistickou zemí na světě se však stalo agrární a průmyslově zaostalé Rusko, čerstvě zbavené *samoděržaví*, jehož ekonomika byla silně rozvrácena první světovou válkou a další devastace lidských a ekonomických zdrojů tuto zemi ještě čekala během války občanské (1918–1921). Malé průmyslové ostrůvky v evropské části Ruska tak byly obklopeny širým mořem rolnických usedlostí.

Z tohoto popisu je patrné, že nová bolševická vláda se musela nějakým způsobem vyrovnat se specifickostí situace, která v Rusku panovala. Názory na provedení se sice různily (v této otázce stál proti sobě tábor *teleologů* v čele s Preobraženským a *genetiků* vedených Bucharinem), nicméně bolševická vláda byla obecně přesvědčena, že socialismus v Rusku lze vybudovat jen za předpokladu masové industrializace země, která měla vytvořit početnou vrstvu dělnictva ve městech.

Tento program měl zasáhnout nejen města, ale rovněž rurální část populace. Masová *industrializace* městských sídel totiž měla jít ruku v ruce s *kolektivizací* zemědělství, která začala být realizována po konsolidaci Stalinovy moci na konci 20. let. Kolektivizací výrobních prostředků vesnice mělo dojít k intenzifikaci zemědělské výroby, jejíž přebytky měly být využity pro dělnictvo ve městech.

Právě kolektivizace vesnice a celková industrializace sovětské ekonomiky byly snad nejintenzivnějšími silami, které modelovaly sídelní systém v posledním století v Evropě. Léta Stalinovy vlády (1929–1953) poznamenala města jak v jejich intraurbánní úrovni, tak na úrovni interurbánní.

Od 30. let začalo docházet v Sovětském svazu v rámci masové industrializace k enormní urbanizaci, přičemž byla budována zcela nová města. Jak uvádí Votrubec (1980), počet měst v asijské části Sovětského svazu se od roku 1917 zdvojnásobil, avšak nová města vznikala i v evropské části SSSR: v roce 1930 na Urale začal vznikat Magnitogorsk či Vorkuta v letech druhé světové války.³⁴

---

³⁴ Počet obyvatel Vorkuty (a podobně i dalších měst lokalizovaných v extrémních přírodních podmínkách Ruské federace) trvale klesá: Votrubec (1980) uvádí obyvatelstvo města v počtu 200 000, statistický úřad Ruské federace pro rok 2010 uvádí počet obyvatel 70 548 (Vserossijskaâ perepis' naseleniâ 2010 goda [online], 2010).

5.5.2.2 SOCIALISTICKÁ MĚSTA STŘEDOVÝCHODNÍ A JIHOVÝCHODNÍ EVROPY A JEJICH SPECIFIKA

Na základě ujednání mezi spojenci během druhé světové války (tj. mezi SSSR, Velkou Británií a USA) se střední a jihovýchodní Evropa dostaly pod sovětský mocenský vliv a během 2. poloviny 40. let se v zemích tohoto regionu podařilo nainstalovat komunistické vlády, které podléhaly direktivám Moskvy. Začalo docházet k postupnému zavádění sovětských ekonomických modelů.

Centrálně řízené plánování, nepřítomnost tržního prostředí a další ekonomické a sociální faktory se staly hybnými silami v transformaci funkčnosti a morfologie měst během čtyřicetiletého období budování socialismu v zemích střední a jihovýchodní Evropy. Ačkoli v období socialismu se změny projeví převážně ve vnitřní struktuře města, věnujme několik řádků i procesům na úrovni systému osídlení.

Podle vzoru Sovětského svazu byly i v (především některých) nových satelitech prosazovány kolektivizace zemědělství a industrializace. Zvláštní důraz byl kladen na budování těžkého průmyslu, což bylo provázáno zintenzivněním procesu urbanizace.

Sídelní systém socialistických zemí střední a východní Evropy byl okrajově modifikován budováním několika zcela nových měst (podle vzoru SSSR, kde podobné projekty probíhaly hlavně ve 30. letech) či měst vyrostlých na katastrech dříve menšího venkovského osídlení.

Již roku 1949 se v Rumunské lidové republice přistoupilo k budování města Victoria nedaleko Brašova, roku 1950 se v Maďarské lidové republice započalo se stavbou města Dunaújváros a v Německé demokratické republice s budováním města Eisenhüttenstadt.³⁵ V Polské lidové republice byla budována průmyslová města Nowa Huta na předměstí Krakova či Nowe Tychy (VOTRUBEC, 1980, s. 231). Pumain (2000, s. 82) však považuje tyto procesy v soudobém sídelním systému za marginality.

Také v Československu byl roku 1955 na industrializovaném Ostravsku založen Havířov jako satelitní město Ostravy, přičemž i v Ostravě samotné byla vybudována nová čtvrť Poruba. Již ve 30. letech v Československu podnikatel Jan A. Baťa nechal pro dělníky svých továren zbudovat města Baťovany (dnes Partizánské) a Svit. Podobně jako v socialistických zemích i v kapitalistických státech západní Evropy vznikala ve 2. polovině 20. století nová města, např. ve Velké Británii byla na základě tzv. *New Town Acts* budována okolo starších sídelních jader nová satelitní města.

---

³⁵ Jak bylo na počátku padesátých let v sovětských satelitech zvykem, nově zakládané projekty byly pojmenovávány na počest Josifa V. Stalina: dnešní Dunaújváros bylo v době svého vzniku pojmenováno *Sztálinváros*, Eisenhüttenstadt neslo odpovídající název *Stalinstadt*. Podobně např. v Rumunsku neslo město Brašov mezi léty 1951–1961 název *Oraşul Stalin*.

5.5.2.3 SYSTEMIZACE V RUMUNSKU

Rumunskou socialistickou republiku postihly zásahy do sídelního systému v poněkud markantnější podobě než většinu ostatních zemí socialistického bloku, ač zůstaly nenaplněny v původně zamýšleném rozsahu. Proto uveďme tuto problematiku jako příklad a věnujme jí krátkou zmínku. Za diktatury Nicolae Ceaușeska, který se v Rumunsku dostal k moci v polovině 60. let, se nejcitelnějším zásahem do sídelního systému Rumunska stal jeho zdaleka nedokončený projekt tzv. *systemizace* (*sistematizare*; v anglické literatuře *systematization*), který se netýkal jen měst, ale převážně venkovských sídel.

Jeho podstatou mělo být — Ceaușeskovými slovy — přiblížení života rolníků poměrům života ve městech (TEJCHMAN, 1997, s. 78; 2004, s. 93 a 134). V praxi šlo o změnu sítě vesnických sídel, která spočívala v demolicích vždy několika vesnic, zpravidla těch, jejichž obyvatelstvo nepřesahovalo asi tisíc osob, a vystavění³⁶ jedné velké střediskové obce s rozsáhlou bytovou zástavbou na jejich místě. Tímto postupem se mj. mělo docílit spojení zemědělských ploch a tím jejich efektivnějšího využití.

Pro systemizaci se Ceaușescu poprvé vyslovil již v 60. letech, jejíž teorii rozpracoval v první polovině 70. let po návštěvě Korejské lidové demokratické republiky, kde se obeznámil s ideologií *Ču-čche*. Systemizaci následně schválil sjezd Rumunské komunistické strany v červenci 1972 (RONNÅS, 1984, s. 64). Se samotným procesem se začalo však mnohem později, přičemž systemizace kulminovala v letech osmdesátých. Největší postup systemizace zaznamenala na jihu Rumunska (Valašsko), hlavně v okolí Bukurešti (neboť Ceaușescu zde systemizační práce osobně navštěvoval) a také v Sedmihradsku, kde žila početná maďarská minorita. Ceaușescu se likvidací historických maďarských sídel snažil mj. docílit rozmělnění maďarského nacionalismu na území Rumunska (TEJCHMAN, 1997, s. 78).

Systemizace nejenže uměle pozměnila strukturu sídelního systému, ale představovala také jeden z negativních zásahů diktátora do života obyvatel Rumunska, který byl jedním z celé řady impulzů pro vypuknutí rumunské revoluce z prosince 1989.

5.5.2.4 TRANSFORMACE POSTSOCIALISTICKÝCH MĚST STŘEDNÍ, JIHOVÝCHODNÍ A VÝCHODNÍ EVROPY PO ROCE 1989

Stejně jako socialistické urbánní zásahy, tak i transformace postsocialistického města se odehrávala převážně v intraurbánním měřítku. Naopak na národní úrovni se podle Musila (1993) nedá hovořit o výrazné specifčnosti sídelního systému a sídelní hierarchie mezi socialistickými a kapitalistickými zeměmi. Odlišnosti jsou zřetelné právě na lokální úrovni a na úrovni města jako systému, zvláště pak v kvalitativním charakteru městských center, předměstí a způsobu bydlení.

---

³⁶ Středisková obec nemusela být vybudována tzv. na zeleném drnu, po celé zemi bylo vybráno asi 300 až 350 obcí, která měla být takto „povýšena“ na města — viz RONNÅS, 1984, s. 64.

Rokkan a Urwin (1983, s. 43) porovnávali jádrové oblasti Evropy vytyčené v roce 1929 a 1979 ve dvou pracích. Jedinou podstatnou změnou, kterou během tohoto půlstoletí na základě těchto delimitací zaznamenali, bylo, že v roce 1979 mezi jádrové oblasti již nebyly zařazeny industrializované oblasti NDR, západního Polska a Československa. Podle Taylora a Hoylera (2000, s. 178) však po rozpadu bipolárního světa znovu dochází k opětovnému srůstání těchto regionů s evropským ekonomickým jádrem. Jedná se o procesy, které jsou reflektovány v teoriích evropských ekonomických jader a periferií. Blíže jsou charakterizovány v následující kapitole.

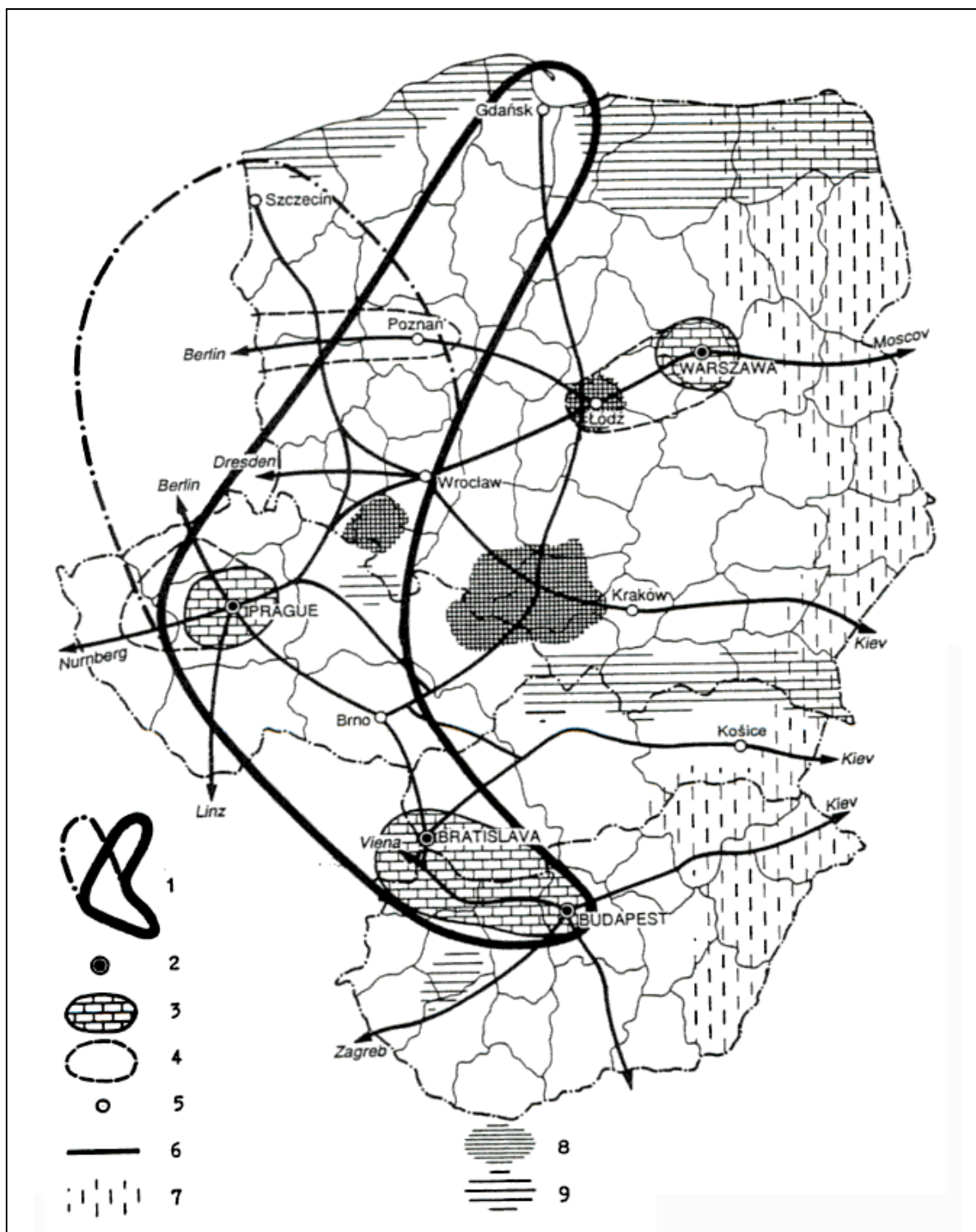
5.5.3 Evropský sídelní systém ve 2. pol. 20. stol.

5.5.3.1 MODRÝ BANÁN A DALŠÍ EKONOMICKÉ TEORIE JÁDRA A PERIFERIE

V 90. letech 20. století v souvislosti s rozpadem bipolárního světa a návratem k unifikaci evropského ekonomického prostoru došlo k formulování několika hypotéz, které se pokoušejí regionalizovat Evropu na základě ekonomické představy jádra a periferie. První a zároveň nejznámější z těchto teorií vznikla krátce před rozpadem sovětských satelitů pod mediálním označením *Blue Banana* (*Modrý Banán*). Teorie byla formulována skupinou francouzských geografů pod vedením Rogera Bruneta (*1931) ve zprávě pro francouzský orgán regionálního plánování DATAR³⁷ a vymezila jádrovou oblast evropského kontinentu jako prostor spojující jižní Anglii, oblast Beneluxu (Randstad), německé Porýní a Porúří a končící v oblasti severní Itálie. Tato na rozdíl od ostatní Evropy vysoce urbanizovaná oblast (tvarem připomínající banán) s vyššími průměrnými příjmy na hlavu zahrnovala v roce 1996 asi 40 % populace tehdejší Evropské unie s významnými ekonomickými centry typu Londýna, Bruselu, Rotterdamu, Frankfurtu n. M. či Milána. Ačkoli se jedná o vysoce industrializovanou oblast, jejíž základy centrality byly položeny se samotnou difuzí procesu průmyslové revoluce (ne-li dříve), nacházejí se zde významná centra služeb, především z finanční a bankovní sféry (HOSPERS, 2003, s. 77–78).

V následujících letech začaly vznikat další alternativní teorie založené na podobném principu, které vyzdvihují a pokouší se predikovat budoucí ekonomický potenciál regionů v Evropě. Po vzoru Modrého banánu byl vytvořen i tzv. *Sunbelt* (označovaný též *Golden Banana* — *Zlatý banán*, či výmluvně ve francouzském jazyce jako *Nord du Sud*, tedy *Sever jihu*) jako oblast rozvíjejících se služeb, především souvisejících s turismem a trávením volného času, a high-tech oborů, zahrnující oblasti od Valencie, Madridu, Barcelony a Nice do severní Itálie. Další teorií je *Yellow Banana* (*Žlutý Banán*) na ose Paříž – Varšava, zahrnující města Kolín n. R. a Berlín s možností dalšího vývoje směrem na východ (HOSPERS, 2003, s. 76) nebo tzv. *Cucumber* (*Okurka*) ležící na ose měst Lübeck – Rostock – Budapešť (TAYLOR – HOYLER, 2003, s. 179).

³⁷ Délégation interministérielle à l'aménagement du territoire et à l'attractivité régionale.

Obr. 16. Středoevropský Boomerang (1: současná a potenciální středoevropská osa, 2: hlavní centra transformace, 3: jádra transformace, 4: potenciální jádra transformace, 5: centra transformace, 6: hlavní vybudované nebo projektované dálnice, 7: oblast středoevropské *eastern wall*, 8: staré průmyslové oblasti, 9: oblasti s potenciálem v turismu).

Zdroj: GORZELAK, 1996, s. 128.

Konečně Gorzelak (1996, s. 127–129) v polovině 90. let charakterizoval oblast mezi Blue Banana a Cucumber, kterou označil jako *Boomerang* (Obr. 16) a vytyčil ji jako jádrovou oblast z hlediska užší středoevropské perspektivy. Zároveň v ní zahrnul staré průmyslové oblasti, regiony s turistickým potenciálem a oblast tzv. *eastern wall* bez výraznějšího potenciálu pro dynamický rozvoj. Boomerang zahrnuje centra na ose Gdaňsk – Poznaň – Wrocław – Praha – Brno – Vídeň – Bratislava – Budapešť.

5.5.3.2 HISTORICKÉ DĚDICTVÍ VERSUS PERSPEKTIVY DO BUDOUCNA?

Nicméně, dvě dekády po vzniku těchto teorií se jeví oblast Modrého banánu i do budoucna jako stále nejdynamičtější a ekonomicky nejperspektivnější region Evropy, snad díky své diverzifikované ekonomické struktuře, kdy (zvláště některé části) dokázaly efektivně využít hustou a kvalitní infrastrukturu a další výhody k přerodu ekonomické struktury na široké spektrum aktivit terciárního sektoru (HOSPERS, 2003, s. 76 a 84).

Teorie Modrého banánu je ve skutečnosti pouze aktuální označení pro evropskou jádrovou oblast, kterou již dříve ve svých pracích charakterizovali Braudel, Rokkan či Tilly (HEIDENREICH, 1998). Koneckonců všechna novověká centra evropské hospodářské hegemonie (s výjimkou Benátek), které Braudel popisuje ve své práci *Dynamika kapitalismu* (1999, s. 50–51 — více viz kapitola 3) leží v oblasti Modrého banánu. Současná dynamika této oblasti, predikce jejího budoucího vývoje i její bohatá minulost, která byla na různých místech naznačena výše (např. jádro středověké urbanizace, osa šíření inovací a průmyslové revoluce směrem na východ apod.), dokládá vysokou provázanost a setrvačnost určitých znaků v sídelním systému Evropy. Určitou historickou spojitost však podle Hosperse (2003, s. 78) nelze upřít ani teorii Žlutého banánu (*Yellow Banana*), jež by v případě protáhnutí osy z Polska až do Pobaltských států mohla být jakýmsi historickým odrazem středověkého obchodního spolku hanzovních měst (viz kapitola 5.2.6).

Existence určitých jader, vyjádřených ve výše popsáných teoriích následovaných po teorii Modrého banánu, je zřejmě neoddiskutovatelná, dle mého však svědčí spíše o značně odstupňované hierarchii těchto lokálních jader, jejichž společným průsečíkem je hlavní jádrová oblast Modrého banánu. Obecně téměř každý region v Evropě by bylo možné označit za určitým způsobem důležitý (KUNZMANN, 1992) a Goddard (1995, s. 133) v reakci na řadu „banánových teorií“ dodává, že „mapa Evropy by měla připomínat spíše mísu ovocného salátu než banán“. Navíc, podobně jako modely popsané v kapitole 4.1, i tyto modely vykazují značné zjednodušení a vycházejí z tradicionalistických přístupů ekonomické geografie (TAYLOR – HOYLER, 2003, s. 180).

Jak již bylo uvedeno, historická setrvačnost, na kterou navazují současné teorie o vztahu jádra a periferie, je nesporná. Domnívám se, že podobné historické souvislosti se zrcadlí i v klasifikaci *world cities*, kterým je věnována následující kapitola.

5.5.4 Globalizace a *world cities*

Proces globalizace, který začal ovlivňovat svět ve 2. polovině 20. století, dal vzniknout fenoménu tzv. *globálních měst*.³⁸ Jedná se o sídla s koncentrací ekonomických, tržních, politických a kulturních aktivit světového významu (GEYER, 2002), které mírou interakce překračují jakékoliv administrativní hranice a zastávají roli řídicích uzlů globální ekonomiky (MULÍČEK, 2008, s. 117).

Snahu o konkretizaci problému globálních měst a jejich následnou kategorizaci představuje projekt pracovníků geografického ústavu univerzity v Loughborough, nazvaný *Globalization and World Cities Study Group and Network* (GaWC), který sestavili roku 1999 (BEAVERSTOCK *et al.*, 1999). Výzkumu podrobili soubor 263 měst světa, přičemž u 142 měst z tohoto počtu detekovali kritéria, která charakterizovala jejich status globálních měst. Těmito kritérii byly míry poskytovaných služeb v oblasti finančnictví, bankovníctví, práva a reklamy. Následně tento soubor měst byl rozdělen do dvanáctibodové stupnice a byly stanoveny tři kategorie globálních měst podle jejich důležitosti (tj. podle získaného skóre vyjádřeného počtem dosažených bodů): tzv. *alpha world cities* (10 až 12 bodů), *beta world cities* (7 až 9 bodů) a *gamma world cities* (4 až 6 bodů).

Tab. 8. Přehled alfa, beta a gama evropských měst podle klasifikace GaWC (2010).

Kategorie		Evropští zástupci
Alfa (Σ 16)	++	Londýn,
	+	Paříž,
		Amsterdam, Brusel, Frankfurt n. M., Madrid, Milán, Moskva,
	–	Barcelona, Curych, Dublin, Istanbul, Lisabon, Mnichov, Varšava, Vídeň,
Beta (Σ 21)	+	Athény, Berlín, Düsseldorf, Hamburk, Kodaň, Praha, Řím, Stockholm,
		Budapešť, Bukurešť, Kyjev, Lucemburk, Oslo,
	–	Birmingham, Bratislava, Helsinky, Kolín n. R., Nikósie, Sofie, Stuttgart, Ženeva,
Gama (Σ 21)	+	Antverpy, Bělehrad, Bristol, Edinburgh, Glasgow, Riga, Záhřeb,
		Leeds, Lyon, Petrohrad, Rotterdam, Valencie, Vilnius,
	–	Belfast, Göteborg, Lublaň, Marseille, Porto, Southampton, Tallinn, Turín.

Zdroj: upraveno dle dat *The World According to GaWC 2010* [online].

³⁸ V pracích je užívána různá terminologie: Friedmann (1986) hovoří o *world cities*, Sassen (1991) o *global cities*.

Pro Evropu bylo v tomto šetření stanoveno celkem 22 globálních měst a dalších 31 měst s ukazateli predikujícími směřování k statusu globálního města v budoucnu (získaly skóre v rozmezí 1 až 3 body) (TAYLOR – HOYLER, 2003, s. 180). V původním dokumentu z těchto 22 evropských globálních měst figurovaly v kategorii *alfa* čtyři města (Londýn, Paříž, Frankfurt n. M., Milán), v kategorii *beta* rovněž čtyři města (Moskva, Brusel, Curych, Madrid) a v kategorii *gama* celkem čtrnáct měst (Stockholm, Kodaň, Hamburk, Amsterdam, Düsseldorf, Berlín, Varšava, Ženeva, Mnichov, Praha, Budapešť, Barcelona, Řím a Istanbul). Podobná šetření s rozšířenými ukazateli byla provedena v letech 2004, 2008 a 2010, kdy již v seznamu figurovalo celkem 58 evropských měst (viz Tab. 8 a Příloha 10).

Ačkoli se klasifikace globálních měst opírá o současné charakteristiky především ekonomického rázu, je pravděpodobné, že historický vývoj zanechal svůj vliv ve formě určitých predispozic, které dnes dělají tato města *globálními*. Je však poměrně složité a diskutabilní vysledovat konkrétní řadu historických příčin, které současnou pozici těchto globálních měst formovaly. Asi dvacet z celkového počtu 58 měst bychom mohli zařadit do hlavní jádrové oblasti Evropy, tzv. *Modrého banánu*. Moskva je důležitým centrem celého postsovětského prostoru; rovněž Kyjev hraje roli významného centra východní Evropy a Kodaň a Stockholm podobnou roli představují v rámci Skandinávie. V současné pozici Madridu a Lisabonu mohou významnou roli hrát vazby na bývalé kolonie v Jižní Americe, resp. Madrid funguje jako hlavní evropský uzel pro spojení s Latinskou Amerikou, převážně v oblasti finančních služeb (MORAL, 2008 [online]). Je možné, že další města jako Tallinn, Riga, Vilnius, Lublaň, Bělehrad, Kyjev nebo Bukurešť svou relativní pozici získaly jako národní centra díky své poloze mimo jádrové oblasti kontinentu.

6 HISTORICKÝ VÝVOJ SÍDELNÍHO SYSTÉMU ČESKÉ REPUBLIKY

Závěrem práce si dovolueme stručně vyložit a charakterizovat hlavní momenty a procesy, které formovaly sídelní systém České republiky od jeho počátků do průmyslové revoluce. Městská historie českého území je ve srovnání s některými jinými evropskými oblastmi (např. oblasti Mediteránu, Francie apod.) poněkud mladší, neboť na naše území nezasahovala městská sídla římské říše.

6.1 *Pravěké osídlení území České republiky*

Archeologické průzkumy sice dokládají osídlení našeho území již v paleolitu, avšak prvními sídly „městského“ typu se stala opevněná hradiště (latinsky nazývaná *oppida*) keltského kmene Bójů, který začal osídlovat území Čech v době železné, asi ve 4. století př. n. l. Mezi nejrozsáhlejší patřilo oppidum u Stradonic, Závist u Zbraslavi či na Moravě Staré Hradisko u Prostějova. Městský charakter oppid je však do značné míry diskutabilní a spíše je vhodné hovořit o nich jako o protoměstských sídlech. Archeologické nálezy dokládají u některých oppid přítomnost rozlehlých prostranství (snad se shromažďovací funkcí) či depoty různých komodit ze Středomoří, stejně jako nálezy jantaru svědčící o dálkovém obchodu s baltskými regiony. Keltská hradiště rovněž fungovala jako centra řemeslné výroby. V této době se počet obyvatel na území Česka odhaduje asi na sto tisíc s průměrnou hustotou osídlení okolo 4 až 6 osob/km² (STLOUKAL in FIALOVÁ *et al.*, 1996).

6.2 *Příchod Slovanů, Velká Morava a středověká kolonizace*

Po epoše keltského a germánského osídlení se na území České republiky v období *stěhování národů* usídlili Slované. Během 8. a 9. století za existence velkomoravské říše bylo centrum osídlení lokalizováno na Moravě, avšak po vyvrácení tohoto státního útvaru náporom Maďarů na počátku 10. století se sídelní centrum přemístilo do Čech. Velkomoravská sídla rovněž plnila funkce tržních míst a pravděpodobně zastávala úlohu administrativních center. Hoffmann (2009, s. 35) odhaduje průměrnou populační velikost velkomoravských hradišť na stovky osob (300 až 400 obyvatel), největší pak mohla čítat několik tisíc obyvatel.

V následujících staletích se formovalo a zahušťovalo osídlení území České republiky, převážně nížinatého Polabí a dalších úrodných oblastí. Kolonizace prostoru ČR byla završena ve 13. století, kdy poslední Přemyslovci (počínaje Přemyslem I. Otakarem) pozvali na naše území německé obyvatelstvo, aby dosídlilo dosud řídko osídlené hornaté příhraniční oblasti.³⁹ Důležitým důsledkem tohoto německého kolonizačního procesu (vedle ekonomických změn) bylo přinesení německých *městských práv* (*ius teutonicum*),

³⁹ K podobnému scénáři docházelo ve stejné době mj. i v Sedmihradsku — více viz v kapitole 5.2.3.

což transformovalo středověká města (nejen) českých zemí na subjekt středověkého práva. Němečtí kolonisté ze Saska přinášeli tzv. *magdeburské právo*; kolonisté z jižních částí Německa přinesli tzv. *švábské právo*. Později německé obyvatelstvo proniklo hlouběji do vnitrozemí Čech a Moravy, především pak do měst.⁴⁰

Po technické stránce probíhala kolonizace tím způsobem, že panovník pověřil osobu *lokátora* vypracováním realizace výstavby sídla z hlediska právního i faktického tj. zajištěním nových obyvatel sídla a jejich usídlením v nové lokalitě. Obyvatelé bývali k přesunu do těchto nově zakládaných sídel motivováni několikaletými úlevami na daních (VYKOUPIIL, 2000, s. 162). Tyto daňové lhůty (*lhóty*) v mnoha případech vešly do názvu nového sídla (v podobě výrazu *Lhota* či *Lhotka* v českých zemích, *Lehota* na Slovensku).

Sídelní systém českých zemí tak byl ve středověku tvořen dvěma skupinami sídel. První skupinu tvořila starší sídla původního slovanského osídlení, jež doplňovala skupina sídel vzniklá během středověké kolonizace. Na konci 13. století počet sídel na našem území čítal okolo pěti až šesti tisíc (SRB, 2004). Část pozdějších měst vznikala v zázemí tzv. *hradské soustavy*, tj. systému hradů, které poskytovaly určité bezpečnostní záruky pro obyvatele a pro provozování trhů. Tato hradská centra byla zároveň základním kamenem královské správy (HOFFMANN, 2009, s. 47).

Mnohem později, v 16. a 17. století, bylo osídlování našeho území dokončeno tzv. *valašskou kolonizací* hornatých oblastí Beskyd (ŽÁČEK in KOLEKTIV, 1992, s. 32) pasteveckým lidem, jehož původ dodnes není zcela jasný (snad Rumuni nebo Rusíni, pravděpodobně však etnicky nehomogenní obyvatelstvo, které postupem času bylo asimilováno slovanským etnikem). Dlužno podotknout, že tyto kolonizační procesy probíhaly v mnoha evropských regionech jinými etniky (např. již zmínění Němci v Sedmihradsku, Švédové ve Finsku, Anglosasové v Irsku apod.). Jednou z příčin těchto kolonizačních vln byl velký demografický přírůstek během 11. a 12. století.

Naopak důsledky morové pandemie, která postihla Evropu v polovině 14. století (viz kapitola 5.2.5), pocítily české země jen okrajově. Mnohem silnější byl úder *černé smrti* o tři desetiletí později v roce 1380. Silněji postižena byla paradoxně venkovská populace (ČORNEJ, 2003, s. 133), což zanechalo dopady v demografické, následně ekonomické a konečně v sociální oblasti a spolu s dalšími příčinami vyústilo v husitskou revoluci. V českých městech, která byla před úderem morové rány etnicky především německou doménou, začal následně silněji pronikat český živel. Celkově české země přišly asi o 10 až 15 % obyvatel.

---

⁴⁰ K částečnému posílení vlivu českého etnika ve městech došlo až po morové ráně z roku 1380 a za husitství. Na konci 18. století pak za vlády Josefa II., kdy v důsledku zrušení nevolnictví a dalších reforem došlo k nárůstu vzdělanosti a stěhování Čechů za prací do měst.

6.2.1 Dálkový obchod ve středověku

Z hlediska dálkového obchodu byly české země již ve středověku poněkud znevýhodněny ve srovnání s regiony na sever i na jih. Hlavní obchodní trasy z německých zemí mířily přes Vratislav (náležící k zemím Koruny české) a Krakov do Lvova a dále na východ do Kyjeva a na jih k pobřeží Černého moře k t. č. janovské a později osmanské pevnosti *Akkerman* (starověký *Tyrás*, dnes Bilhorod-Dnistrovskij na Ukrajině). Významnou obchodní tepnou na jih od našeho území byl Dunaj. Z tohoto hlediska již od středověku byly české země v evropském kontextu spíše periferií, což se projevovalo v kapitálu českých a moravských měst, především pak v sociální vrstvě obchodníků, která nikdy nevytvořila bohatý patriciát, jaký známe z té doby z německých zemí či Itálie (ČORNEJ, 2003, s. 130–131).

Tab. 9. Odhady počtu obyvatel na území České republiky mezi 5. až 19. stoletím.

<i>Období</i>	<i>Obyvatelstvo (odhad v tisících)</i>	<i>Hustota osídlení (odhad na km²)</i>
5. až 6. stol.	300 – 500	4 – 6
okolo 1000	1 100	14
okolo 1100	680	9
okolo 1200	1 000 – 1 235	13 – 16
okolo 1400	2 300 – 3 270	29 – 41
okolo 1500	1 625 – 3 000	21 – 38
okolo 1600	2 000 – 3 800	25 – 48
okolo 1650	1 725 – 2 000	22 – 25
1712	2 800	35
1754	3 800	48
1787	4 578	58
1800	4 812	61
1840	6 341	80
1850	6 838	87
1860	7 256	92

Zdroj: Demografická příručka 2011 [online].

Data byla odhadnuta na územní strukturu roku 2001.

6.2.2 Královská a poddanská města v Českých zemích

Z právního hlediska bychom města v zemích Koruny české mohli rozlišit do dvou základních skupin. *Královská* a *věnná* města byla součástí přímého královského majetku a královské rodině z nich plynuly příjmy. Díky tomuto exkluzivnímu postavení se královská města těšila nejvyšším právním výsadám a byla nejlukrativnějšími místy pro tehdejší život obyvatel. Ve většině případů převyšovala ostatní poddanská města svou

populační velikostí. Během středověku, především ve 13. století, vznikly v Čechách asi čtyři desítky královských měst a dalších zhruba dvacet na Moravě (viz Příloha 11), z nichž nejvýsadnější postavení měla sídelní pražská města: Staré Město, Nové Město a Menší Město (dnes Malá Strana) pražské (HOFFMANN, 2009, s. 437). Chandler a Fox (1974) uvádějí, že ve 14. století se Praha řadila na sedmé místo v populační velikosti mezi evropskými městy.

Věnná města byla speciálním případem královského města, které král odkazoval do osobního majetku královny. V případě některých věnných měst vešel jejich právní statut i do názvu, např. u východočeských měst Hradce Králové a Dvora Králové. Počet královských měst však během středověku a raného novověku kolísal, některá nová města byla povyšována, jiná byla i na několik desetiletí pronajímána šlechtě či přímo přecházela v jejich dědickou držbu. Tento proces byl ještě rapidnější na Moravě, kde do roku 1506 se až na šest měst (Brno, Olomouc, Znojmo, Jihlava, Uničov a Uherské Hradiště) všechna původně královská (*de facto* markraběcí) města dostala do držby šlechty. Podobná situace panovala i ve Slezsku (HOFFMANN, 2009, s. 438–439).

Královská města se původně snažila posilovat svůj politický vliv zřizováním spolků, které se však v českých zemích převážně mýjely účinkem (na rozdíl od německých zemí, kde je dobrým příkladem takové realizace severoněmecká hanzovní liga — viz kapitola 5.2.6.1). Činnost spolků měst se více než v politické a hospodářské rovině projevovala v otázce zajišťování právní bezpečnosti, jež na konci 14. století a především za husitských válek vykrystalizovaly do organizování tzv. *landfrýdů* neboli dohod o míru mezi správními celky v zemi. Politický *zenit* zaznamenala královská města za husitské revoluce jako odraz oslabené královské moci. V dalších desetiletích 15. století královská města s posilováním role stavovského státu postupně vytvořila třetí, tzv. *městský stav*. Na posilování své politické role měla eminentní zájem z důvodů prosazování vlastních ekonomických zájmů a realizace hospodářské prosperity (*Ibid.*, s. 443). Kromě hospodářských výnosů se stala vedle královských hradů důležitými orgány výkonu královské správy. Jejich práva byla omezena až po porážce stavovského povstání proti Ferdinandovi I. roku 1547, k dalšímu oslabení politického vlivu měst pak došlo v pobělohorské době (vydáním *Obnoveného zřízení zemského*). *De iure* však byla královská města svého statutu zbavena až vznikem Československé republiky.

Druhou, mnohem početnější skupinu tvořila města *poddanská*, jež byla součástí vrchnostenského majetku. Jejich obyvatelé byli svázáni povinnostmi vůči vrchnosti (šlechta, církev nebo královská komora), přesto však v praxi musela být do městského stavu povýšena králem, který tato města obdaroval právy (např. právo *várečné*, *mílové*, *trhové* apod.). Další privilegia mohla být poddanským městům udělována opět panovníkem nebo vrchností. Obecně však právní postavení poddanských měst a jejich obyvatel bylo značně nižší než v případě měst královských a bylo velmi variabilní vrchnost od vrchnosti. Poměrně velkým právům se těšila např. jihočeská poddanská města na rožmberských panstvích (*Ibid.*, s. 448).

V českých zemích během středověku vznikl velký počet (několik stovek) poddanských měst a městeček. Jejich síť byla natolik hustá (vzájemná vzdálenost činila často méně než 15 km), že v následujících staletích tento stav vedl k propadu mnohých

z nich v sídla nižšího významu, zvláště na severní Moravě. Hoffmann (*Ibid.*, s. 446) udává, že na počátku 14. století existovalo v českých zemích asi 60 měst a 136 městeček,⁴¹ o století později již okolo 112 měst a 389 městeček a na přelomu středověku a novověku asi 144 měst a 456 městeček, ačkoli vysledovat jejich přesný počet, zvláště u malých městeček pro starší období, bývá díky nekompletnosti pramenů obtížné. Obyvatelstvo poddanských měst se zpravidla počítalo spíše na stovky obyvatel, jen menší část z měst překonala populační hranici tisíce obyvatel (*Ibid.*, s. 452).

6.3 Osídlení českých zemí v novověku

V raném novověku v souvislosti se zámořskými objevy se poněkud prohloubily projevy nepříhodné polohy českých zemí z hlediska kvalitní vodní dopravy. České země se tak v porovnání s italskými státy, Španělskem, Portugalskem a později např. s Nizozemskem a Británií dostávaly do role *semiperiferie*. Důležitost vodních komunikací dokládá fakt, že např. ještě v 1. polovině 18. století se největší podíl obchodu severní poloviny Čech odehrával nikoliv se zbytkovými oblastmi rakouských zemí, nýbrž po Labi se saskými městy, ačkoli se jednalo o zahraniční obchod, kterému nutně byly kladeny větší překážky než obchodu tuzemskému (BĚLINA, 1985, s. 11). Charakter vodních toků, především pak lokalizace českých zemí na styku tří evropských úmoří, měly za následek hospodářské inklinování Čech a Slezska k Prusku a dalším německým zemím (po Labi a Odře) a Moravy k zemím rakouským (BĚLINA – POKORNÝ, 2003, s. 37).

V 16. století se v podhorských a horských oblastech začala prosazovat řemeslnická výroba a produkce plátna a sukna, které byly jedny z mála významnějších exportních komodit, především na východ a jihovýchod Evropy, ale skrz německé kupce také do zámoří (VANÍČEK in ČORNEJ, 2003, s. 239). Přesto však české země byly spíše orientovány na lokální produkci i spotřebu, takže většina zboží mířila na domácí trh (MAUR in HORSKÁ *et al.*, 2002).

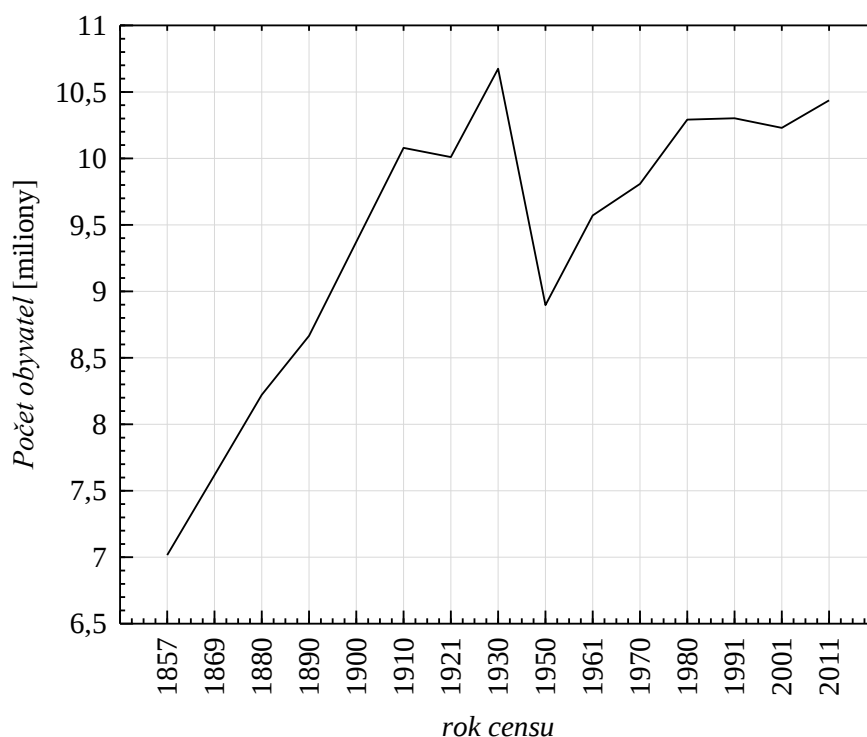
Demografickým otřesem pro české země, stejně jako pro další regiony v Evropě, byla třicetiletá válka (1618–1648). Před válkou žilo v Čechách asi 1,7 milionu obyvatel, po skončení války se počet obyvatel zredukoval na asi 950 tisíc. Morava přišla zhruba o třetinu obyvatel — z původních 900 tisíc po třicetileté válce žilo na Moravě okolo 600 tisíc obyvatel (ČORNEJOVÁ in ČORNEJ, 2003, s. 276). Demografické důsledky válečných operací byly dále ještě umocněny náboženskou emigrací protestantů v následujících desetiletích rekatolizace. Po celé následující staletí po třicetileté válce se česká města dle Bělina (1985, s. 30) potácela mezi ekonomickou stagnací a pokusy o hospodářskou

---

⁴¹ *Městečka*, v německých pramenech *städtchen*, *städtlein* či *markt* (HOFFMANN, 2009, s. 447), od 16. století označovaná rovněž *městyse*, byla sídla ležící svou velikostí na hranici mezi vsí a městem, která byla obdarována některými právy, zpravidla *právem trhovým*. Obecně však vykazovala výraznou redukci městských funkcí a často se agrárním zaměřením příliš nelišila od vesnic.

renesanci. To se začalo ve větší míře dařit až na počátku 18. století. Velkou překážkou hospodářské obnovy bylo také podstatně vyšší fiskální zatížení měst po třicetileté válce.

V této době se z ekonomického hlediska dostávala do popředí spíše poddanská města než královská. Důvody byly zřejmě rozmanité, v zásadě ale poddanská města těžila ze svého ústředního postavení v rámci panství a rovněž po finanční stránce nebyla tolik zatěžována ve srovnání s městy královskými (KLÍMA, 1955, s. 120). Určité výhody přinášela i povlovná aplikace tehdy moderních poznatků *merkantilismu* (ČORNEJOVÁ in ČORNEJ, 2003, s. 277), který razil teorii aktivní obchodní bilance (tedy převahu exportu hotových výrobků nad exportem surovin či importem) plně ve shodě se soudobými etatistickými představami formujícího se absolutismu. Měštům, v relativním pohledu především těm královským, se už nepodařilo obnovit své politické postavení, které ztratila po vydání *Obnoveného zřízení zemského* (1627 pro Čechy, 1628 pro Moravu).

Obr. 17. Vývoj počtu obyvatel na území České republiky dle dat z censů 1857 až 2011.

Zdroj:

data z let 1857 až 2001 převzata a upravena z: *Obyvatelstvo na území České republiky od 5. – 6. století [online]*

data pro rok 2011 z: [http://www.scitani.cz/sldb2011/redakce.nsf/i/tab_3/\\$File/ZVCR003.xls](http://www.scitani.cz/sldb2011/redakce.nsf/i/tab_3/$File/ZVCR003.xls) [online]

6.3.1 Česká města 18. století: v předvečer průmyslové revoluce

Jak již bylo naznačeno, lepší ekonomické podmínky se začaly po třicetileté válce a následném padesátiletém regresu formovat pro města poddanská. Nové ekonomické snahy vrchnosti, ovlivněné merkantilistickými myšlenkami, vedly ve větší míře

k podnikání. K rozmachu došlo převážně v severočeských a východočeských městech (např. Liberec, Česká Lípa, Rychnov n. K., Litomyšl apod.), kde začala vzkvétat především textilní výroba, jejíž počátky v těchto regionech často spadají do 16. století (ČORNEJ, 2003, s. 239 a 281). Tyto regiony byly charakteristické vysokou hustotou osídlení — Musil (2001, s. 278) udává, že hustota osídlení na Liberecku nebo ve šluknovském výběžku dosahovala hodnot jako např. v Lombardii, tedy v regionech s nejvyšší hustotou osídlení v Evropě. Později se dalším významným průmyslovým odvětvím stala sklářská výroba, lokalizovaná především v severních Čechách (Liberec, Rumburk ad.).

Typologicky novým výrobním uzlem — v kontrastu s překonanou starou cechovní strukturou měst — se stávaly *manufaktury*. Právě proto první manufaktury vznikaly ve venkovských oblastech, často v podhorských lokacích. Docházelo tak k částečné transformaci těchto rurálních sídel na semiurbánní struktury (MAUR in HORSKÁ *et al.*, 2002). Zpočátku nejběžnější byla plátenická výroba po jednotlivých usedlostech, kterou vykupovali tzv. *faktoři*. Jednalo se o tzv. *rozptýlenou manufakturu* neboli *faktorský systém*. Druhým typem byla tzv. *manufaktura centralizovaná (koncentrovaná)*, kde již celý výrobní proces probíhal na jednom místě. První takové manufaktury vznikaly v Čechách již na konci 17. století, jejich největší rozmach však přišel až v polovině 18. století. Nejběžnějším výrobním odvětvím centralizovaných manufaktur se stalo plátenictví.

Na přelomu 18. a 19. století začalo docházet k zavádění strojů do výroby. Roku 1797 byla uvedena do provozu první strojní přádelna na vodní pohon ve Verneřicích u Děčína. První parní stroj na našem území byl roku 1814 instalován v Brně, které se v následujících letech stalo významným průmyslovým centrem s 15 tisíci dělníky v roce 1848 (KUČA, 2000).

6.3.2 Česká města a průmyslová revoluce

Přítomnost vhodných vodních toků pro strojní pohon limitovala prostorový rozvoj průmyslu, který se tak koncentroval převážně v horských příhraničních oblastech Čech. Zavádění parního stroje odbouralo tento lokalizační problém a nastartovalo prostorovou disperzi průmyslové výroby v českých zemích (BĚLINA – POKORNÝ, 2003, s. 37 a 74–75). Tu akceleroval od 30. let 19. století také rozvoj železnic.

První železnice na našem území, tzv. *Severní dráha císaře Ferdinanda*, spojila ve 40. letech Vídeň se solnými doly v Bochni v Haliči. V roce 1845 byla železnice dobudována do Prahy a v následujících letech byly severočeské regiony spojeny se Saskem (SRB, 2004). Velmi záhy se však *Severní dráha císaře Ferdinanda* stala klíčovou pro rozvoj jiného průmyslového odvětví, kterým bylo železářství a těžba černého uhlí na Ostravsku. Již v roce 1828 bylo rozhodnuto o výstavbě železářny *Rudolfova huť* ve Vítkovicích u Ostravy, která byla uvedena do provozu o dva roky později a jejíž velkou zakázkou se staly dodávky kolejnic právě pro stavbu železnice do Haliče. Ložiska černého uhlí, které bylo hlavním energetickým zdrojem pro výrobu páry, byla na Ostravsku významným lokalizačním faktorem pro dynamický rozvoj průmyslu. Dalšími významnými průmyslovými regiony se začaly stávat Kladensko a Plzeňsko.

Dle Musila (2001, s. 278) však průmyslová revoluce v prostředí českých zemí modifikovala převážně stávající strukturu venkovských a městských sídel a jejich předměstí — k zakládání nových sídel už prakticky nedocházelo.

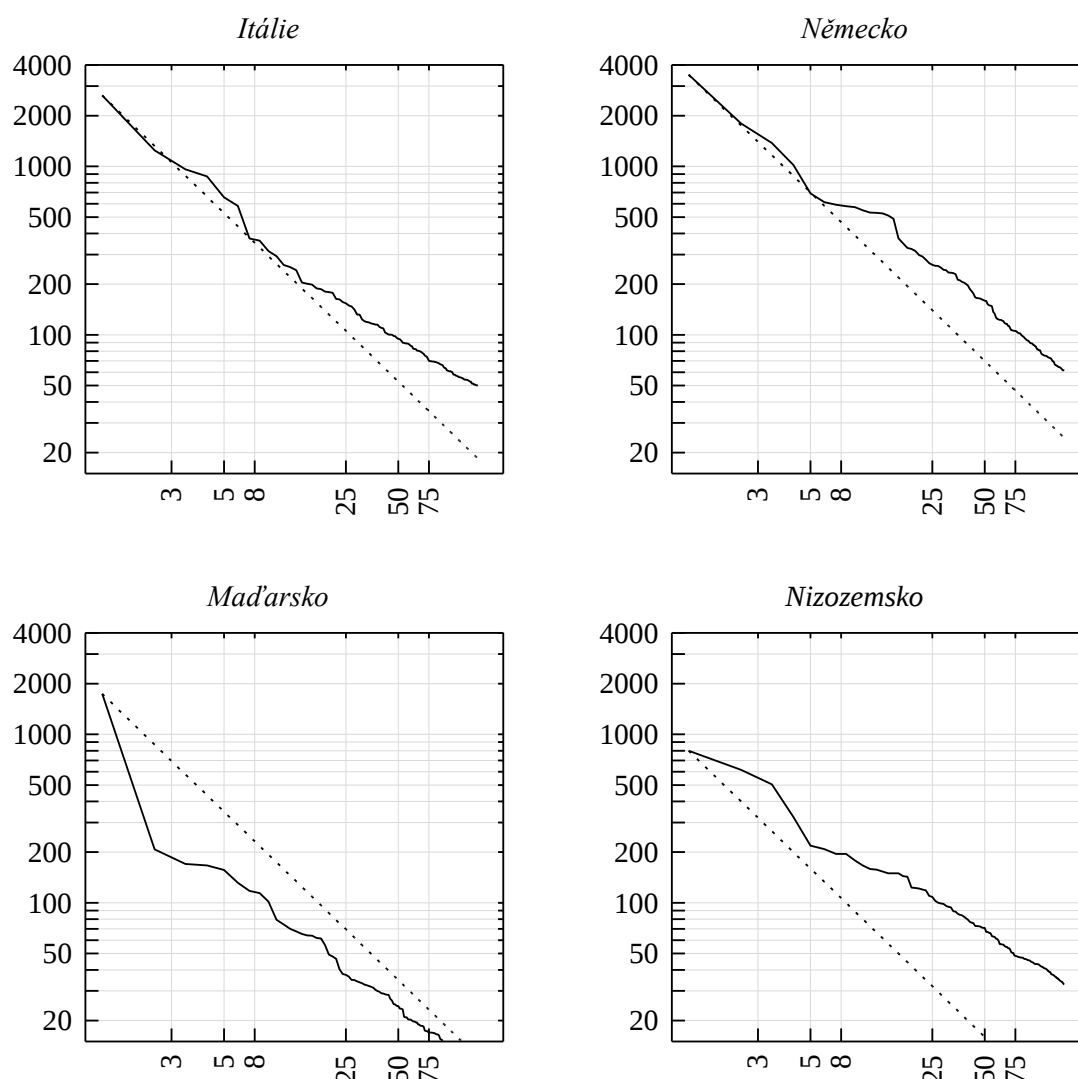
7 EVROPSKÝ SÍDELNÍ SYSTÉM: VÝSLEDNICE ČASOPROSTOROVÝCH PROMĚN

V následující části se pokusím shrnout základní vývojové tendence sídelního systému vybraných evropských zemí. Tyto trendy si můžeme nejdříve demonstrovat na příkladu průběhu rank-size křivek čtyř modelových států Evropy. Jedná se o Itálii, Německo, Maďarsko a Nizozemsko, jejichž rozdílný historický vývoj je částečným odrazem současného rozdělení měst podle populační velikosti. Některým dalším modelovým zemím je věnován prostor za tímto srovnáním.

V konfrontaci s Obr. 1, který charakterizuje základní druhy rozdělení velikostí sídel v sídelních systémech, demonstuje následující Obr. 18 průběh rank-size křivek pro několik prvních desítek měst sídelních systémů uvedených čtyř zemí, by bylo možné označit průběh křivky u Itálie za velmi blízký ideálnímu rank-size rozdělení, především pak v horní části křivky, v případě Německa za *counter-primacy distribution*, kde od 8. pozice je možné vysledovat mimořádně silné pozice sídel. Sídelní systém Maďarska je pak příkladem *primacy distribution*, kde všechny ze 143 sledovaných sídel vykazují nižší populační hodnoty, než by jim přidělovalo rank-size rozdělení. Polycentrický systém Nizozemska je přechodným typem mezi *oligarchic* a *counter-primacy distribution* a již od druhého města vykazuje silné pozice následujících sídel.

Je však opět potřeba zdůraznit, že rank-size křivky se konstruují podle velikosti největšího města a je tedy značně diskutabilní, do jaké míry je následný průběh Zipfovy křivky reprezentativní pro většinu měst sídelního systému, uvážíme-li skutečnost, že v mnoha případech představuje populační velikost prvního města statistický extrém. Další otázkou je dolní hranice, pro kterou křivku zkonstruujeme (v těchto případech pro 143 měst), neboť sídla menších velikostí se mohou od průběhu rank-size křivky značně odlišovat (*viz* kapitola 4.1.1.1 a výrok Maleckého).

Na území **Itálie** a Německa až do 60., resp. 70. let 19. století existovala řada více či méně suverénních, v mnoha případech *de facto* městských států, formálně zastřešených existencí Svaté říše římské, čemuž by odpovídala větší decentralizace sídelního systému těchto zemí (např. PUMAIN, 2003, s. 10 a 15). Sídelní systém Itálie zhruba odpovídá průběhu rank-size křivky, zatímco systém Německa vykazuje poměrně silné populační pozice na úrovních od šestého města. U obou případů však v dolních pozicích nacházíme populačně silnější sídla. Druhým ovlivňujícím faktorem v případě Německa může být jeho intenzivnější industrializace na rozdíl od Itálie.

Obr. 18. Příklady rank-size křivek pro sídelní systémy čtyř evropských zemí. Přerušovanou linií je vyznačen ideální průběh rank-size křivky, plnou linií pak reálná populační velikost jednotlivých měst systému. Na ose x je vyneseno pořadí sídel, na ose y populační velikost sídla (v tisících).

Zdroj: vlastní tvorba dle urbanaudit.org (data pro rok 2004).

Dle de Vriese (2007, s. 115) již na počátku 17. století sídelní systém politicky fragmentovaného **Německa** vykazoval konkávní rozdělení s velkým množstvím regionálních center, přičemž žádné z nich nemohlo aspirovat na roli vedoucího města. Clark (2009, s. 116) doplňuje, že ohnisko urbanizace těchto středně velkých regionálních metropolí leželo především na jihu a jihovýchodě dnešního Německa, kde např. Augsburg během 16. století zdvojnásobil svou populační velikost na 48 tisíc obyvatel a stal se významným ekonomickým a kulturním centrem, podobně jako Norimberk a další města.

Nicméně, populační velikost Augsburgu opět prodělala dramatický pokles na méně než polovinu své dosavadní hodnoty v 17. století, kdy dynamický rozvoj německých

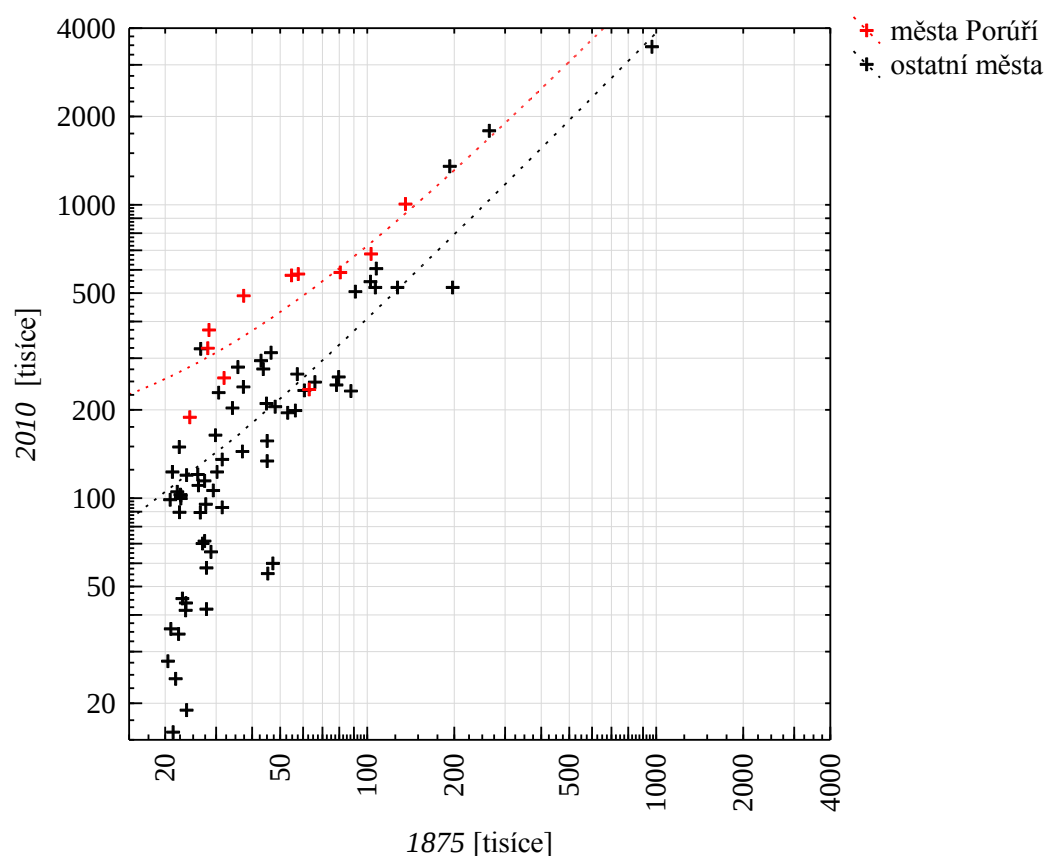
měst byl silně narušen v důsledku ničivé a zdoluhavé třicetileté války, především pak v Braniborsku, Meklenbursku a Porýní. Pokles obyvatelstva byl mimořádný díky ničivé synergii války a morové epidemie, která zasáhla oblasti dnešního středního Německa v 30. letech 17. století. Existovaly však i výjimky, které z takto rozsáhlého válečného konfliktu dokázaly těžit. Populace Hamburku například během první poloviny 17. století vzrostla ze 40 na 75 tisíc obyvatel,⁴² neboť dobře fortifikované město se stalo útočištěm pro obyvatelstvo z mnoha regionů, stejně jako významným finančním a hospodářským uzlem ve válkou paralyzované západní Evropě (*Ibid.*, s. 117).

V následujícím období až do počátku 19. století v důsledku urbanizace, demografického rozvoje a intenzifikace zemědělství, stejně tak silícím vlivem Pruska a ekonomickým růstem Hamburku, začalo docházet k transformaci sídelního systému na log-normální rozdělení. Již v 19. století se rovněž počala formovat konurbace v Porúří (*Ruhrgebiet*), což dokládá mj. Příloha 5, nicméně počátky ekonomické prosperity zdejších center spadají, podobně jako u dalších německých měst, do 16. století. Hall (1977, s. 118–149) hovoří o prostoru Porýní a Porúří jako o oblasti s nejvyšší koncentrací obyvatel na evropském kontinentu. Udává, že žádné z měst nevykazuje vedoucí pozici (největší Kolín n. R. dosahoval t. č. populační velikosti asi 850 tisíc obyvatel), ačkoli se v regionu nachází 22 stotisícových měst. Obr. 19 demonstruje, že města v Porúří rostla mezi léty 1875 a 2010 rychleji než většina měst Německa (vztaženo k dnešnímu území).

Nejdynamičtější vývoj však od 18. století prodělával Berlín. V roce 1701 se stal hlavním městem Pruského království a jeho populační velikost čítala asi 30 tisíc obyvatel. Během 18. století byly odstraněny hradby města a vlivem toho kroku a kumulace administrativních funkcí jakožto centra pruského státu se rozloha města za sto let zdvojnásobila a obyvatelstvo se rozrostlo na 170 tisíc. O půlstoletí později, v roce 1850, kdy již probíhala průmyslová revoluce, žilo v Berlíně více než 400 tisíc obyvatel a demografický nárůst dále akceleroval, neboť o dvacet let později (okolo roku 1870) se počet obyvatel zdvojnásobil na 800 tisíc a k dalšímu zdvojnásobení došlo o dalších dvacet let později, kdy roku 1890 Berlín čítal 1 600 000 osob. V roce 1925 již ve Velkém Berlíně žilo 4 miliony obyvatel (HOHENBERG – LEES, 1995, s. 215–216).

---

⁴² Stejně hodnoty uvádí i de Vries (2007, s. 273).

Obr. 19. Populační vývoj 76 největších měst Německého císařství (1871–1918) dle cenzu z let 1875 a 2010. Červené body označují ta města v Porúří, která v roce 1875 měla více než 20 000 obyvatel.

Zdroj: vlastní zpracování dle dat censů 1875 a 2010.

Zemědělské **Maďarsko** (dle teorie Berryho, 1961, s. 583–584) představuje sídelní systém s jasnou dominancí Budapešti, zatímco populační pozice Amsterdamu v polycentrickém systému Nizozemska, jehož města vykazují vyšší stupeň industrializace a orientace na služby (často služby spojené s dopravní infrastrukturou), není tak zřetelná. Další příčina dominance Budapešti může ležet ve vývoji sídelního systému do roku 1918, kdy Budapešť byla centrem podstatně většího státního celku,⁴³ než je dnešní Maďarsko (VOTRUBEC, 1980, s. 248).

Jak uvádí Dijkink (2000, s. 69), k polycentrickému rozložení sídelního systému **Nizozemska** přispívá i určitá dělba funkcí mezi největšími centry, které ve většině případů

⁴³ Více o této problematice bylo pojednáno v kapitole 5.5. Sídelní systém teritoria bývalých *zemí Svatoštěpánské koruny* kartograficky zobrazuje Příloha 6.

zajišťuje v rozhodující míře hlavní město. Amsterdam je hlavním ekonomickým centrem, zatímco Rotterdam jako největší přístav Evropy je transportním uzlem Nizozemska. Haag je sídlem vlády a Utrecht těží ze své centrální pozice ve státě, kterou navíc umocňuje jeho úloha nejvýznamnějšího železničního uzlu v zemi. Další významnou úlohou Utrechtu je jeho role univerzitního města. Obecně však celková míra urbanizace, která, jak již bylo uvedeno, dosahovala v 70. letech 17. století mimořádných 42 % (CLARK, 2009, s. 114–115), a polycentricita systému, souvisí s obchodními aktivitami nizozemských měst od 16. století.

Podobným případem k Maďarsku by se ve stejném makroregionu střední Evropy mohl jevit i příklad sídelního systému **Polska**. Polsko ve svých dějinách prodělávalo poměrně dynamický územní vývoj. V první polovině 16. století stanula Polsko-litevská unie (*I. Rzeczpospolita* či *Republika obou národů*, tj. *Rzeczpospolita Obojga Narodów, Polskiego i Litewskiego*) na vrcholu svého teritoriálního rozmachu, kdy sahala od Baltského moře téměř až k moři Černému, na východě pak dobyla velká území na úkor tehdy oslabené moci carského Ruska (období tzv. *smuty*). V roce 1619 *Republika obou národů* čítala rozlohu 990 tisíc km² (JEZIERSKI – LESZCZYŃSKA, 2003). Během 18. století ale celková moc Polska začala slábnout, především na mezinárodně-politické scéně, čehož využili sousedé Polska a během tzv. *trojího dělení* si území *Rzeczpospolity* zcela rozdělili. Před prvním dělením (1772), během kterého si Prusko, Rakousko a Rusko rozdělili část území, činila rozloha Polska 733 tisíc km². Před druhým dělením (1793), kterého se účastnili jen Prusko a Rusko, již Polsko čítalo 522 tisíc km² a před třetím dělením, které realizovaly opět všechny tři mocnosti roku 1795 a které vymazalo samostatné Polsko z mapy Evropy, byla rozloha *Rzeczpospolity* „pouhých“ 215 tisíc km² (CZUBATY, 2006, s. 218 a 228).

Samostatné Polsko bylo obnoveno až po první světové válce⁴⁴ v roce 1918, avšak v několika následujících letech vedlo války o území se svými sousedy (Československo, Sovětský svaz a efemérní ukrajinské celky, Litva) či na základě plebiscitů bylo rozhodováno o připojení či nepřipojení některých regionů (např. spory s Německem o Horní Slezsko aj.). V té době Polsko získalo úzký koridor k Baltskému moři, na jehož březích začalo v místě bezvýznamné vesnice budovat zcela nový přístav Gdyně (*Gdynia*) (ŘEZNÍK, 2002, s. 172).

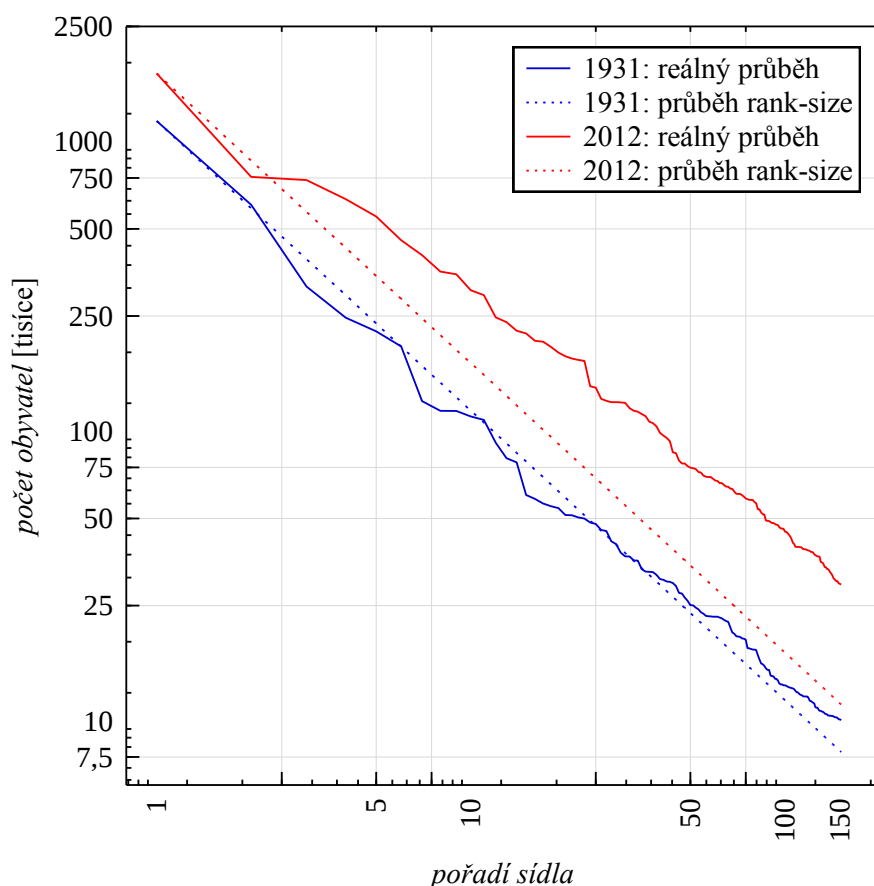
Obr. 20 demonstruje průběh rank-size křivek pro 150 největších měst meziválečného Polska (*II. Rzeczpospolita*, data z cenzu 1931) a pro stejný počet měst současného Polska (data z cenzu 2012). Na první pohled je patrné, že sídelní systém meziválečného Polska (viz Příloha 7A) téměř odpovídá ideálnímu průběhu Zipfovy křivky, zatímco sídelní systém dnešního Polska je charakteristický celkově silnější pozicí všech měst až do posledního sídla, které graf zobrazuje. Stejně tak i z další mapové přílohy

⁴⁴ Neuvažujeme-li např. loutkové Velkovévodství varšavské za napoleonských válek či poměrně krátkou existenci malé Krakovské republiky (1815–1846) apod.

(Příloha 7B) je v případě současného sídelního systému Polska patrná vyšší decentralizace a mj. i dynamický růst již zmíněného přístavního města Gdynia, který nastartovala meziválečná epocha.

Tento proces proměny sídelního systému mezi lety 1931 a 2012 má patrně více příčin. Nemalý vliv jistě měl razantní posun hranic po druhé světové válce, kdy rozsáhlá území na východě připadla Sovětskému svazu, konkrétně Litevské, Běloruské a Ukrajinské SSR. Ačkoli se jednalo o značně velké území, bylo charakteristické poměrně malými městy, výjimky tvořily pouze města Lvov (*Lwów*) a Vilnius (*Wilno*). Naopak Polsko získalo na úkor Německa území na západě (Pomořany, Velkopolsko, Slezsko) a na severu (jižní část bývalých Východních Prus), z kterých sice bylo odsunuto německé obyvatelstvo, avšak celý region byl charakteristický přítomností poměrně starých a velkých měst. Mezi největší patří např. Vratislav (*Wrocław*, německy *Breslau*), Gdaňsk (*Gdańsk*, německy *Danzig*, mezi válkami svobodné město pod patronací Společnosti národů) či Štětín (*Szczecin*, německy *Stettin*). Celkově se tedy sídelní těžiště Polska „posunulo“ do více urbanizovaných a industrializovaných oblastí Evropy, čímž se dostáváme ke druhému důvodu.

Tímto druhým a pravděpodobně i významnějším důvodem takovéto proměny, která se za dobu osmdesáti let mezi roky 1931 a 2012 udála, je proces silné urbanizace, která byla odstartována po druhé světové válce v souvislosti s budováním průmyslu v komunistickém Polsku. Urbanizací byla zasažena zvláště bývalá německá města v hornoslezské průmyslové aglomeraci na rozdíl od východních, spíše agrárních regionů (MUSIL, 2001, s. 286). Při porovnání map v příloze (Příloha 7) je patrný výrazný vliv urbanizace i v oblasti katovické konurbace (ROMPORTLOVÁ – SLÁDEK, 1994, s. 79), jehož příčinami byly rozvoji hutnictví, ocelářství a dalších průmyslových odvětví spolu s přítomností zásob nerostných surovin (uhlí).

Obr. 20. Rank-size křivky pro 150 největších měst druhé polské republiky (1918–1939) a současného Polska (po 1945). Přerušované linie zobrazují ideální průběh rank-size křivek odvozené od *t. č.* populační velikosti Varšavy, plné linie reflektují reálný stav podle dat z cenů 1931 (modrá) a 2012 (červená).

Zdroj: vlastní zpracování dle dat cenů 1931 a 2012.

Za částečně analogický příklad k Polsku můžeme uvést i vývoj sídelního systému **Rumunska**. Jak již bylo uvedeno na několika místech výše, území Sedmihradska, Valašska a Moldavska,⁴⁵ které tvoří největší historické země dnešního Rumunska, bylo po velmi dlouhou dobu rozděleno mezi několik státních útvarů. Sedmihradsko bylo již v 10. století připojeno k Uherskému státu; zatímco Valašsko a Moldavsko tvořily ve středověku nezávislá knížectví. Během 15. a 16. století se všechna tři knížectví dostala pod vliv

⁴⁵ Moldavskem je zde myšleno historické území Rumunska, rozprostírající se na východ od Karpat po řeku Prut, která tvoří hranici Rumunska s Moldavskou republikou. Většinu území dnešní Moldavské republiky tvoří historická oblast Besarábie.

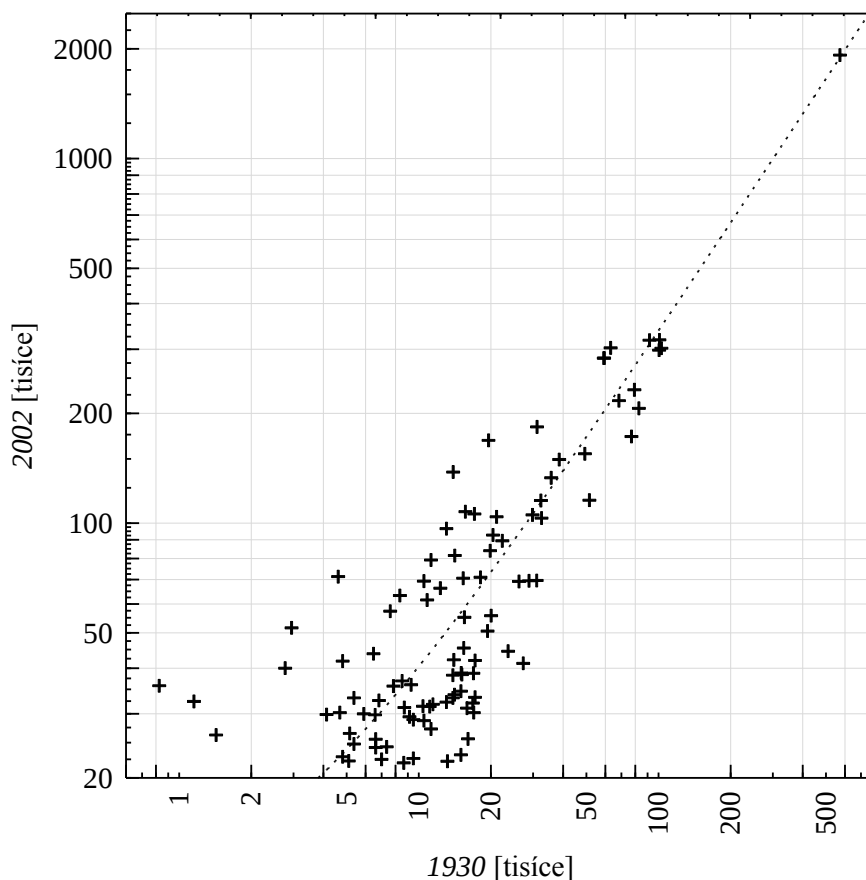
expandující osmanské říše, avšak se značnou mírou autonomie. Sedmihradsko ale roku 1699 na základě *karlovického míru* připadlo rakouské monarchii.

Dle dokumentů fiskální povahy žilo v Moldavsku v roce 1774 asi půl milionu obyvatel, v roce 1803 ne více než 700 tisíc (urbánní populace tvořila 9,11 %), v roce 1832 již 1,2 milionu (urbánní populace 10,86 %) a před sjednocením s Valašskem roku 1859 asi 1,7 až 1,8 miliónu osob, z čehož ve městech žilo 21,75 % obyvatel (IONCIOAIA in FREITAG *et al.*, 2011, s. 54). Urbánní populace moldavských měst se mezi roky 1831 a 1859 zdvojnásobila, přičemž města na severu země (např. Fălticeni a Dorohoi) svou populaci dokonce zčtyřnásobila (BOICU, 1963, s. 286–288). Valašsko v roce 1832 čítalo asi 2 miliony obyvatel a před sjednocením asi 2,5 milionu (PLATON, 1985, s. 56), z čehož urbánní populace tvořila ne více než 80 tisíc (ZANE, 1980, s. 212). Během 19. století postupně Valašsko i Moldavsko získávaly stále větší autonomii na osmanské moci, až roku 1859 došlo k jejich sjednocení do jednoho státního útvaru — Rumunského knížectví.

Rumunsko, později povýšené na království, získalo po první světové válce rozsáhlá území poraženého Rakousko-Uherska (Sedmihradsko, Temešvárský Banát a Severní Bukovinu), bolševického Ruska (Besarábie a Budžak) a Bulharska (Jižní Dobruža, tzv. *Cadrilater*). Od uherské části Rakousko-Uherska tak Rumunsko získalo velká města, jakými jsou Kluž (Cluj-Napoca), Oradea, Arad, Satu Mare, Brašov, Sibiu či Temešvár (Timișoara), od předlitavské části monarchie pak centrum Bukoviny Černovice (*Cernăuți*, dnes na Ukrajině ležící Černivci). Od Ruska Rumunsko získalo Kišiněv (*Chișinău*), dnes hlavní město Moldavské republiky.

Ve 20. století mnohá sídla prodělala dynamický vývoj. Dle mapové přílohy (Příloha 9) je možné identifikovat míru populačního nárůstu mezi lety 1930 a 2002 těch rumunských sídel, jejichž populace v roce 2002 přesahovala 20 tisíc obyvatel. Dlužno podotknout, že ne všechna z těchto sídel byla v roce 1930 klasifikovaná jako města (*orașe*); v Rumunsku totiž hodně sídel rurálního charakteru přesahuje i hranice 10 tisíc obyvatel. Naopak, mnohá sídla, klasifikovaná jako města, pětitisícové hranice v roce 1930 nedosahovala.

Z mapy je patrná koncentrace významných růstových jader na území Rumunska. Jedná se především o průmyslová centra, kde rozvoj průmyslu či těžba surovin (např. uhlí v Comănești či ropné rafinerie v Onești, Năvodari a Pitești) způsobily v relativní míře velký nárůst obyvatelstva mezi uvedenými lety, především pak v éře socialismu, podobně jako v jiných zemích střední a východní Evropy. Na druhou stranu, starobylá a populačně velká sídla typu Jasů (Iași), Galace (Galați), Oradei či Bukurešti pochopitelně radikální rozvoj v relativním měřítku nezaznamenala.

Obr. 21. Populační vývoj 100 největších měst meziválečného Rumunského království (1918–1940) a současného Rumunska (po 1945).

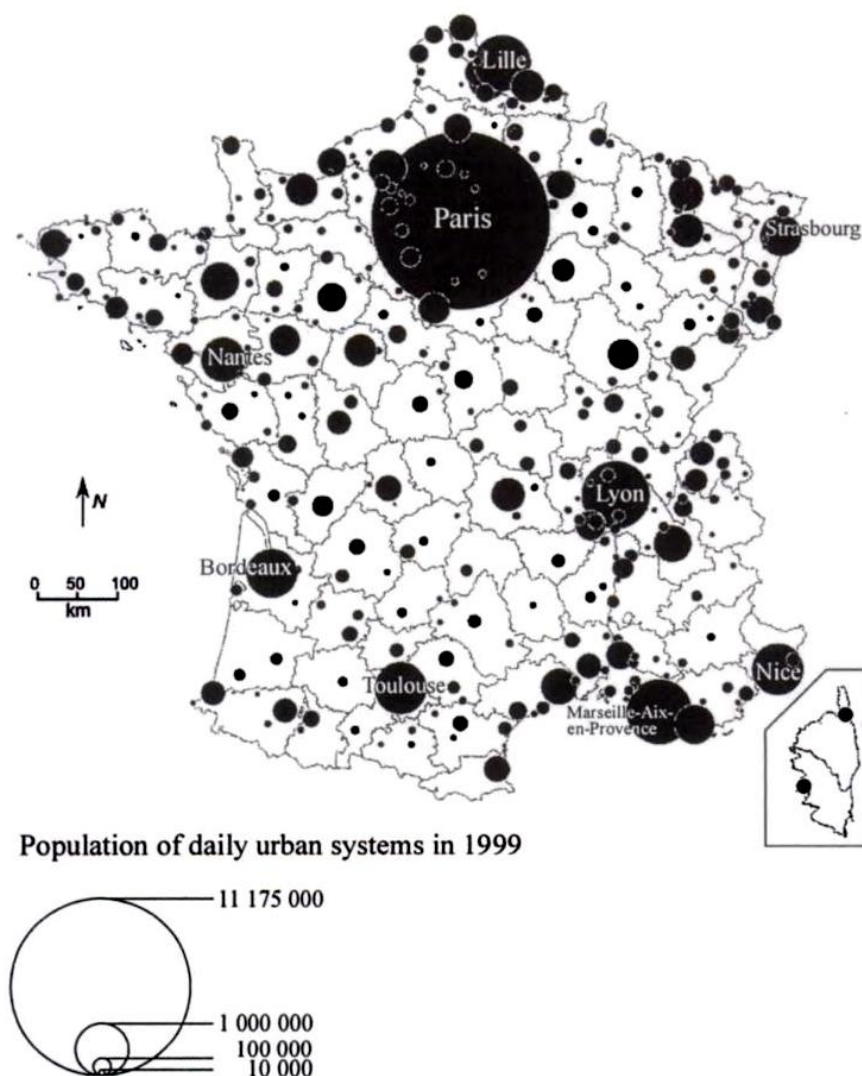
Zdroj: vlastní zpracování dle dat censů 1930 a 2002.

Velká Británie vykazuje určitá specifika. Jak již bylo uvedeno, v raném novověku vykazoval sídelní systém území dnešní Velké Británie výraznou dominanci vedoucího města Londýna. V 11. století Anglie čítala 111 *borough* (samosprávných měst), přičemž populační velikost Londýna byla asi 10 tisíc obyvatel (HOHENBERG – LEES, 1995, s. 55, přičemž Chandler, 1987, uvádí mírně vyšší údaje: pro rok 1000 hodnotu 15 tisíc, pro rok 1100 hodnotu 25 tisíc obyvatel). V roce 1300 se počet *borough* rozrostl na 480 v Anglii a dalších 70 ve Walesu. Londýn v té době dle Dogshona a Butlina (1978) čítal asi 50 tisíc obyvatel (Chandler, 1987, uvádí hodnotu 45 tisíc). Pravděpodobně z důvodu demografické krize 14. století uvádí Clark (2009, s. 116) podobnou hodnotu (50 tisíc obyvatel) i pro konec 15. století, avšak zdůrazňuje rapidní nárůst, který postihl Londýn v následujícím období: již za anglické občanské války, tj. v polovině 17. století, populace Londýna činila asi 400 tisíc obyvatel.

Již jsme zmínili, že právě v této době leží původ vedoucí pozice Londýna, která svým vlivem „překračuje Lamanšský průliv“, nicméně během 16. století dochází k růstu a upevňování pozice větších lokálních anglických center. Sídla menších velikostí v obecné

míře vykazovala střídavé fluktuace. Jejich důvodem dle Clarka (*Ibid.*) byla relativně vysoká hustota takovýchto ekonomicky málo specializovaných menších center a z toho pramenící vyšší konkurence.

Během průmyslové revoluce, která na evropském kontinentu vypukla právě v Británii, došlo k rozvoji převážně textilního a hutního průmyslu v masovém měřítku, což vedlo k urbanizaci a růstu velkých i původně menších center (viz Obr. 12).

Obr. 22. Francouzský sídelní systém v roce 1999. Populační velikosti sídel jsou vymezeny jako *dojížd'kové regiony* (daily urban systems).

Zdroj: PUMAIN in GEYER, 2002, s. 122.

Vedle Londýna je další významnou metropolí západní Evropy Paříž, která byla skupinou GaWC klasifikována jako jediné evropské *alfa plus* město (viz kapitola 5.5.4). Sídelní systém **Francie** však ve srovnání s Velkou Británií vykazuje výrazné odlišnosti.

Především, ačkoli velká města jsou pravidelně rozložená po celém území státu, historický vývoj francouzského osídlení nezformoval rozsáhlé konurbace a aglomerace jako tomu bylo v Británii či v Porýní. Důvodem je pravděpodobně nižší hustota osídlení ve Francii (PUMAIN in GEYER, 2002, s. 121).

Důvodem může být také dřívější nástup demografického přechodu ve Francii, neboť během 19. století docházelo k nižšímu růstu urbánní populace než např. v zemích severní Evropy (BAIROCH in SACHS, 1996). Pumain (in GEYER, 2002, s. 123) uvádí, že roční přírůstek urbánní populace ve Francii činil asi 1 % ročně, zatímco v Británii tento přírůstek činil 2 %. Francie i nadále zůstávala zemí a velkým podílem venkovského obyvatelstva. Urbánní populace převýšila venkovskou až ve 30. letech 20. století, přičemž Velká Británie měla více než 50 % urbánní populace již v polovině 19. století a Německo okolo roku 1880. Rychlý nárůst urbánní populace zaznamenala Francie až po druhé světové válce, kdy v 60. letech roční přírůstek dosáhl 1,8 % ročně.

8 ZÁVĚR

Historický vývoj sídelního systému Evropy představuje značně *komplexní* problematiku, jednak z důvodu velkého množství ovlivňujících faktorů, dále pak pro velmi dlouhou dobu, po kterou se vyvíjel. Současná podoba evropského sídelního systému je výslednicí dlouhodobého působení často nahodilých procesů a interakcí široké palety sociálních, kulturních, ekonomických, politických a dalších vlivů a jejich proměn v čase, které v prvopočátku determinovaly ve větší míře přírodní podmínky. V úvodních kapitolách prezentované kvantitativní modely a metody výzkumu mají tedy pro svou jistou schematicnost obecnou platnost pouze v omezené míře. Pumain (2000, s. 84; 2003, s. 1) klade otázku, zdali takto složitý a komplexní systém může být vyjádřen a charakterizován s pomocí statistických a matematických modelů, které byly primárně vytvořeny pro jevy v přírodních vědách.

Problematika realizace plošné a pokud možno široké kvantitativní analýzy nejen současného stavu, ale především historického vývoje evropského sídelního systému, je komplikovaná z důvodů, které již byly zmíněny na předcházejících stranách věnovaných metodice výzkumu. Jde především o problémy:

- *Definice města*: město bývá charakterizováno nejrůznějšími způsoby (na základě sociálních, kulturních, ekonomických či politických funkcí), často však jako prostor relativně menších rozměrů s relativně vyšším počtem trvale usazeného obyvatelstva, nicméně žádná určitá prahová hodnota hustoty osídlení, která by urbánní sídlo odlišovala od rurálního osídlení, není stanovena (PUMAIN, 2003, s. 2). Rovněž je pravděpodobně potřeba definovat rozdílné funkční charakteristiky „městskosti“ v časové rovině, např. pro města starověku a pro města současná.
- *Prostorové vymezení města*: v minulosti bývalo město od venkovského okolí zpravidla zřetelněji odděleno (např. hradbami), než je tomu dnes, kdy vlivem suburbanizace a dalších procesů městská zástavba proniká pozvolněji do venkovského osídlení. Administrativní hranice města se zkrátka téměř nikdy neshoduje s hranicemi jeho sídelní struktury. Řešením, jak již bylo uvedeno, může být provedení delimitace hranic měst dle několika kritérií, avšak tento krok naráží na následující problém, související s prostorovou nekonzistencí dat, neboť právě hranice měst i pojmy jako *aglomerace* jsou napříč zeměmi definovány odlišnými způsoby (FABMANN, 1986, s. 7).
- *Prostorová nekonzistence dat*: problém pramení z rozdílných statistických definic města, jeho vymezení apod. (což je problém, který je dále umocňován současnou mírou urbanizace a globalizace, tvorbou rozsáhlých aglomerací atp.). Navzdory faktu, že v současnosti probíhají snahy o překlenutí tohoto nedostatku na evropské

úrovni (např. Urban Audit pod patronací Eurostatu, program ESPON⁴⁶ apod.), stále se jedná o databáze zahrnující pouze země Evropské unie (případně i zbytkové země ESVO) s časově omezenou datovou základnou (data za posledních cca dvacet let).

- *Časová nekonzistence dat*: představuje hlubší problém. Dostupnost delších časových řad bývá pro jednotlivé země různá a zahrnuje v detailnější míře poslední dvě století, ačkoli existují více či méně přesné odhady a datové zdroje pro starší dějiny. Dalšími překážkami souvisejícími s tímto problémem mohou být změny státních hranic, rozdílné statistické definice a metody výzkumu v jednotlivých obdobích atd.

S přihlédnutím k těmto omezením jsem tedy považoval za důležitý pilíř práce interpretaci významných procesů v historickém vývoji evropského sídelního systému, založenou na rešerši historiografické a geografické literatury. Poznatky, které jsem prezentoval v rešeršní části práce, bych si nyní dovolil na několika řádcích shrnout.

Osídlení Evropy, převážně její jižní části, sahá svými počátky do druhého tisíciletí před naším letopočtem. Středozemní moře bylo dopravní tepnou, kolem které vznikalo fénické, řecké a etruské osídlení. V době římského císařství vznikala další sídla městského charakteru jižně od jeho severní hranice (tzv. *limes romanus*), mezi nimi i vojenské osady (*castra*), která v době svého vzniku sice nemusela nutně plnit většinu městských funkcí (nejen v dnešním slova smyslu, ale i v soudobém pojetí), později se však rozvinula a přetrvala do období středověku (a v mnoha případech i dodnes), kdy byl položen základ městského osídlení Evropy.

Kolonizační snahy starověkých Řeků a Féníčanů byly motivovány především ekonomickými a demografickými důvody. Ve středověku, který je někdy poněkud nesprávně paušalizován jako období svázané křesťanskou morálkou, ve kterém základní potřeby zisku a prospěchu byly potlačeny, se však v některých ekonomických ohledech nelišil: středomořský obchod zde stále probíhal, ačkoli s mnohými komplikacemi a obdobími silného úpadku (např. expanze Arabů od 7. století a později expanze osmanských Turků). Podobně i v severní Evropě dala idea hospodářského prospěchu vzniknout lize hanzovních měst, která byla významnou ekonomickou silou v regionu celé severní Evropy téměř půl tisíciletí.

Je tedy zřejmé, že ekonomické oživení 16. století bylo sice výrazným impulsem v kontrastu s Evropou předešlého století, poněkud zdecimovanou následky *černé smrti* (jak byla nazývána rozsáhlá pandemie moru, která postihla regiony Evropy mezi léty 1347 až 1351), avšak jak je patrné, kapitalistické mechanismy byly přirozenou výslednicí ekonomického vývoje předešlých staletí, ačkoli byly transformovány do jiných podob a měřítek. Evropa se vlivem pokroku v technologiích a v důsledku zámořských objevů, které započaly již v 15. století, začala stávat světovým hegemonem a v důsledku koloniálních

---

⁴⁶ *European Spatial Planning Observation Network*: Monitorovací síť pro evropské územní plánování.

mechanismů (např. nerovná obchodní výměna s mimoevropskými regiony, drancování zámořských přírodních zdrojů apod.) dále upevňovala svou pozici, která byla otřesena až na bojištích první světové války. Ohniskem kumulace tohoto bohatství a kapitálu byla právě *města*, mezi kterými Benátky, Janov, Antverpy, Amsterdam, Paříž či Londýn byly svého času zvučnými jmény.

Evropský sídelní systém tedy střídavě procházel obdobími konjunktury a stagnace či regrese. Tyto změny, které generovaly populační fluktuace, byly obecným jevem, který koreloval s ekonomickými cykly napříč prakticky všemi obdobími (BRAUDEL, 1972, s. 322). Tyto jevy však jen zřídka nabývaly obecně kontinentálního rázu, stejně tak ne stejnou měrou postihovaly sídla rozdílných hierarchických pozic. Na několika místech v této práci byla demonstrována situace, kdy velká sídla v systému osídlení rostla, zatímco sídla nižších hierarchických kategorií vykazovala populační fluktuace, někdy také výrazný regres. Zde, v případě velkých měst, by se pravděpodobně dostala ke slovu Jeffersonova (1939) myšlenka o kritické akumulaci funkcí, které následně zpětně generují posilování postavení daného sídla v rámci sídelního systému (více viz kapitola 4.1.1.2).

Ekonomické zájmy tedy byly jednou z hlavních sil, které formovaly evropský sídelní systém, zdaleka ne však jedinou. Sídelní systém se dále vyvíjel i v průběhu 20. století, jednalo se ale o poněkud marginální změny a jednotlivosti, které celkovou strukturu evropského sídelního systému již výrazněji nemodifikovaly. Mnohem markantnější změny se v té době odehrávaly na mikroúrovni interurbánních procesů než v makroměřítku sídelních systémů. Za výrazný fenomén by bylo možné označit *globalizaci*, která se stala významným jevem nejen v oblasti urbánní geografie 2. poloviny 20. století.

Evropský sídelní systém tak díky své „zralosti“ a dlouhodobému vývoji vykazuje poměrně vyšší stabilitu a časovou setrvačnost než historicky mladší sídelní systémy (např. Severní Ameriky nebo Austrálie). Setrvačnost a určitou stabilitu systému osídlení dokazují mj. demografické fluktuace, např. populační regrese během 14. a 17. století (velká morová pandemie a třicetiletá válka), které sice po přechodný čas ovlivňovaly charakter sídelního systému, avšak v dlouhodobé perspektivě *longue durée* neznamenal výraznější a trvalé změny. Thomas C. Smith (1973, s. 147) např. uvádí, že velká města Evropy rostla v počtu i populaci v každém mezi 14. a 19. stoletím.⁴⁷ Myslím si, že určitým znakem zralosti systému osídlení Evropy je také absence velkých metropolí světového měřítka, čemuž odpovídala teorie *vedoucích měst*. Londýn, Moskva a Paříž jsou spíše výjimkami, které se přesto nemohou svou populační velikostí srovnávat např. s některými indickými či čínskými metropolemi. Setrvačnost vývoje dokládá také stabilita evropského ekonomického jádra (tzv. *Modrého banánu*) či vzájemná vzdálenost sídel stejné hierarchické pozice, která byla určována úrovní mobility a vyspělosti dopravních

---

⁴⁷ Nicméně, hnací silou růstu urbánní populace často byla migrace venkovského obyvatelstva do měst.

technologií v době formování sídelního systému.⁴⁸ Otázkou zůstává, do jaké míry se naplní predikce formulované v posledních dvaceti letech ve zbylých ekonomických teoriích jádra a periferie, hledajících alternativní jádra hospodářského rozvoje mimo oblast *Modrého banánu*.

Dle mého názoru je možné vyslovit obecný a nepříliš radikální soud (tak trochu v duchu *longue durée*), když uvážíme, že vývoj evropského sídelního systému se pohybuje v cyklech, jejichž individuální délky a dopady na systém jako celek jsou různé. Jak již bylo řečeno, ani natolik radikální vývojové předěly, za jaké je obecně považována např. průmyslová revoluce, zřejmě nezpůsobily generální přeměnu sídelního systému. Její projevy byly dalekosáhlé na úrovni jednotlivých sídel a její dopady mohly být značně selektivní, avšak zdá se, že základní *znaky* systému nebyly narušeny. Zároveň se domnívám, že důležitým determinantem v hodnocení jevů předkládaných v této práci je *volba šíře prostorového i časového měřítka*, v rámci kterého procesy analyzujeme. Jak se jeví demografické dopady *černé smrti* v kontextu vývoje vrcholného středověku a jak v kontextu dějin dvou tisíc let od starověku po současnost? Je navíc složité a poněkud zavádějící porovnávat dopady např. morových epidemií na středověké urbánní osídlení Evropy a současné či nedávno minulé trendy evropské urbanizace. Hodnotíme tyto starší události z perspektivy současníků, nebo je náš soud ovlivněn prizmatem dnešní doby? Jsou data, respektive jejich fragmenty, z kterých rekonstruujeme obraz tehdejších procesů, dostatečně relevantní a nezkreslené? Dokážeme (alespoň částečně) objektivně zhodnotit současné procesy ve vývoji sídelních systémů, nebo je vhodnější zvolit více popisný přístup s vědomím, že objektivnější analýzu a zhodnocení dopadů nám umožní až časový odstup? *Porovnáváme beze zbytku porovnatelné?* V úvodu práce jsem předznamenal, že studium vývoje sídelních systémů představuje komplexní problém. Zřejmě je přece jen vhodné ponechat některé otázky nezodpovězené.

---

⁴⁸ Vzájemná vzdálenost sídel s 10 000 obyvateli činí v sídelních systémech Evropy a Číny méně než 15 km, přičemž vzájemná vzdálenost sídel stejné kategorie v Severní Americe je téměř 50 km (PUMAIN in CHAMPION – HUGO, 2004, s. 238). Podle Pumain (2000, s. 83) tato skutečnost demonstruje historickou setrvačnost sídelního systému, kdy tyto vzdálenosti určovala technologická úroveň dopravy.

9 VYUŽITÍ STUDOVANÉHO TÉMATU VE VÝUCE STŘEDOŠKOLSKÉHO ZEMĚPISU

Téma, kterým se tato práce zabývá, se na první pohled může jevit jako zdánlivě málo využitelné ve výuce zeměpisu na středních školách. Domnívám se však, že při vhodné aplikaci bude možné znalosti této problematiky využít také ve výuce dějepisu, popř. základech společenských věd (právo, ekonomie a další), přičemž chápu toto využití nejen z hlediska *geografie/historie sídelních systémů*, ale rovněž z hlediska využití z oblasti *geografie/historie města*.

Město je entitou často fungující jako ohnisko, ve kterém se prosazovaly inovace a ve kterém se realizovaly společenské změny. Tyto procesy lze na příkladu města dobře demonstrovat obzvláště v jeho vývoji v čase. Právě z tohoto hlediska lze město využít jako vhodný objekt pro demonstraci způsobu života městské society či jako ekonomický model, který různě funguje v odlišných politicko-ekonomických podmínkách (feudalismus × kapitalismus × socialismus).

Myslím si, že přínosné rovněž může být poznání některých statistických jevů a operací, které se k dané problematice vážou: žáci a studenti na ZŠ a SŠ často vnímají učivo probírané v jednotlivých předmětech jako *izolované poznatky* a domnívám se, že ze strany pedagogického sboru není vždy zdůrazněno praktické využití nabytých poznatků. Je proto možné, že pro žáky a studenty by mohla být aplikace některých jednoduchých statistických metod — např. na historickou demografii — zajímavá a přínosná.

Dále se domnívám, že podobný efekt, navíc obohacený o prvky hry, by mohlo poskytnout praktické cvičení, založené např. na genezi sídelního systému dle teorie Gibratova modelu. Vytvoření imaginárního souboru vlastních měst a ovlivňování jejich růstu dle náhodného klíče (např. hodem hrací kostkou) a následné sledování změn může být pro žáky a studenty netradiční činností, která je částečně vyvede ze stereotypu vyučovací hodiny. Věřím, že některá témata, například řádění *černé smrti* ve středověku, mohou být pro studenty velice atraktivní (až šokující) a mohou vzbudit jejich zvědavost. Tématika moru zároveň může posloužit jako sonda do uvažování středověkého člověka, do jeho vnímání světa a problematiky smrti.

Využití v procesu vyučování hraje rovněž klasická literatura vztahující se k problematice měst a vývoje sídelních systémů. Díla Smithe, Malthuse, Pirenna či Braudela (nebo alespoň úryvky z nich vybrané učitelem) mohou posloužit jako dobrý vzdělávací materiál pro výuku především na střední škole.

10 REJSTŘÍK

Rejstřík obsahuje hesla týkající se jmen osob, topografických označení a dalších věcných výrazů (*kurzívou*) obsažených v textu práce. Tučné položky označují umístění, kde je heslu věnován větší prostor; položky označené kurzívou odkazují na citaci díla autora či autorky. Velmi frekventované výrazy, které se týkají tématu práce (např. *Evropa*, *sídelní systém* apod.) nejsou v rejstříku zařazeny. Města jsou řazena dle jejich původního názvu v konkrétním jazyce (tedy nikoli *Benátky*, nýbrž *Venezia* apod.).

Adria	38	Bairoch, Paul.....	55, 60, 93
Afrika	36, 38, 39, 40, 43	Banát	64, 90
<i>aglomerace</i>	26, 88, 93	Barcelona	40, 70, 74
Agrigento	32, 36	Barcino.....	<i>viz</i> Barcelona
Akkerman.....	<i>viz</i> Kyjiv (Kyjev)	Barka.....	36
Akragás	<i>viz</i> Agrigento	Barmen.....	<i>viz</i> Wuppertal
<i>akropolis</i>	35, 43	Bat'a, Jan A.	68
Alexandr III. Makedonský (Veliký)	35	Bavorsko	45
Alexandrie.....	35, 42, 43	Beaverstock, Jonathan V.	73
Alpy	38, 48	Bechtel, Heinrich	45
Amerika		Bělina, Pavel	79, 81
Jižní.....	74	Beloch, Julius.....	32
Latinská.....	74	Bělorusko	
Severní	96, 97	Běloruská SSR.....	88
Amsterdam.....	20, 53, 54, 74, 86, 87, 96	Benedictow, Ole	48
Andalusie	54	Benelux	70
Anglie.....	48, 50, 51, 52, 54, 59, 70, 91	Beograd (Bělehrad).....	58, 74
Anglosasové.....	76	Bergama.....	36
Antiochie.....	43	Bergen.....	50
Antrop, Marc.....	41, 60	Berlín (Berlín).....	70, 74, 85
Antwerpen (Antverpy).....	20, 53, 96	Bern.....	56
<i>apoikia</i>	36	<i>berní rula</i>	15, 22
Apollón	35	Berounka.....	46
Apollónia	<i>viz</i> Sozopol	Berry, Brian J. L.	14, 21, 26, 27, 86
Aquincum.....	<i>viz</i> Budapest (Budapešť)	Besarábie.....	61, 89, 90
Arabové.....	42, 95	Beskydy	76
Arad	90	Bilhorod-Dnistrovskyj	36, 77
Arkádie.....	34	Billy, André	35
Arméni	45	Birmingham	27, 60
Asie	35, 39, 53, 67	Bitola.....	58
Athina (Athény)	32, 33, 43, 57, 58	Blízký východ.....	35, 38, 40, 43
Athénský námořní spolek	32, 35	Blom, Grethe A.....	54
Attika	32	<i>Blue Banana</i>	<i>viz</i> Modrý banán
Auerbach, Felix.....	23	Bodrum	35
Augsburg.....	45, 84	Bochnia	81
Augusta Treverorum	<i>viz</i> Trier (Trevír)	Boicu, Leonid	90
Augusta Vindelicorum.....	<i>viz</i> Augsburg	Bójové.....	75
Austrálie.....	96	Bologna (Boloňa).....	38, 47, 54

- Boomerang* 71, 72
 Borbetomagnus ..... viz Worms
 Bosna.....58
 Bospor 36
 Bracara ..... viz Braga
 Braga 40
 Braniborsko 85
 Braşov (Brašov) 45, 68, 90
 Bratislava 72
 Braudel, Fernand 17, 19, 20, 51, 72, 96, 98
 Bremen (Brémy) 48
 Breslau ..... viz Wrocław (Vratislav)
 Británie (římská provincie) ... viz Velká Británie
 Britské ostrovy 28
 Brno.....19, 72, 78, 81
 Brugge (Bruggy) 49, 50
 Brunet, Roger 70
 Bruxelles (Brusel) 53, 70, 74
 Bucureşti (Bukurešť).....56, 58, 69, 74, 90
 Buda 63
 Budapest (Budapešť) 28, 45, 63, 64, 70, 72, 74, 86
 Budžak 90
 Bucharin, Nikolaj I.....67
 Bukovina 61, 90
 Bulharsko 58, 60, 90
 Burgenland 62, 64
 Burgundsko 48
 Burian, Jan 34, 35, 36, 37, 38, 39
 Butlin, Robin A. 91
 Byrne, Joseph P.....49
 Byzantion ..... viz Istanbul
 Cádiz 37, 54
 Cadrilater..... viz Dobruža
 Caere 38
 Caesaraugusta..... viz Zaragoza
 Cambridge.....47
 Cartagena 40
 Carter, Francis W. 57
 Carthago Nova ..... viz Cartagena
 Cařihrad..... viz Istanbul
 Castra Regina .... viz Regensburg (Řezno)
castrum.....40, 44, 95
 Ceauşescu, Nicolae 45, 69
 Cernăuţi ..... viz Černivci (Černovice)
 Cidlina.....46
 Cipolla, Carlo M. 49
civilizace
     mínojská.....32
     mykénská 32, 37
 Clark, Peter A. 20, 32, 46, 47, 48, 51, 53, 54, 55, 56, 58, 84, 85, 87, 91, 92
 Claval, Paul 21, 55, 56
 Cluj-Napoca (Kluž).....18, 90
 Colonia Agrippina ..... viz Köln (Kolín nad Rýnem)
 Comăneşti 90
 Constanţa.....36
 Córdoba.....43
 Cronenberg..... viz Wuppertal
 Cucumber 70, 72
 Cuenca.....54
 Czuby, Jarosław 87
 Čechy 45, 46, 48, 60, 75, 76, 78, 79, 81
 Černá Hora 58
černá smrt ..... viz mor
 Černivci (Černovice).....18, 90
 Česká Lípa 81
 Česko.....19, 75, 77, 79
     Království české.....22
     země Koruny české 45
 Československo.....64, 68, 78, 87
     Československá socialistická republika 70
 Čína 97
 Čornej, Petr 76, 77, 79, 80, 81
 Čornejová, Ivana 79, 80
Ču-čche 69
daily urban system 25, 92
 Dánsko
     Dánské království.....22
 Debrecen (Debrecín).....63
 Delfy 35
 Délos 35
 Demétrios z Faléru 33
demografie
     středověká 15
 Didyma.....35
 Dijkink, Gertjan 56, 86
 Dioskúrias 36
 Dněstr 36
 Dobruža.....90
 Dodgshon, Robert A. 91
 Dollinger, Phillipe.....50, 51
 Don.....36
 Dorohoi 90

Dresden (Drážďany)	18	Galie.....	40, 42
Dublin	28	Gdaňsk (Gdaňsk)	72, 88
Dubrovník		Gdynia (Gdyně)	87, 88
Dubrovnická republika	51	<i>genetici</i>	67
Dunaj.....	77	Genève (Ženeva).....	56
Dunaújváros	68	Genova (Janov).....	20, 44, 48, 49, 51, 96
Durliat, Jean	42	Gent.....	46
Düsseldorf.....	74	Germáni	75
<i>eastern wall</i>	71, 72	Geyer, Hermanus S.....	31, 73, 93
<i>edikt nantský</i>	53	Gibrat, Robert P. L.....	28
Edirne.....	57, 58	Gibratův model	28, 98
Efesos.....	<i>viz</i> Efez	Givry	48
Efez	32, 35	<i>globalizace</i>	25, 73, 94, 96
Egypt.....	35, 36, 39, 41, 43	Goddard, J. B.	72
Ehrenberg, Victor.....	32	<i>Golden Banana</i>	<i>viz</i> Sunbelt
Eisenhüttenstadt	68	Gomme, Arnold W.	32
El Shakhs, Salah	26	Goněk, Vladimír	61
Elba	38	Gorzela, Grzegorz.....	72
Elberfeld.....	<i>viz</i> Wuppertal	Granada.....	43
<i>emporia</i>	36	Graus, František	45
Etiopie.....	41	Guadalquivir	37
Etrurie	38	Haag ('s-Gravenhage)	87
Etruskové	36, 38, 40	Halič.....	81
Fálticeni	90	Halikarnassos	<i>viz</i> Bodrum
Fásis	36	Hall, Peter G.	16, 85
Faßmann, Heinz 23, 24, 25, 26, 64, 65, 94		Hamburg (Hamburk)	74, 85
Felsina.....	<i>viz</i> Bologna (Boloňa)	Hansen, Mogens H.....	32
Féničané	36, 37, 95	<i>hanza</i>	49, 50, 51, 78
Feodosija.....	36, 48	Hauser, Philip M.	60
Ferdinand I. Habsburský.....	78	Havířov	68
Fialová, Ludmila	75	Hay, Dennis G.	16
Filibe	<i>viz</i> Plovdiv	Heidenreich, Martin.....	72
Filip II. Makedonský.....	35	Helleiner, Karl F.	48, 49
Filip II. Španělský.....	53	Herbert, David T.	26
Fink, Alexander	50	Herlihy, David	49
Finsko.....	47, 54, 61, 76	Hermannstadt	<i>viz</i> Sibiu (Sibiň)
Firenze (Florencie).....	49, 51, 54	Heurgon, Jacques	38
Fiume	<i>viz</i> Rijeka	Hispalis	<i>viz</i> Sevilla
Flandry	46, 47, 50	<i>hladomor</i>	51
Fox, Gerald	57, 78	Hodonín	45
<i>fraktál</i>	14	Hoffmann, František	75, 76, 78, 79
Francie ... 25, 40, 44, 46, 52, 53, 55, 56,		Hohenberg, Paul 16, 20, 28, 29, 46, 49,	
60, 75, 92, 93		60, 85, 91	
Frankfurt am Main (Frankfurt nad		Holandsko	53
Mohanem).....	70, 74	Horská, Pavla.....	79, 81
Freitag, Ulrike.....	58, 90	Hospers, Gert-Jan	70, 72
Friedmann, John.....	73	Hoyler, Michael	19, 53, 70, 72, 74
Gades	<i>viz</i> Cádiz	Hradečný, Pavel	44
Galați (Galac).....	90	<i>hugenoti</i>	53

- Hugo, Graeme 13, 14, 16
 Champion, Anthony G. 13, 14, 16
 Chandler, Tertius 15, 20, 43, 44, 51, 52,
 53, 54, 57, 78, 91
 Charanis, Peter 15
 Chemnitz 18
 Chersonesos Tauridský ... viz Sevastopol
 Cheshire, Paul C. 16
 Chişinău (Kišiněv) 90
 Chorvatsko 66
 Christaller, Walter 28, 29, 30, 46
 Iaşi (Jasy) 18, 90
industrializace 67, 83, 86, 88
 Ioannes z Efezu 42
 Ioncioaia, Florea 90
 Irsko 42, 46, 54, 76
 Island 22, 47
 Istanbul ..15, 18, 36, 42, 43, 44, 48, 51, 74
 İstib ..... viz Štip
 İstörmeçe ..... viz Strumica
 Itálie ... 15, 16, 19, 23, 32, 36, 43, 46, 53,
 56, 60, 70, 77, 83
 Jefferson, Mark 26, 96
 Jezierski, Andrzej 87
 Jihlava 78
 Jizera 46
 Josef II. Habsburský 76
 Julák, Jaroslav 41
 Justinián I. 41
 Kaffa ..... viz Feodosija
 Kahrstedt, Ulrich 32
kalvinisté 53
 Kanada 22
 Karpaty 45, 89
 Kartágo 37, 38
 Kassa ..... viz Košice
katolíci 53
 Keltové 36, 75
 Kerč 36
 Klapisch-Zuber, Christiane 49
 Klíma, Arnošt 80
 København (Kodaň) 74
kolektivizace 67, 68
 Kolchida 36
 Köln (Kolín nad Rýnem) 45, 70, 85
kolonialismus 52, 95
postkolonialismus 26
kolonizace 75, 76
 středověká 45, 76
 valašská 76
 Kolozsvár ..... viz Cluj-Napoca (Kluž)
 Konstantin Veliký 36
 Konstantinopolis ..... viz Istanbul
kontor 50
konurbace 26, 85, 88, 93
 Köprülü ..... viz Veles
 Korejská lidově demokratická republika
69
 Korinth 32
 Korsika 36, 40
 Košice 18, 64
 Kraków (Krakov) 45, 49, 50, 68, 77
 Krakovská republika 87
 Království Srbů, Chorvatů a Slovinců ..64
 Kronstadt ..... viz Braşov (Braşov)
 Krym 36, 37, 39, 48
křížové výpravy 44
 Kuča, Karel 81
 Kuhrt, Amélie 22
 Kunzmann, Klaus R. 72
 Kyjiv (Kyjev) 47, 74, 77
 Kýmé 36, 38
 Kyrenaika .....36, viz Barka
 Labe 46, 79
 Langerfeld ..... viz Wuppertal
lánový rejstřík 22
 Lees, Lynn H. 16, 20, 28, 29, 46, 49, 60,
 85, 91
 Lefort, Jacques 42
 Leptis Magna 37
 Leszczyńska, Cecylia 87
 Liberec 81
 Libye 36
 Liggio, Leonard P. 45, 50
limes romanus 44, 95
 Litomyšl 81
 Little, Lester K. 42
 Litva 87
 Litevská SSR 88
 Ljubljana (Lublaň) 74
locational constant 31
 Lombardie 81
 Londinium ..... viz London (Londýn)
 London (Londýn) 20, 27, 28, 40, 44, 48,
 49, 50, 59, 70, 74, 91, 92, 96
 Greater London 16
longue durée 17, 96, 97
 Lotka, Alfred J. 23

- Loughborough.....73
 Lübeck 51, 70
 Lud, Vautrin.....21
 Lutetia Parisiorum..... viz Paris (Paříž)
 Lviv (Lvov).....45, 77, 88
 Lyon 53
 Maďarsko.....63, 64, 66, 83, **86**
   Maďarská lidová republika 68
   Maďarské království 64
   Uhry 62, 63, 64
 Maďaři 69, 75
 Madrid.....54, 70, 74
 Magdeburg 54
 Magna Graecia..... viz Velké Řecko
 Magnitogorsk.....67
 Mainz (Mohuč) 45
 Makedonie (historická země).....58
 Malá Asie.....32, 38
 Malá Strana.....78
 Malecki, Edward J. 25, 83
 Malia, Martin E.....67
 Malthus, Thomas R.....**19**, 98
 Manastir ..... viz Bitola
 Manchester.....60
 Mantova 38, 51
 manufaktura 81
   centralizovaná (koncentrovaná) 81
   rozptýlená.....81
 Maroko.....39
 Marseille 36, 40
 Marx, Karl.....67
 Massalia ..... viz Marseille
 Maur, Eduard 79, 81
 McCormick, Michael 42
 McGreevey, William P. 26
 Mediterán ..... viz Středomoří
 Megalopoli 34
 Mehta, S. K. 26
 Meier, Mischa 42
 Meklenbursko 85
 Messina 48
město
   borough 91
   globální 72, 73, 74
   hanzovní.....72
   královské.....**77**, 78, 80
   městečko (městys).....79
   poddanské **78**, 79, 80
   satelitní.....68
   vedoucí (primate city)24, **26**, 27, 28,
     84, 96
   věnné.....**78**
městský stát 34, 35, 36, 38, 83
metoikion.....33
metoikos 33
Metropolitan Economic Labor Areas . viz
   Functional Urban regions
 Meuriot, Paul M. G.....16
 Mezopotámie 39
 Mihok, Brigitte 45
 Milano (Milán).....51, 53, 70, 74
 Milétos 32, 35
mír
   karloviský 90
   vestfálský 55
 Modena 47
Modrý banán.....20, 53, 70, 72, 74, 96, 97
 Moguntiscum ..... viz Mainz (Mohuč)
 Moldavsko (historická země Rumunska)
   .....89, 90
 Moldavsko (stát) 89
 Mols, Roger 49
 Mongolové 47
mor.....42, 48, 54, 76, 95, 96, 97, 98
   dýmějový 41
   justiniánský 42
   plicní 41
   septický 41
 Moral, Sánchez S. 74
 Morava 75, 76, 79
   Markrabství moravské 22
 Morrison, Cécile 42
moře
   Azovské 36
   Baltské 45, 50, 87
   Černé.....32, 36, 77, 87
   Egejské.....34, 41
   Středozevní 32, 37, 42, 95
 Moskva 68, 74, 96
 Motya 37
 Mulíček, Ondřej.....59, 73
 Mumford, Lewis 44
 München (Mnichov) 74
 Münster 55
 Musil, Jiří.....57, 58, 69, 81, 82, 88
 Naissus ..... viz Niš
 Napoli (Neapol) 36, 38, 49, 51, 54
 Naukratis.....36

- Năvodari.....90
 Neef, Ernst 30
 Němci 45, 76
 Německo .. 16, 23, 28, 29, 30, 44, 45, 49,
 56, 60, 61, 67, 76, 83, **84**, 85, 87, 88
 císařství 86
 Německá demokratická republika....68,
 70
New Town Acts.....68
 Nicaea..... viz Nice
 Nice 36, 40, 70
 Niğbolu..... viz Nikopol
 Nicholas, David.....46
 Nikopol.....58
 Nil.....36
 Niš 45
 Nizozemsko.49, 51, 52, 53, 60, 79, 83, 86
non-central place 31
 Norsko.....54
 království.....47
 Nosek, Jaromír 60
 Novgorod 47, 50
 Nowa Huta 68
 Nowe Tychy 68
 O'Connor, Cecilia M.....38
 Obnovené zřízení zemské 78, 80
 Obuda.....63
oceán
 Atlantský 20, 37
 Odessos ..... viz Varna
 Oliva, Pavel.....34, 35, 36, 37, 38, 39
 Olomouc.....78
 Olympe.....35
olympijské hry 35
 Onești 90
oppidum.....75
 Oradea 90
 Orléans 53
 Osnabrück 55
 Ostrava 68, 81
 Oxford 47
 Pacione, Michael.....28, 29
 Pád.....38
 Padova.....54
 Palairer, Michael R.....58
 Palermo 37
 Panormos..... viz Palermo
papyros.....43
 Pareto, Vilfredo 23
 Paris (Paříž)28, 40, 44, 47, 55, 59, 70, 74,
 92, 96
 Parry, John H. 51
 Partizánske 68
pašalík.....58
 Pavia (Pávie) 51
 Pelúsiion.....42
 Pergamon ..... viz Bergama
 Persie.....41
 Peršané 35
 Pest (Pešť) 63
 Pirenne, Henri 19, 42, 43, 98
 Pitești.....90
 Pithekússai 36
 Platon, Gheorghe.....90
 Plovdiv 58
 Pobaltí 38, 72, 75
 Podunají 40, 44
 Pokorný, Jiří 79, 81
 Polabí 75
polis.....viz městský stát
poloostrov
 Apeninský 40
 Balkánský.....51, 57, 58
 Peloponéský 35
 Pyrenejský.....40, 43
 Polsko.....48, 56, 61, 72, **87**, 88
 I. Rzeczpospolita.....87
 II. Rzeczpospolita 87, 89
 Polská lidová republika.....68, 70
 trojí dělení 56, 87
 Velkovévodství varšavské 87
 Pomořany 88
 Pomuří.....64
 Portugalci 53
 Portugalsko 79
 Poruba 68
 Porúří.....60, 70, 85, 86
 Porýní 20, 44, 45, 46, 60, 70, 85, 93
 Postan, Michael M. 45, 49, 50
 Pounds, Norman J. G. 20, 32, 34, 35,
 36, 38, 42, 45, 58
 Poznań (Poznaň) 72
 Praha 19, 46, 72, 74, 78, 81
právo 98
 augsburské.....45
 magdeburské 45, 76
městské 20, 45, 75
 mezinárodní.....55

- mílové 78
 římské 56
 švábské 76
 trhové 78, 79
 várečné 78
 Pred, Allan R. 14
 Preobraženský, Jevgenij A. 67
 primacy index 26
 Prokopios z Kaisareie 42
průliv
   Lamanšský 91
 Prusko 56, 85, 87
 Prut 89
 Přemysl I. Otakar 75
 Přemyslovci 75
 Pumain, Denise ... 13, 14, 16, **21**, 22, 23,
   25, 26, 27, 28, 30, 46, 59, 60, 62, 68,
   83, 93, 94, 97
 Punové ..... viz Fénicičané
 Pupluna 38
 Ragusa ..... viz Dubrovnik
 Rakousko 45, 55, 56, 62, 64, 87
   monarchie 60, 90
   monarchie 60
   republika 62
 Rakousko-Uhersko .. 56, 60, 61, 62, 64, 90
   rakousko-uherské vyrovnání 63
 Randstad 70
rank-size ... 17, **23**, 24, 25, 26, 27, 63,
   64, 66, 83, 87, 89
reconquista 43
 Regensburg (Řezno) 45
region
   dojížďkový ..... viz daily urban system
revoluce
   husitská 76, 78
   nizozemská 53
   průmyslová **58**, 59, 60, 70, 72, 81, 92,
   97
   v Rumunsku (1989) 69
   Velká francouzská (1789) 56
 Rhône 36
 Riga 74
 Rich, Edwin E. 48, 49, 51
 Richardson, Harry W. 31
 Rijeka 64
 Rokkan, Stein 53, 70, 72
 Roma (Řím) 38, 40, 42, 74
 Romportlová, Marta 88
 Ronnås, Per 69
 Ronsdorf ..... viz Wuppertal
 Roover, Raymond de 49, 50
 Rostock 70
 Rotterdam 70, 87
rozdělení
   counter-primacy 24, 83
   konkávní (concavity) 24, 26, 84
   konvexní (convexity) 24, 26
   log-normální (log-normalcy) 24, 26, 85
   oligarchic 24, 83
   Paretovo 23
   primacy 24, 83
   rank-size 25, 26, 27, 83
 Rozman, Gilbert 47
 Ruhrgebiet ..... viz Porúří
 Rumburk 81
 Rumuni 56, 76
 Rumunsko 16, 44, 45, 56, 61, 64, 66, 69,
   89, 90
   království 91
   Rumunská lidová republika 68
   Rumunská socialistická republika 69
   Rumunské knížectví 90
   Rumunské království 64
 Rusíni 76
 Rusko 20, 46, 48, 55, 56, 60, 61, 67, 87,
   90
   Svaz sovětských socialistických
   republik 67, 68, 87, 88
 Russell, Josiah C. 15, 42, 43, 48
 Rychnov nad Kněžnou 81
 Řecko 32, 35, 36
   antické 35
 Řekové 35, 36, 95
 Řezník, Miloš 87
 Římané 37, 40
říše
   byzantská 15, 41, 42, 43, 44, 48, 51
   francká 42, 43
   osmanská 20, 51, 58, 60, 61, 90
   římská 32, 36, 39, 42, 44, 75, 95
   Svatá říše římská 49, 56, 83
   velkomoravská 75
   východořímská 40
   západořímská 19, 40, 42
 Sahara, Tetsuya 58
 Sachs, Ignacy 93
 Salamanca 47

- Sankt Petersburg (Petrohrad) 55
 Sarajevo.....58
 Saraybosna ..... viz Sarajevo
 Sardinie 37, 40
 Sasko 45, 76, 81
 Sassen, Saskia 73
 Satu Mare 90
 Sázava 46
 Sedmíhradsko ... 45, 56, 64, 69, 75, 76, 89, 90
 Selanik..... viz Thessaloniki (Soluň)
 Serrés.....58
 Sevastopol 36, 37
Severní dráha císaře Ferdinanda 81
 Sevilla.....40, 43, 54
 Sheppard, Eric.....26
 Schäßburg..... viz Sighișoara
 Sibiu (Sibiň) 45, 64, 90
 Sicílie 32, 36, 37, 40, 48
 Sighișoara.....45
 Sinop 36
 Sinópé..... viz Sinop
 Siracusa 32
 Skandinávie.....16, 22, 38, 42, 46, 54, 74
 Skopje.....58
 Skotsko.....46, 54
 Slack, Paul.....46
 Sládek, Zdeněk.....88
 Slavonie.....64
 Slezsko 45, 78, 88
     Horní Slezsko 87, 88
 Slované.....43, 75, 76
 Slovensko 64, 66, 76
 Smith, Adam 19, 98
 Smith, Carol 24, 26
 Smith, Thomas C.....96
smlouva
     Lausannská.....35
     Trianonská.....62, 64
 Sofia (Sofie) 58
 Sofya ..... viz Sofia (Sofie)
 Sombor 64
 Sousse.....40
 Sozopol.....36
 Spalato..... viz Split
 Spina.....38
 Split 51, 58
 Spojené státy americké.....68
 Společnost národů 56, 88
 Srb, Vladimír.....76, 81
 Srbsko 45, 58, 64, 66
 Stalin, Josif V.....67, 68
 Staré Hradisko u Prostějova.....75
stěhování národů.....75
 Stloukal, Milan.....75
 Stockholm 54, 74
 Stradonice 75
 Strumica 58
 Středomoří ... 13, 20, 36, 37, 42, 43, 51, 53, 57, 75
 Subotica.....64
suburbanizace 26, 94
 Sunbelt 70
 Svit 68
synoikismos 34
 Syrakúsy..... viz Siracusa
 Sýrie 43
systemizace 69
 Szczecin (Štětín) 88
 Székesfehérvár (Stoličný Bělehrad) 18, 45
 Španělé.....43
 Španělsko 16, 37, 47, 53, 54, 79
 Šrubař, Ilja.....17
 Štip 58
 Švédové.....76
 Švédsko 54
     království.....47
 Švýcarsko 56
 Tallinn 74
 Tanais ..... viz Don
 Tanger 40
 Taranto (Tarent) 36
 Taras..... viz Taranto (Tarent)
 Tarquinie 38
 Tartesso ..... viz Guadalquivir
 Taşan-Kok, Tuna.....28
 Tataři 47, 48
 Taurida 36
 Taylor, Peter J. 19, 53, 70, 72, 74
 Tejchman, Miroslav 69
teleologové 67
teorie
     centrálních míst (central place theory) 28, 30, 31
     světového systému 52
 Theodosius I. 40
 Thesálie 35
 Thessaloniki (Soluň) 57, 58

- Thomas, Colin J. 26
 Thünen, Johann H. von 28
 Tichomirov, Michail N. 46
 Tilly, Charles 72
 Timișoara (Temešvár).....90
 Tod, Marcus N. 32
 Todorov, Nikolaï.....58
 Toledo 40
 Toletum..... viz Toledo
 Tomis ..... viz Constanța
 Torino (Turín).....51
 Toskánsko 38
 Trabzon 36, 48
 Traianus 39
 Trapezunt ..... viz Trabzon
 Trier (Trevír).....44
 Turci 95
 Turecko 32, 35
 Tyros 38
 Uherské Hradiště.....78
 Ukrajina 36, 64, 66, 77, 87
     Ukrajinská SSR.....88
 UNESCO 50
 Uničov.....78
unie
     Evropská 70, 95
     Kalmarská 47
     personální.....47
     Polsko-litevská..... viz Polsko
 Ural 67
urbanizace...26, 27, 30, 41, 67, 70, 88, 94
     středověká 72
urban-rural dichotomy.....13
 Urwin, Derek W.....70
 Üsküb..... viz Skopje
 Utrecht 87
 Valašsko (historická země Rumunska) 69,
     89, 90
 Valencia (Valencie) 40, 70
 Valentia..... viz Valencia (Valencie)
válka
     druhá světová 45, 67, 68, 93
     hugenotská 53
     občanská (v Rusku 1918–1921).....67
     první světová 56, 60, 61, 62, 67, 87, 90,
         96
     studená 53
     třicetiletá 54, 55, 79, 80, 96
 Valladolid.....54
 Vaníček, Vratislav 79
 Varna.....36
 Vatluna.....38
 Veje (Veii) 38
 Veles 58
 Velká Británie ... 27, 40, 44, 59, 60, 68,
     79, **91**, 93
 Velké Řecko (Magna Graecia) .32, 34, 36
 Velkopolsko 88
 Venezia (Benátky) ... 20, 49, 51, 53, 57,
     58, 72, 96
 Verneřice.....81
 Verona.....49, 54
 Vestfálsko 45
 Victoria 68
vilájet 58
 Vilnius.....18, 74, 88
 Vindobona..... viz Wien (Víděň)
 Vítkovice.....81
 Vladimír, svatý 37
 Vltava.....46
 Vohwinkel..... viz Wuppertal
 Vojvodina 64
 Volsinie.....38
 Vorkuta 67
 Votrubec, Ctibor ... 29, 30, 38, 44, 45,
     63, 67, 68, 86
 Vries, Jan de ... 14, **20**, 23, 25, 28, 53,
     54, 55, 57, 58, 59, 60, 84, 85
 Vršac 64
 Vulci 38
 Východní Prusy (součást Německa) 88
 Vykoupil, Libor 76
 Wales 91
 Wallerstein, Immanuel.....52
 Ward-Perkins, John B.....38
 Warszawa (Varšava).....56, 70, 74, 89
 Wien (Víděň) 28, 45, 55, 62, 64, 72, 81
 Wilson, Charles H.....48, 49, 51
 Wolfe, A. B.....22, 33
 Wolff, Philippe 57
 Wolstenholme, Gordon E. W.....38
 Worms.....45
 Wrocław (Vratislav) 18, 50, 72, 77, 88
 Wuppertal 16
Yellow Banana 70, 72
Yersinia pestis.....47
 Zagreb (Záhřeb) 64
 Zakarpatská oblast 64

Zakavkazsko.....	36	Zeus.....	35
<i>zákon proporčního růstu ... viz</i> Gibratův model		Ziegler, Philip	48
Zamarovský, Vojtěch	32	Zipf, George K.	23, 26
Zane, Gheorghe.....	90	Zipfova křivka.....	83, viz rank-size
Zaragoza.....	40	<i>Zlatý banán</i>	viz Sunbelt
Zástěrová, Bohumila	41	Znojmo	78
Závist u Zbraslavi.....	75	Zürich (Curych)	56, 74
země Svatoštěpánské koruny	viz Maďarsko	Žáček, Rudolf.....	76
		Ženeva (Genève).....	74
		<i>Žlutý Banán</i>	viz Yellow Banana

11 BIBLIOGRAFIE

11.1 *Knižní literatura*

- BAIROCH, P. (1977) *Population urbaine et taille des villes en Europe de 1600 à 1970: Présentation de séries statistiques*. In *Démographie urbaine, XVe – XXe siècle*. Lyon: Centre d'histoire économique et sociale de la région lyonnaise, 1977. s. 1–42.
- BAIROCH, P. (1996) *Cinque millénaires de croissance urbaine*. In SACHS, I. (ed.) *Quelles villes, pour quel développement?* Paris: Presses universitaires de France, 1996. s. 17–62. ISBN 2-13-047267-2.
- BECHTEL, H. (1951) *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands I*. München: Callwey, 1951. 424 s.
- BĚLINA, P. (1985) *Česká města v 18. století a osvětské reformy*. Praha: Academia, 1985. 121 s.
- BĚLINA, P. — POKORNÝ, J. et al. (2003) *Dějiny zemí Koruny české. Díl II. Od nástupu osvěcenství po naši dobu*. Litomyšl: Paseka, 2003. 336 s. ISBN 80-7185-606-1.
- BELOCH, J. (1886) *Die Bevölkerung der Griechisch-Römischen Welt*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1886. 520 s.
- BENEDICTOW, O. J. (2004) *The Black Death 1346–1353: The Complete History*. Rochester, New York: Boydell & Brewer, 2004. 433 s. ISBN 0-85115-943-5.
- BILLY, A. (1937) *La Grèce*. Grenoble: B. Arthaud, 1937. 212 s.
- BLOM, G. A. (1977) *Urbaniseringsprosessen i Norden. Del 2.: De anlagte steder på 1600–1700 taller*. Oslo: Universitetsforlaget, 1977. 181 s. ISBN 82-00-01664-1.
- BRAUDEL, F. (1972) *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Phillip II. Volume I*. London: Collins, 1972. 647 s. ISBN 0-00-211536-0.
- BRAUDEL, F. (1980) *On History*. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 226 s. ISBN 0-226-07150-2.
- BRAUDEL, F. (1984) *The Perspective of the World*. London: Collins, 1984. 699 s. Civilization and Capitalism 15th – 18th Century, 3. ISBN 0-00-216133-8.
- BRAUDEL, F. (1999) *Dynamika kapitalismu*. Praha: Argo, 1999. 82 s. ISBN 80-7203-193-7.
- BURIAN, J. — OLIVA, P. (1984) *Civilizace starověkého Středomoří*. Praha: Svoboda, 1984. 549 s.

- BYRNE, J. P. (2012) *Encyclopedia of the Black Death*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2012. 429 s. ISBN 1-59884-253-1.
- CARTER, F. W. (1977) *An Historical Geography of the Balkans*. London: Academic Press, 1977. 599 s. ISBN 0121617505.
- CLARK, P. A. (2009) *European Cities and Towns 400–2000*. Oxford: Oxford University Press, 2009. 412 s. ISBN 0-19-956273-2.
- CLARK, P. A. — SLACK, P. A. (1976) *English Towns in Transition, 1500–1700*. New York: Oxford University Press, 1976. 176 s. ISBN 0192890603.
- CZUBATY, J. (2006) *Historia dla maturzysty: Nowożytność, podręcznik do liceum ogólnokształcącego w zakresie rozszerzonym*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN, 2006. 271 s. ISBN 83-7446-035-0.
- ČORNEJ, P. et al. (2003) *Dějiny země Koruny české. Díl I. Od příchodu Slovanů do roku 1740*. Litomyšl: Paseka, 2003. 320 s. ISBN 80-7185-605-3.
- DE ROOVER, R. (1963) *The Organization of the Hanseatic and English Trade*. In POSTAN, M. M. — RICH, E. E. — MILLER, E. (eds.) *Economic Organization and Policies in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1963, s. 105–118. The Cambridge Economic History of Europe, 3. ISBN 0521045061.
- DE VRIES, J. (2007) *European Urbanization 1500–1800*. Abingdon: Routledge, 2007. 398 s. ISBN 0-415-41768-6.
- DODGSHON, R. A. — BUTLIN, R. A. (1978) *An Historical Geography of England and Wales*. London: Academic Press. 469 s. ISBN 0122192508.
- DOLLINGER, P. (1970) *The German Hansa: Emergence of International Business, 1200–1800*. Stanford: Stanford University Press, 1970. 474 s. ISBN 0-8047-0742-1.
- DURLIAT, J. (1989) *La peste du VIe siècle: Pour un nouvel examen des sources byzantines*. In MORRISON, C. — LEFORT, J. (eds.) *Hommes et richesses dans l'empire byzantin. Tome 2: IVe – VIIe siècle*. Paris: P. Lethielleux, 1989. s. 107–119. ISBN 2-283-60451-6.
- EHRENBERG, V. (1960) *The Greek State*. Oxford: B. Blackwell, 1960. 280 s.
- FIALOVÁ, L. et al. (1996) *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta, 1996. 399 s. ISBN 80-204-0283-7.
- GEYER, H. S. (2002) *International Handbook of Urban Systems: Studies of Urbanization and Migration in Advanced and Developing Countries*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 2002. 610 s. ISBN 1843768607.

- GIBRAT, R. (1931) *Les inégalités économiques: Applications aux inégalités des richesses, à la concentration des entreprises, aux populations des villes, aux statistiques des familles, etc., d'une loi nouvelle: la loi de l'effet proportionnel*. Paris: Recueil Sirey, 1931. 292 s.
- GODDARD, J. B. (1995) *Information and Communication Technologies, Corporate Hierarchies and Urban Hierarchies in the New Europe*. In BROTHIE, J. — BATTY, M. — BLAKELY, E. — HALL, P. — NEWTON, P. (eds.) *Cities in Competition. Productive and Sustainable Cities for the 21st Century*. Melbourne: Longman Australia, 1995. s. 127–138. ISBN 0582801060.
- GOMME, A. W. (1933) *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B. C.* Oxford: B. Blackwell, 1933. 87 s.
- GONĚC, V. (2002) *Od „malé Evropy“ k „velké Evropě“: Dějiny rozšiřování Evropských společenství / Evropské unie 1950–2002*. Brno: Masarykova univerzita, 2002. 258 s. ISBN 80-210-3016-X.
- GORZELAK, G. (1996) *The Regional Dimension of Transformation in Central Europe*. London: Regional Studies Association, 1996. 152 s. ISBN 1-85302-301-9.
- HALL, P. G. (1977) *The World Cities*. London: Littlehampton Book Services Ltd., 1977. 276 s. ISBN 0297773100.
- HALL, P. G. — HAY, D. G. (1980) *Growth Centers in the European Urban System*. London: Heinemann Educational Books Ltd., 1980. 283 s. ISBN 0-435-35880-2.
- HANSEN, M. H. (2006) *The Shotgun Method: The Demography of the Ancient Greek City-State Culture*. Columbia: University of Missouri Press, 2006. 140 s. ISBN 0-8262-1667-6.
- HAUSER, P. M. (1965) *Urbanization: An Overview*. In HAUSER, P. M. — SCHNORE, L. F. (eds.) *The Study of Urbanization*. New York: Wiley, 1965. s. 1–48.
- HERBERT, D. T. — THOMAS, C. J. (1997) *Cities in Space, City as Place*. London: David Fulton Publishers, 1997. 384 s. ISBN 1853464015.
- HERLIHY, D. — KLAPISCH-ZUBER, CH. (1978) *Les Toscans et leurs familles: Une étude du Catasto florentin de 1427*. Paris: Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1978. 702 s. ISBN 2724604008.
- HEURGON, J. (1961) *La vie quotidienne chez les Étrusques*. Paris: Hachette, 1961. 351 s.
- HOFFMANN, F. (2009) *Středověké město v Čechách a na Moravě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2009. 712 s. ISBN 80-7106-543-2.

- HOHENBERG, P. M. — LEES, L. H. (1995) *The Making of Urban Europe 1000–1994*. Cambridge: Harvard University Press, 1995. 436 s. ISBN 0-674-54362-9.
- HORSKÁ, P. — MAUR, E. — MUSIL, J. (2002) *Zrod velkoměsta: Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha: Paseka, 2002. 352 s. ISBN 80-7185-409-3.
- HRADEČNÝ, P. — DOSTÁLOVÁ, R. — HROCHOVÁ, V. — OLIVA, P. — VAVŘÍNEK, V. (2004) *Dějiny Řecka*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004. 767 s. ISBN 80-7106-192-1.
- CHANDLER, T. (1987) *Four Thousand Years of Urban Growth: An Historical Census*. Lewiston: St. David's University Press, 1987. 656 s. ISBN 0889462070.
- CHANDLER, T. — FOX, G. (1974) *3000 Years of Urban Growth*. New York: Academic Press, 1974. 431 s. ISBN 0-12-785109-7.
- CHARANIS, P. (1972) *Studies on the Demography of the Byzantine Empire: Collected Studies*. London: Variorum Reprints, 1972. 360 s. ISBN 0-902089-25-0.
- CHESHIRE, P. — HAY, D. — CARBONARO, G. — BEVAN, N. (1988) *Urban Problems and Regional Policy in the European Community*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1988. 329 s. ISBN 9282578712.
- CHRISTALLER, W. (1933) *Die zentralen Orte in Süddeutschland: Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Jena: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1933. 331 s.
- FREITAG, U. — FUHRMANN, M. — LAFI, N. — RIEDLER, F. (2011) *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*. London: Routledge, 2011. 269 s. ISBN 0-203-846524.
- JEZIEFSKI, A. — LESZCZYŃSKA, C. (2003) *Historia Gospodarcza Polski*. Warszawa: Key Text, 2003. 568 s. ISBN 83-87251-71-2.
- JULÁK, J. (2006) *Úvod do lékařské bakteriologie*. Praha: Karolinum, 2006. 404 s. ISBN 80-246-1270-4.
- KAHRSTEDT, U. (1909) *Die Bevölkerung des Altertums*. In *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 4th Ed., Vol. II. Jena: Gustav Fischer, 1909. 1084 s.
- KLÍMA, A. (1955) *Manufakturní období v Čechách*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1955. 523 s.
- KUČA, K. (2000) *Brno: Vývoj města, předměstí a připojených vesnic*. Praha: Baset, 2000. 644 s. ISBN 80-86223-11-6.

- KUHRT, A. (1995) *The Ancient Near East c. 3000–330 BC. Volume 2*. London: Routledge, 1995. 782 s. ISBN 0-415-12872-2.
- MALIA, M. E. (2004) *Sovětská tragédie: Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917–1991*. Praha: Argo, 2004. 566 s. ISBN 80-7203-566-5.
- MALTHUS, T. (2002) *Esej o principu populace*. Brno: Zvláštní vydání, 2002. 167 s. ISBN 80-85436-80-9.
- MCCORMICK, M. (2007) *Toward a Molecular History of the Justinianic Pandemic*. In LITTLE, L. K. (ed.) *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541–750*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. s. 290–312. ISBN 0-521-84639-4.
- MCGREEVEY, W. P. (1971) *A Statistical Analysis of Primacy and Lognormality in the Size Distribution of Latin American Cities 1750–1960*. In MORSE, R. M. (ed.) *The Urban Development of Latin America 1750–1920*. Palo Alto: Center for Latin American Studies, Stanford University, 1971. 129 s.
- MEIER, M. (2009) *Justinián: Život a vláda východořímského císaře*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2009. 187 s. ISBN 80-86818-88-7.
- MEURIOT, P. M. G. (1897) *Des agglomérations urbaines dans l'Europe contemporaine: Essai sur les causes, les conditions, les conséquences de leur développement*. Paris: Belin, 1897. 475 s.
- MOLS, R. (1974) *Population in Europe, 1500–1700*. In CIPOLLA, C. M. (ed.) *The Fontana Economic History of Europe. Volume 2.: The Sixteenth and Seventeenth Centuries*. London: Collins, 1974. s. 15–82.
- MULÍČEK, O. (2008) *Geografie sídel*. In TOUŠEK, V. — KUNC, J. — VYSTOUPIL, J. et al. (eds.) *Ekonomická a sociální geografie*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2008. s. 97–130. ISBN 8073801140.
- MUMFORD, L. (1961) *The City in History: Its Origins, its Transformations, and its Prospects*. San Diego: Hatcort Brace Jovanovich Publishers, 1961. 657 s. ISBN 0-15-618035-9.
- PACIONE, M. (2005) *Urban Geography: A Global Perspective*. Abingdon: Routledge, 2005. 957 s. ISBN 0-203-02352-8.
- PALAIRET, M. R. (1997) *The Balkan Economies c. 1804–1914: Evolution without Development*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 415 s. ISBN 0-521-58051-X.
- PLATON, G. (1985) *Istoria modernă a României*. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1985. 556 s.

- POSTAN, M. M. (1970) *Economic Relations Between Eastern and Western Europe*. In GRAUS F. et al. (ed.) *Eastern and Western Europe in the Middle Ages*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970. s. 125–174. ISBN 0-15-127262-X.
- POUNDS, N. J. G. (1971) *The Urbanization of East-Central and South-East Europe: A Historical Perspective*. In HOFFMAN, G. W. (ed.) *Eastern Europe. Essays in Geographical Problems*. London: Methuen, 1971. 502 s. ISBN 0416159907.
- POUNDS, N. J. G. (1973) *An Historical Geography of Europe: 450 B. C. – A. D. 1330*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973. 475 s. ISBN 0-521-08563-2.
- PRED, A. R. (1977) *City-Systems in Advanced Economies: Past Growth, Present Processes, and Future Development Options*. London: Hutchinson, 1977. 256 s. ISBN 0091291615.
- PUMAIN, D. (2004) *An Evolutionary Approach to Settlement Systems*. In CHAMPION, T. — HUGO, G. (eds.) *New Forms of Urbanization: Beyond the Urban-Rural Dichotomy*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 2004. s. 231–247. ISBN 0-7546-3588-0.
- Recensământul general al populației din 1930. Volumul II. Neam, limbă maternă, religie*. București: Institutul central de statistică, 1938. 519 s.
- Recensământul populației și al locuințelor 18 martie 2002. Volumul I. Populație, structura demografică*. București: Institutul național pentru statistică, 2003.
- RICH, E. E. — WILSON, C. H. (1967) *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*. Cambridge: Cambridge University Press, 1967. 616 s. The Cambridge Economic History of Europe, 4. ISBN 0-521-04507-X.
- RICHARDSON, H. W. (1973) *Regional Growth Theory*. London: Macmillan, 1973. 264 s. ISBN 0333144279.
- ROKKAN, S. (1980) *Territories, Centres and Peripheries: Toward a Geoethnic-Geoeconomic-Geopolitical Model of Differentiation in Western Europe*. In GOTTMANN, J. (ed.) *Centre and Periphery. Spatial Variation in Politics*. Beverly Hills: Sage, 1980. s. 163–204. ISBN 0803913443.
- ROKKAN, S. — URWIN, D. W. (1983) *Economy, Territory, Identity: Politics of Western European Peripheries*. London: Sage, 1983. 200 s. ISBN 0803997604.
- ROMPORTLOVÁ, M. — SLÁDEK, Z. (1994) *Hospodářský a sociální vývoj ve střední a jihovýchodní Evropě 1918–1938*. Brno: Masarykova univerzita, 1994. 216 s. ISBN 80-210-0588-2.
- RONNÅS, P. (1984) *Urbanization in Romania: A Geography of Social and Economic Change since Independence*. Stockholm: The Economic Research Institute at Stockholm School of Economics, 1984. 398 s. ISBN 91-7258-172-7.

- ROZMAN, G. (1976) *Urban Networks in Russia, 1750–1800, and Premodern Periodization*. Princeton: Princeton University Press, 1976. 337 s. ISBN 0691093644.
- RUSSELL, J. C. (1948) *British Medieval Population*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1948. 389 s.
- RUSSELL, J. C. (1958) *Late Ancient and Medieval Population*. Philadelphia: The American Philosophical Society, 1958. 152 s. Transactions of the American Philosophical Society, Volume 48, Part 3.
- ŘEZNÍK, M. (2002) *Polsko: Stručná historie států*. Praha: Libri, 2002. 228 s. ISBN 80-7277-129-9.
- SASSEN, S. (2001) *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press, 2001. 412 s. ISBN 0-691-07063-6.
- Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej: Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników Drugiego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 9. XII. 1931 r. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne. Część 1. Województwa centralne i wschodnie. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1933. 61 s.
- Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej: Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników Drugiego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 9. XII. 1931 r. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne. Część 2. Województwa zachodnie. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1933. 139 s.
- Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej: Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników Drugiego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 9. XII. 1931 r. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne. Część 3. Województwa południowe. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1933. 121 s.
- SMITH, A. (2001) *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Praha: Liberální institut, 2001. 986 s. ISBN 80-86389-15-4.
- SRB, V. (2004) *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Praha: Karolinum, 2004. 275 s. ISBN 80-246-0712-3.
- Statistische Jahrbuch für das Deutsche Reich: Band 1880*. Berlin: Kaiserlichen Statistischen Amt, 1880. 177 s.
- TAŞAN-KOK, T. (2004) *Budapest, Istanbul And Warsaw: Institutional And Spatial Change*. Delft: Eburon Academic Publishers, 2004. 336 s. ISBN 90-5972-041-5.
- TEJCHMAN, M. (1997) *Dějiny Rumunska*. Praha: Karolinum, 1997. 86 s. ISBN 80-7184-480-2.

- TEJCHMAN, M. (2004) *Nicolae Ceaușescu: Život a dílo jednoho diktátora*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004. 205 s. ISBN 80-7106-503-X.
- TICHOMIROV, M. N. (1959) *The Towns of Ancient Russia*. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1959. 502 s.
- TODOROV, N. (1977) *La ville balkanique sous les Ottomans (XVe – XIXe siècle)*. London: Variorum Reprints, 1977. 324 s. ISBN 0860780082.
- VÁLKA, J. (1991) *Dějiny Moravy*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 1991, 275 s. Vlastivěda moravská: Země a lid, 5. ISBN 80850486202.
- VYKOUPILOV, L. (2000) *Slovník českých dějin*. Brno: Julius Zirkus, 2000. 772 s. ISBN 80-902782-0-5.
- WALLERSTEIN, I. M. (1974) *The Modern World-System. Volume I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press, 1974. 410 s. ISBN 0127859195.
- WALLERSTEIN, I. M. (1980) *The Modern World-System. Volume II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*. New York: Academic Press, 1980. 388 s. ISBN 0-12-185923-3.
- WOLFF, P. (1977) *Guide internationale d'histoire urbaine. Tome I.: Europe*. Paris: Éditions Klincksieck, 1977. 544 s. ISBN 2-252-01837-2.
- WOLSTENHOLME, G. E. W. — O'CONNOR, C. M. (1959) *CIBA Foundation Symposium on Medical Biology and Etruscan Origin*. Boston: Little, Brown and Co., 1959. 255 s.
- ZAMAROVSKÝ, V. (1972) *Řecký zázrak*. Praha: Mladá fronta, 1972. 520 s.
- ZANE, G. (1980) *Probleme de economie financiară în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza*. București: Editura Eminescu, 1980.
- ŽÁSTĚROVÁ, B. (1992) *Dějiny Byzance*. Praha: Academia, 1992. 529 s. ISBN 80-200-0454-8.
- ZIEGLER, P. (1969) *The Black Death*. London: Collins, 1969. 319 s.
- ZIPF, G. K. (1949) *Human Behaviour and the Principle of Least Effort*. Cambridge (Massachusetts, USA): Addison-Wesley, 1949. 573 s.
- ŽÁČEK, R. (1992) *Těšínsko od roku 1450 do vymření Piastovců*. In KOLEKTIV: *Nástin dějin Těšínska*. Praha: Výbor pro územní správu a národnosti České národní rady, 1992. s. 31–44.

11.2 Příspěvky z periodik

- ANTROP, M. (2004) *Landscape Change and the Urbanization Process in Europe*. Landscape and Urban Planning, 2004, roč. 67, s. 9–26.
- AUERBACH, F. (1913) *Das Gesetz der Bevölkerungskonzentration*. Petermanns Geographische Mitteilungen, 1913, roč. 59, s. 74–76.
- BERRY, B. J. L. (1961) *City-Size Distribution and Economic Development*. Economic Development and Cultural Change, 1961, roč. 9, s. 573–588.
- BERRY, B. J. L. (1964) *Cities as Systems within Systems of Cities*. Papers of the Regional Science Association, 1964, roč. 13, s. 147–163.
- BOICU, L. (1963) *Despre structura socială a oraşului moldovenesc la mijlocul secolului al XIX-lea*. Studii, 1963, roč. 16, čís. 2, s. 281–305.
- CLAVAL, P. (2000) *The European System of Capital Cities*. GeoJournal, 2000, roč. 51, s. 73–81.
- DIJKINK, G. (2000) *European Capital Cities as Political Frontiers*. GeoJournal, 2000, roč. 51, s. 65–71.
- EL SHAKHS, S. (1972) *Development Primacy and Systems of Cities*. Journal of Developing Areas, 1972, roč. 7, s. 11–36.
- FABMANN, H. (1986) *City-Size Distribution in the Austrian-Hungarian Monarchy 1857–1910: A Rank-Size Approach*. Historical Social Research, 1986, roč. 38, s. 3–24.
- FINK, A. (2011) *Under What Conditions May Social Contracts Arise? Evidence from the Hanseatic League*. Constitutional Political Economy, 2011, roč. 22, čís. 2, s. 173–190.
- FRIEDMANN, J. (1986) *The World City Hypothesis*. Development and Change, 1986, roč. 17, s. 69–84.
- GOMME, A. W. (1948) *The Slave Population of Athens*. The Journal of Hellenic Studies, 1946 [vyd. 1948], roč. 66, s. 127–129.
- GOMME, A. W. (1959) *The Population of Athens Again*. The Journal of Hellenic Studies, 1959, roč. 79, s. 61–68.
- HEIDENREICH, M. (1998) *The Changing System of European Cities and Regions*. European Planning Studies, 1998, roč. 6, čís. 3, s. 315–332.
- HOSPERS, G.-J. (2003) *Beyond the Blue Banana? Structural Change in Europe's Geo-Economy*. Intereconomics, 2003, roč. 38, čís. 2, s. 76–85.

- JEFFERSON, M. (1939) *The Law of the Primate City*. Geographical Review, 1939, roč. 29, s. 226–232.
- KUNZMANN, K. R. (1992) *Zur Entwicklung der Stadtsysteme in Europa*. Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft, 1992, roč. 134, s. 25–50.
- LIGGIO, L. P. (2007) *The Hanseatic League and Freedom of Trade*. Journal of Private Enterprise, 2007, roč. 23, čís. 1, s. 134–141.
- LOTKA, A. J. (1926) *The Frequency Distribution of Scientific Productivity*. Journal of the Washington Academy of Sciences, 1926, roč. 16, čís. 12, s. 317–324.
- MALECKI, E. (1981) *Growth and Change in the Analysis of Rank-Size Distribution: Empirical Findings*. Environment and Planning, 1981, roč. 12, s. 41–52.
- MEHTA, S. K. (1964) *Some Demographic and Economic Correlates of Primate Cities: A Case for Reevaluation*. Demography, 1964, roč. 1, s. 136–147.
- MIHOK, B. (1990) *Die rumänische Nationalitätenpolitik seit 1945*. Südosteuropa: Zeitschrift für Gegenwartsforschung, 1990, roč. 39, čís. 3–4, s. 204–221.
- MUSIL, J. (1993) *Changing Urban Systems in Post-Communist Societies in Central Europe: Analysis and Prediction*. Urban Studies, 1993, roč. 30, čís. 6, s. 899–905.
- MUSIL, J. (2001) *Vývoj a plánování měst ve střední Evropě v období komunistických režimů: Pohled historické sociologie*. Sociologický časopis, 2001, roč. 37, čís. 3, s. 275–296.
- NEEF, E. (1950) *Das Problem der zentralen Orte*. Petermanns Geographische Mitteilungen, 1950, roč. 94, čís. 1, s. 6–17.
- NICHOLAS, D. (1978) *Le développement urbain dans la Flandre médiévale*. Annales: Économies, Sociétés, Civilisations, 1978, roč. 33, čís. 3, s. 501–527.
- PUMAIN, D. (2000) *Settlement Systems in the Evolution*. Geografiska Annaler, 2000, roč. 82B, čís. 2, s. 73–87.
- RUSSELL, J. C. (1968) *That Earlier Plague*. Demography, 1968, roč. 5, čís. 1, s. 174–184.
- SHEPPARD, E. (1982) *City-Size Distributions and Spatial Economic Change*. International Regional Science Review, 1982, roč. 7, čís. 2, s. 127–151.
- SMITH, C. A. (1982) *Modern and Premodern Urban Primacy*. Comparative Urban Research, 1982, roč. 9, čís. 1, s. 79–96.
- SMITH, T. C. (1973) *Pre-Modern Economic Growth: Japan and the West*. Past and Present, 1973, roč. 60, čís. 1, s. 127–160.

ŠRUBAŘ, I. (2001) *Longue durée, cyklicita a sociální transformace*. Sociologický časopis, 2001, roč. 37, s. 149–159.

TAYLOR, P. J. — HOYLER, M. (2000) *The Spatial Order of European Cities under Conditions of Contemporary Globalisation*. Tijdschrift voor economische en sociale geografie, 2000, roč. 91, čís. 2, s. 176–189.

WOLFE, A. B. (1932) *Population Censuses Before 1790*. Journal of the American Statistical Association, 1932, roč. 27, čís. 180, s. 357–370.

11.3 Kartografická díla

Philip's Atlas of World History. O'BRIEN, P. K. (ed.). London: Institute of Historical Research, University of London, 2005, 312 s. ISBN 0-540-08867-6.

11.4 Internetové online zdroje a elektronické dokumenty a publikace

2011 Census of Population, Households and Dwellings in The Republic of Serbia: Ethnicity – Data by municipalities and cities [online]. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia, 2012, 99 s. [cit. 21. února 2013]. ISBN 978-86-6161-023-3. Dostupné z: <http://media.popis2011.stat.rs/2012/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf>.

About Number and Composition Population of Zakarpattia Region by All-Ukrainian Population Census 2001 [online]. Kyjiv: State Statistics Committee of Ukraine [cit. 22. února 2013]. c2003-2004. Dostupné z: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/estimate/Zakarpattia/>.

Census of Population, Households and Dwellings 2011: Population Contingents, by Town/Municipalities [online]. Zagreb: Croatian Bureau of Statistics [cit. 22. února 2013]. c2006. Dostupné z: http://www.dzs.hr/Eng/censuses/census2011/results/xls/Grad_01_EN.xls.

Čislennost' naseleniâ Rossii, federal'nyh okrugov, sub"ektov Rossijskoj federacii, rajonov, gorodskih naselennyh punktov, sel'skih naselennyh punktov - rajonnyh centrov i sel'skih naselennyh punktov s naseleniem 3 tysâči čelovek i bolee [online]. Vserossijskaâ perepis' naseleniâ 2010 goda. Moskva: Federal'nâ služba gosudarstvennoj statistiki, 2010 [cit. 31. ledna 2013]. c1999-2013. Dostupné z: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol1/pub-01-05.xlsx.

Demografická příručka 2011 [online]. Praha: Český statistický úřad, 2012. [cit. 7. ledna 2013]. Dostupné z: http://www.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/publ/4032-12-n_2012.

Gazetteer of the Republic of Hungary 1st January 2010 [online]. Budapest: Hungarian Central Statistical Office, 2010, 226 s. [cit. 21. února 2013]. ISSN 1217-2952. Dostupné z: <http://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk2010.pdf>.

MORAL, S. S. (2008) *Positioning Madrid in the World City System: The Role of Foreign Firms in Advanced Business Services*. GaWC Research Bulletin [online]. 2008, č. 258, last update 10th June 2008 [cit. 26. ledna 2013]. Dostupné z: <http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb258.html>.

NOSEK, J. (2006) *Obecné užívání pozemních komunikací* [online]. 2006 [cit. 27. března 2013]. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Právnická fakulta. Vedoucí práce Jana Jurníková. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/69786/pravf_m/.

Obyvatelstvo na území České republiky od 5. – 6. století [online]. 1 s. [cit. 2. března 2013]. Dostupné z: [http://www.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/t/B5001FC514/\\$File/4032120103.pdf](http://www.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/t/B5001FC514/$File/4032120103.pdf).

Obyvatelstvo podle státního občanství a podle velikostních skupin obcí a krajů [online]. Praha: Český statistický úřad, 2011 [cit. 2. března 2013]. c2009-2013. Dostupné z: [http://www.scitani.cz/sldb2011/redakce.nsf/i/tab_3/\\$File/ZVCR003.xls](http://www.scitani.cz/sldb2011/redakce.nsf/i/tab_3/$File/ZVCR003.xls).

Population at the 1948, 1956, 1966, 1977, 1992 and 2002 Censuses by Municipalities and Towns [online]. Bucharest: Institutul Național de Statistica, 2010, 5 s. [cit. 21. února 2013]. Dostupné z: <http://www.insse.ro/cms/files/RPL2002INS/vol5/tables/t02.pdf>.

Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2012 r. [online]. Warszawa: Główny urząd statystyczny, 2012, 197 s. [cit. 13. února 2013]. ISSN 1505-5507. Dostupné z: http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/L_powierzchnia_ludnosc_teryt_2012.pdf.

PUMAIN, D. (2003) *Scaling Laws and Urban Systems* [online]. 26 s. [cit. 4. prosince 2012]. Dostupné z: <http://samoa.santafe.edu/media/workingpapers/04-02-002.pdf>.

Slovakia: Largest cities and towns and statistics of their population. World Gazetteer [online]. [cit. 22. února 2013]. Dostupné z: <http://www.world-gazetteer.com/wg.php?x=&men=gcis&lmg=en&des=wg&geo=-194&srt=1npn&col=abcdefghijklmno&msz=1500&pt=c&va=&srt=1npn>.

11.5 Webové stránky

The World According to GaWC 2010. Globalization and World Cities Research Network [online]. 2011 [cit. 12. listopadu 2012]. Dostupné z: <http://www.lboro.ac.uk/gawc/world2010t.html>.

11.6 Právní předpisy a normy

ČSN ISO 9 (010185). *Informace a dokumentace – Transliterace cyrilice do latinky – slovanské a neslovanské jazyky*. Praha: Český normalizační institut, 2002. 20 s.

12 SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK A ZNAKŮ

DATAR	Délégation interministérielle à l'aménagement du territoire et à l'attractivité régionale
ESPON	European Spatial Planning Observation Network
ESVO	Evropské sdružení volného obchodu (anglicky EFTA: <i>European Free Trade Association</i>)
HDP	Hrubý domácí produkt
<i>Ibid.</i>	<i>Ibidem</i> , tamtéž
NDR	Německá demokratická republika
sg.	singulár, jednotné číslo
SHS	Království Srbů, Chorvatů a Slovinců
<i>t. č.</i>	toho času
Σ	suma, celkový úhrn

13 PŘÍLOHY

- Příloha 1** *Matice tranzicí populačních velikostí 379 evropských měst v padesátiletých intervalech pro období 16. až 18. století.*
- Příloha 2** *Sídelní systém starověké římské říše, okolo roku 400 n. l.*
- Příloha 3** *Morová pandemie, 1347–1350.*
- Příloha 4** *Hanzovní města.*
- Příloha 5** *Sídelní systém Německého císařství (1871–1918), 1875.*
- Příloha 6** *Země Svatoštěpánské koruny: současná podoba sídelního systému.*
- Příloha 7** *Sídelní systém (A) druhé polské republiky (1918–1939), 1931 a sídelní systém (B) současného Polska, 2012.*
- Příloha 8** *Sídelní systém Velkého Rumunska (1918–1940), 1930.*
- Příloha 9** *Populační nárůst vybraných sídel Rumunska mezi lety 1930 a 2002.*
- Příloha 10** *Evropská globální města, 2010.*
- Příloha 11** *Královská, věnná a horní města Království českého, Markrabství moravského a Vévodství slezského.*

Příloha 1. Matice tranzicí populačních velikostí 379 evropských měst v padesátiletých intervalech pro období 16. až 18. století.

Zdroj: upraveno dle DE VRIES, 2007, s. 125–126.

Přehled velikostních kategorií měst (DE VRIES, 2007, s. 27):

Kategorie	Populační velikost
0	méně než 10 000
I	10 000 – 19 999
II	20 000 – 39 999
III	40 000 – 79 999
IV	80 000 – 159 999
V	160 000 – 319 999
VI	více než 320 000

1500–1550		1550							
		0	I	II	III	IV	V	VI	Σ:
1500	0	202	21	2	0	0	0	0	225
	I	4	80	14	1	0	0	0	99
	II	0	0	28	8	1	0	0	37
	III	0	0	2	10	2	0	0	14
	IV	0	0	0	1	2	1	0	4
	V	0	0	0	0	0	0	0	0
	VI	0	0	0	0	0	0	0	0
	Σ:	206	101	46	20	5	1	0	379

1550–1600		1600							
		0	I	II	III	IV	V	VI	Σ:
1550	0	157	48	1	0	0	0	0	206
	I	2	71	28	0	0	0	0	101
	II	0	5	28	13	0	0	0	46
	III	0	0	2	14	4	0	0	20
	IV	0	0	0	1	2	2	0	5
	V	0	0	0	0	0	1	0	1
	VI	0	0	0	0	0	0	0	0
	Σ:	159	124	59	28	6	3	0	379

1600–1650		1650							Σ:
		0	I	II	III	IV	V	VI	
1600	0	147	12	0	0	0	0	0	159
	I	33	76	14	1	0	0	0	124
	II	1	21	33	4	0	0	0	59
	III	1	1	6	17	2	1	0	28
	IV	0	0	0	1	5	0	0	6
	V	0	0	0	0	0	1	2	3
	VI	0	0	0	0	0	0	0	0
	Σ:	182	110	53	23	7	2	2	379

1650–1700		1700							Σ:
		0	I	II	III	IV	V	VI	
1650	0	147	32	3	0	0	0	0	182
	I	8	81	18	3	0	0	0	110
	II	0	4	42	7	0	0	0	53
	III	0	0	1	18	4	0	0	23
	IV	0	0	0	0	6	1	0	7
	V	0	0	0	0	0	2	0	2
	VI	0	0	0	0	0	0	2	2
	Σ:	155	117	64	28	10	3	2	379

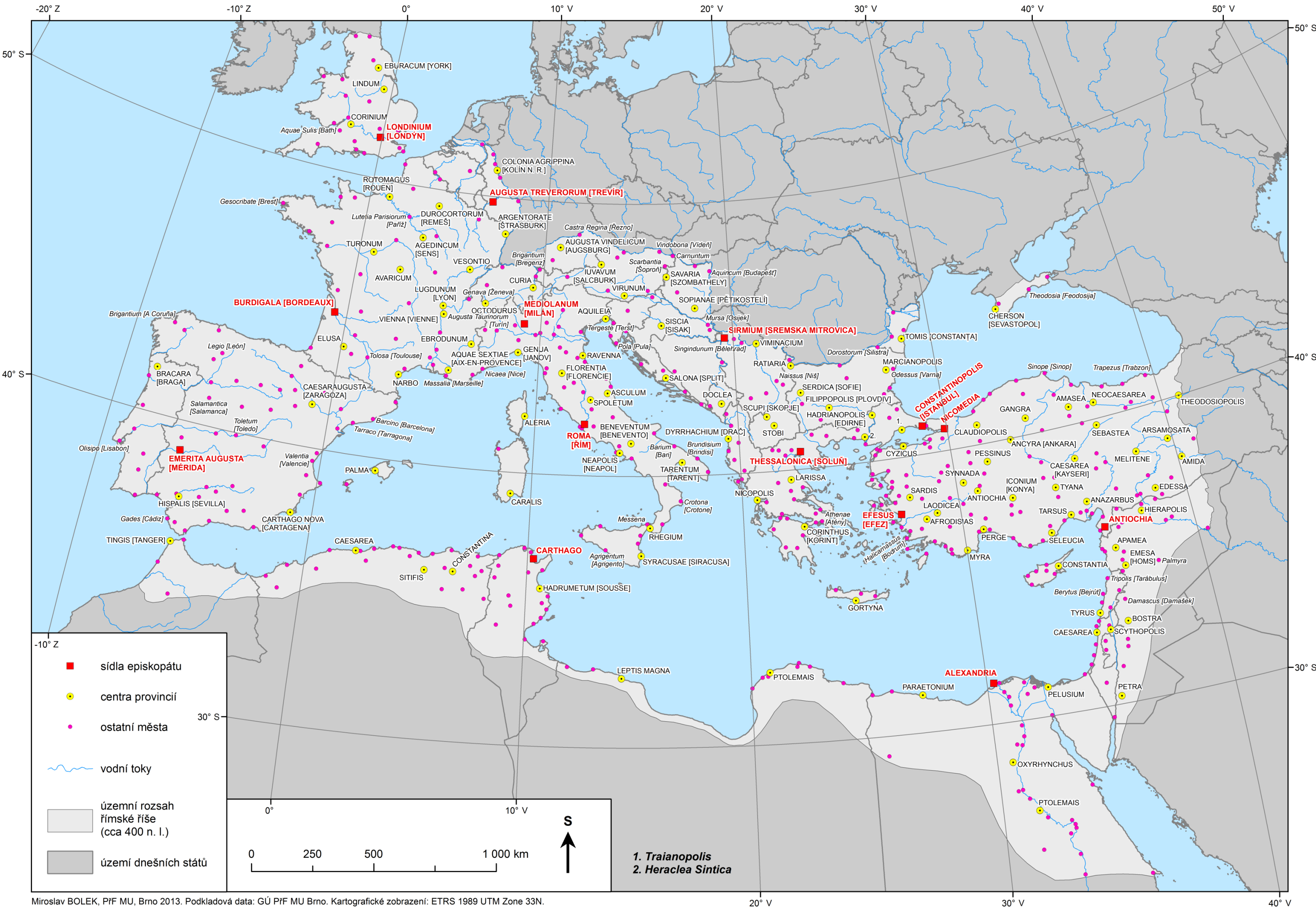
1700–1750		1750							Σ:
		0	I	II	III	IV	V	VI	
1700	0	111	40	4	0	0	0	0	155
	I	7	93	17	0	0	0	0	117
	II	0	5	51	8	0	0	0	64
	III	0	0	3	22	3	0	0	28
	IV	0	0	0	2	7	1	0	10
	V	0	0	0	0	1	2	0	3
	VI	0	0	0	0	0	0	2	2
	Σ:	118	138	75	32	11	3	2	379

1750–1800		1800							Σ:
		0	I	II	III	IV	V	VI	
1750	0	13	101	4	0	0	0	0	118
	I	2	101	31	4	0	0	0	138
	II	0	4	59	12	0	0	0	75
	III	0	0	0	23	9	0	0	32
	IV	0	0	0	0	7	4	0	11
	V	0	0	0	0	0	2	1	3
	VI	0	0	0	0	0	0	2	2
	Σ:	15	206	94	39	16	6	3	379

Příloha 2.   *Sídelní systém starověké římské říše, okolo roku 400 n. l.*

Zdroj: vlastní zpracování dle dat:

<http://mapas.owje.com/img/El-Imperio-Romano-400-dC-1354.png> [online].

Příloha 3.   *Morová pandemie, 1347–1350.*

Zdroj: vlastní zpracování dle dat:

Philip's Atlas of World History, 2005, s. 105.

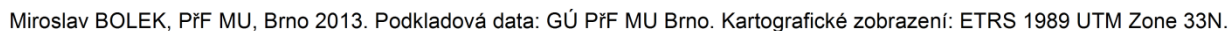

Příloha 4.   *Hanzovní města.*

Zdroj: vlastní zpracování dle dat:

POUNDS, 1973, s. 410.

FINK, 2011, s. 173–190.

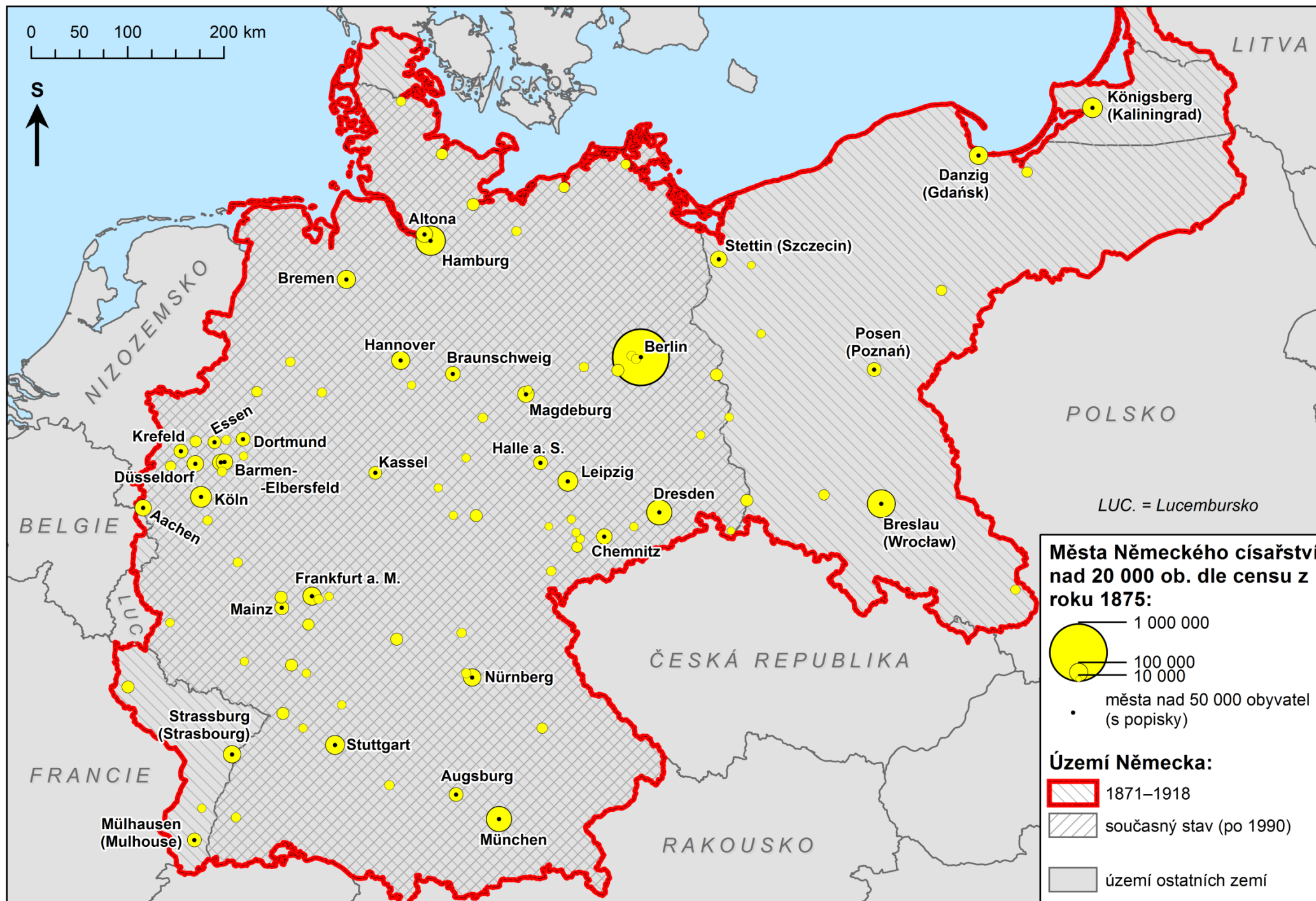

- významná hanzovní města
- ostatní hanzovní města
- pobočky hanzy
- sklady hanzy
- ostatní města
- řeky
- území dnešních států

Příloha 5.   *Sídelní systém Německého císařství (1871–1918), 1875.*

Zdroj: vlastní zpracování dle dat:

Statistische Jahrbuch für das Deutsche Reich: Band 1880. s. 7.

Příloha 6.   *Země Svatoštěpánské koruny: současná podoba sídelního systému.*

Zdroj: vlastní zpracování dle dat:

Maďarsko: *A Magyar Köztársaság helységnévkönyve 2010. január 1. (Gazetteer of the Republic of Hungary. 1st January, 2010) [online]; data pro 2010.*

Rumunsko: *Population at the 1948, 1956, 1966, 1977, 1992 and 2002 Censuses by Municipalities and Towns [online]; data pro 2002.*

Slovensko: Slovakia. *Largest Cities and Towns and Statistics of their Population [online]; data pro 2001.*

Chorvatsko: *Census of Population, Households and Dwellings 2011. Population Contingents, by Town/Municipalities [online]; data pro 2011.*

Srbsko: *2011 Census of Population, Households and Dwellings in The Republic of Serbia: Ethnicity - Data by municipalities and cities [online]; data pro 2011.*

Ukrajina: *About number and composition population of Zakarpattia region by All-Ukrainian Population Census 2001 [online]; data pro 2001.*

Příloha 7. Sídlení systém (A) druhé polské republiky (1918–1939), 1931 a sídelní systém (B) současného Polska, 2012.

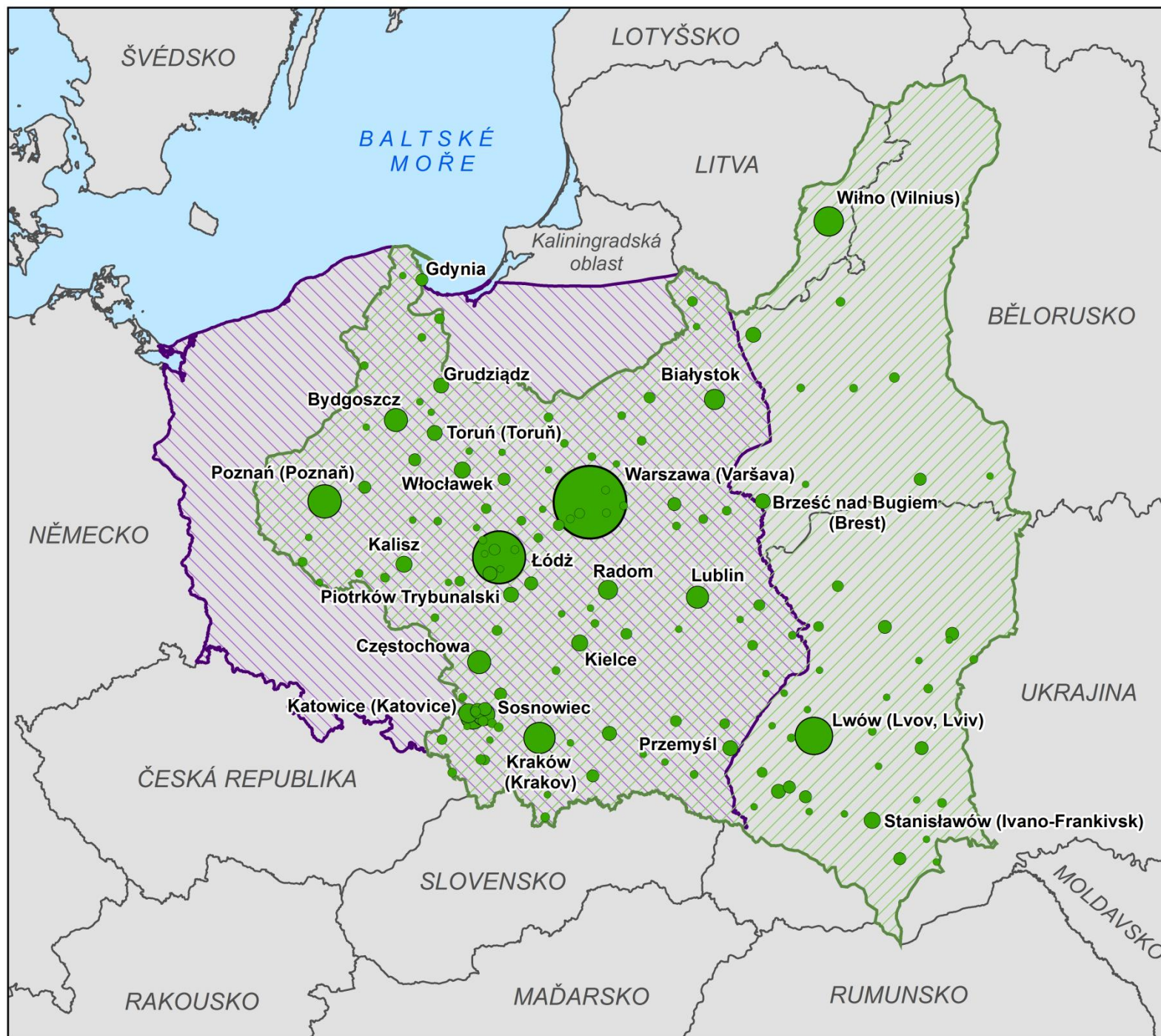
Zdroj: vlastní zpracování dle dat:

Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników Drugiego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 9. XII. 1931 r. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne. Część 1. Województwa centralne i wschodnie, 1933.

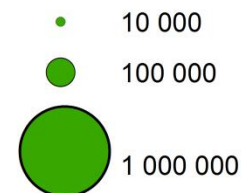
Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników Drugiego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 9. XII. 1931 r. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne. Część 2. Województwa zachodnie, 1933.

Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników Drugiego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 9. XII. 1931 r. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne. Część 3. Województwa południowe, 1933.

Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2012 r. [online], 2012.

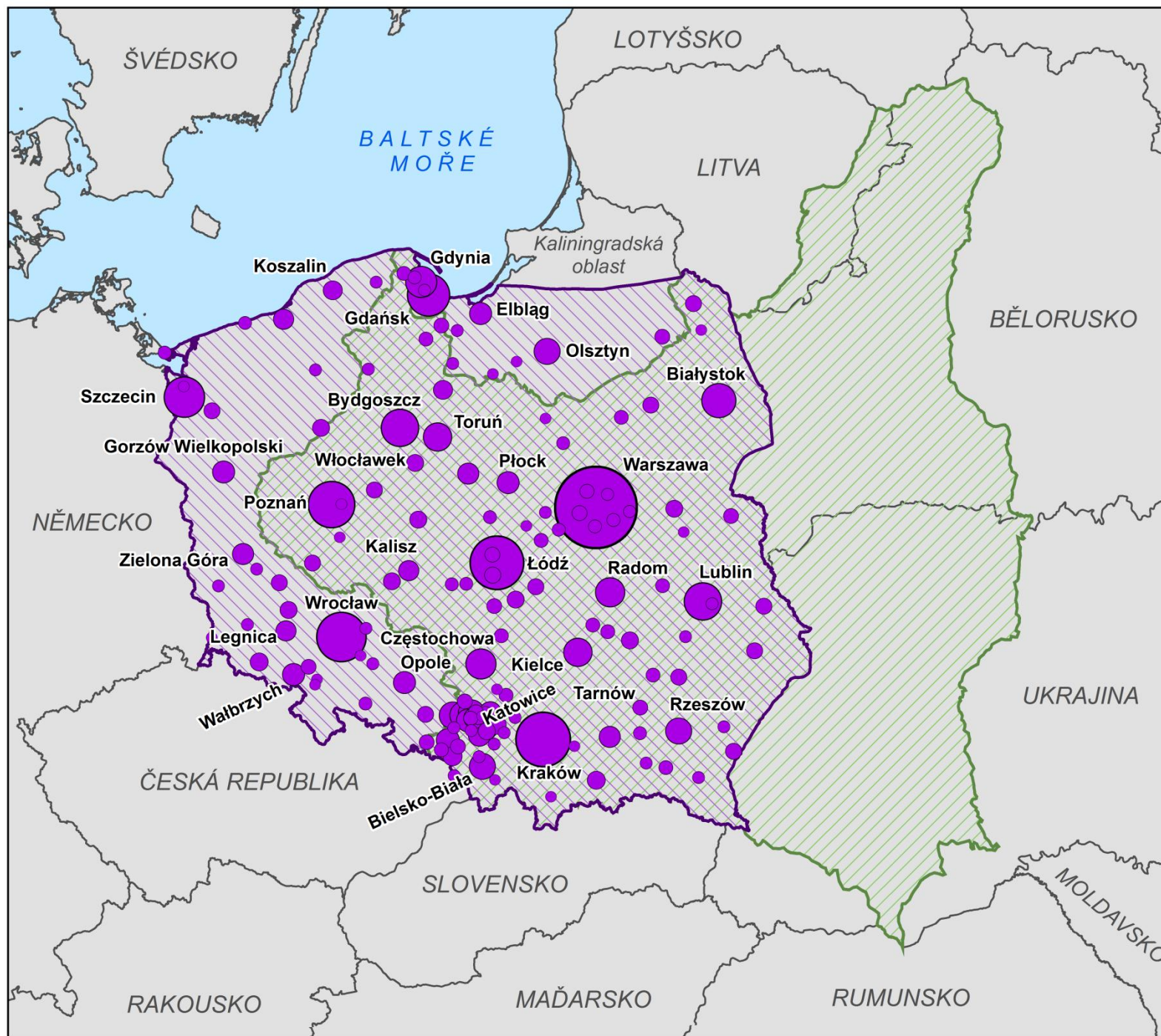

města II. polské Rzeczpospolity
nad 10 000 obyvatel dle censu
z roku 1931:

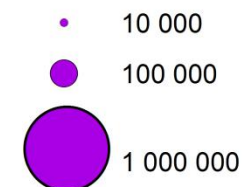

území Polska v hranicích:

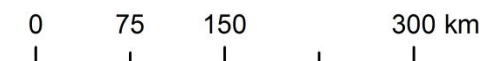

**města současného Polska
nad 30 000 obyvatel dle censu
z roku 2012:**

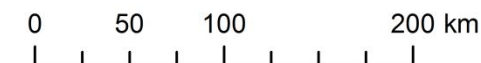
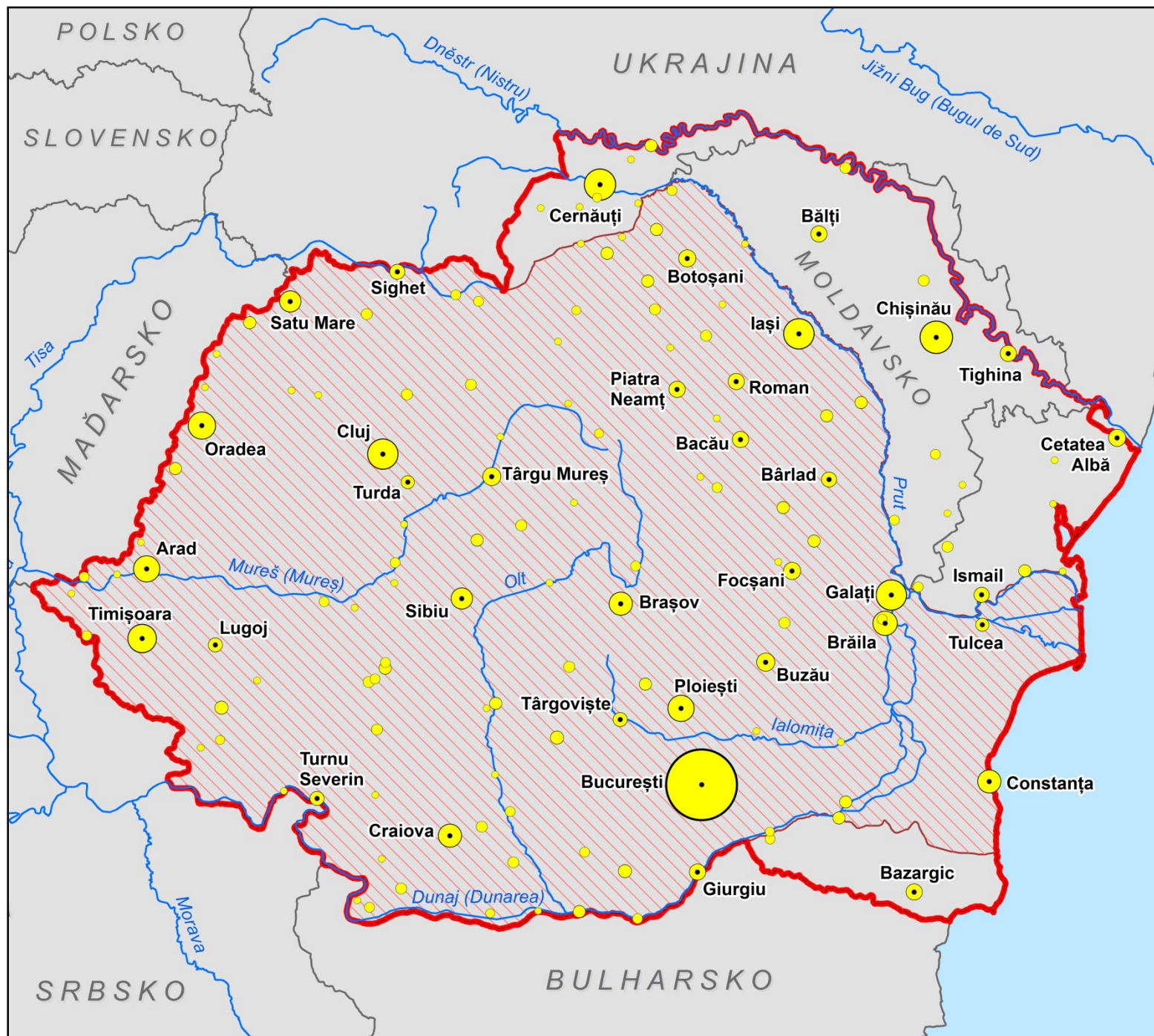
území Polska v hranicích:

Příloha 8.   *Sídelní systém Velkého Rumunska (1918–1940), 1930.*

Zdroj: vlastní zpracování dle dat:

Recensământul general al populației din 1930. Volumul II. Neam, limbă maternă, religie, 1938.

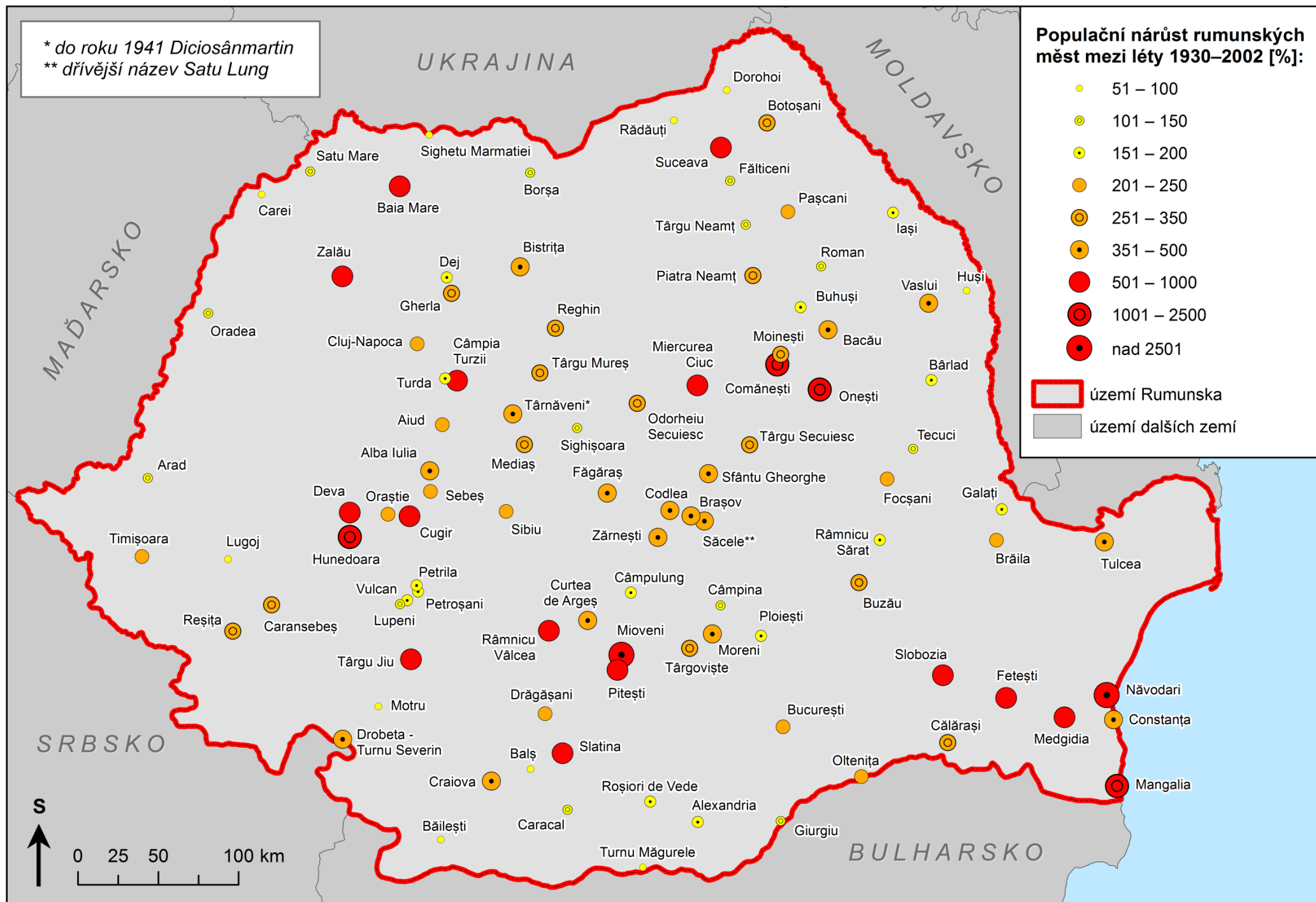

Příloha 9.   *Populační nárůst vybraných sídel Rumunska mezi lety 1930 a 2002.*

Zdroj: vlastní zpracování dle dat:

Recensământul general al populației din 1930. Volumul II. Neam, limbă maternă, religie, 1938.

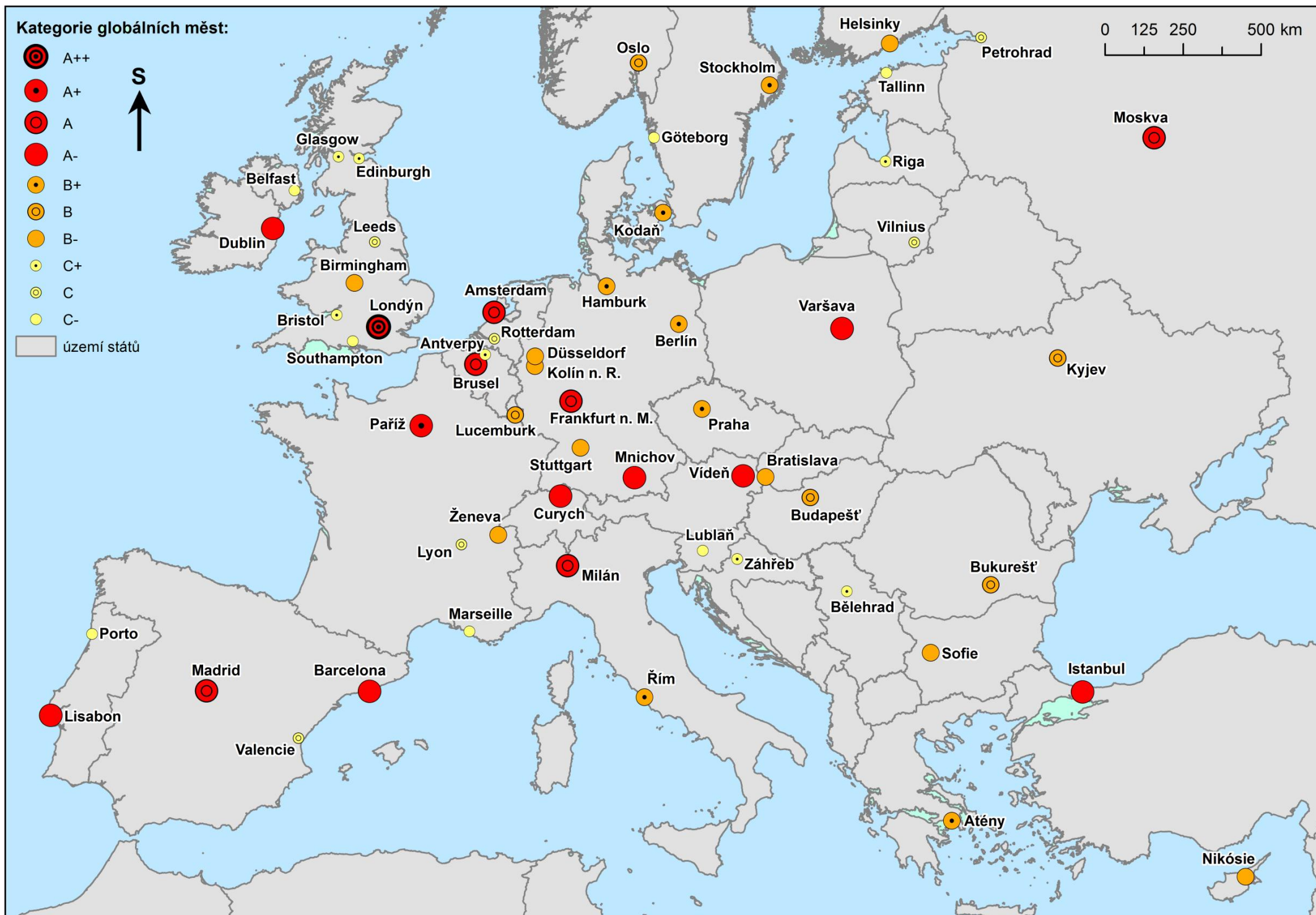
Recensământul populației și al locuințelor 18 martie 2002. Volumul I. Populație, structura demografică, 2003.

Příloha 10. *Evropská globální města, 2010.*

Zdroj: vlastní zpracování dle dat:

The World According to GaWC, 2010 [online].

Příloha 11. *Královská, věnná a horní města Království českého, Markrabství moravského a Vévodství slezského.*

Zdroj: vlastní zpracování dle:

HOFFMANN, 2009, s. 84–85.

VÁLKA, 1991.

